

İSLAM SİVİLİZASIYASININ TƏNƏZZÜLÜ  
və YENİDƏN QURULMASI

*mədəni-tərbiyəvi əsaslar*

*Əbdülhəmid əbu Süleyman*

İslam sivilizasiyasının tənəzzülü və yenidən  
qurulması: mədəni-tərbiyəvi əsaslar

*Əbdülhəmid əbu Süleyman*



Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu



**İDRAK**

“İdrak” İctimai Birliyi

Bakı - 2020

## **İslam sivilizasiyasının tənəzzülü və yenidən qurulması:**

### **mədəni-tərbiyəvi əsaslar**

*Əbdülhəmid əbu Süleyman*

© "İdrak" İctimai Birliyi  
və Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu  
1441 (hicri) / 2020 (miladi)  
ISBN: 978-9952-459-76-4

كتاب انهيار الحضارة الإسلامية وإعادة بنائها: الجذور الثقافية والتربوية  
د عبد الحميد أبو سليمان

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)  
2016 – م 1437 هجري  
ISBN: 978-1-56564-645-2  
IIIT  
P.O. Box 669  
Herndon, VA 20172, USA  
www.iiit.org

Tərcüməçi, redaktor və şərhlərin müəllifi:  
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elvüsal Məmmədov  
Bədii və texniki tərtibat: Həsən Həsənov  
"İdrak" İctimai Birliyi  
Azərbaycan, Bakı ş., Mirəli Seyidov 3138,  
korpus D, 1-ci mərtəbə  
idrak.org.az

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin  
icazəsi ilə nəşr olunur (DK-619/Q)

Bütün hüquqlar qorunur.

## ÖN SÖZ

Bu kitab birdən-birə deyil, kifayət qədər araşdırma və təcrübənin nəticəsində meydana çıxmışdır. “Müsəlmanın düşüncə böhranı” kitabı ilə yanaşı, bu kitab da islam mədəni islahatçılıq layihəsinin uğur qazanmasına, ümmət daxilində lazımi dəyişikliyin baş verməsinə mane olmuş səbəblərin öyrənilməsinə cəhdi ifadə edir. “Filosofların tutarsızlığı” və “Din elmlərinin dirçəldilməsi” kitablarında Əbu Hamid əl-Qəzalinin haqlı hayqırığından doqquz əsr keçsə də, həmçinin Kəvakibinin islamın prinsipləri, məqsəd və dəyərlərinin aliliyi barəsində “Şəhərlərin anası”, xəstəliyin səbəbləri haqqında “İstibdadın təbiəti” kitabında dediklərinin üstündən bir əsrdən artıq keçməsinə baxmayaraq, indiyədək nə bir arzu həyata keçib, nə də zülm aradan qalxıb.

Bu tədqiqat islam islahatçılığı layihəsində hələ də nəzərə alınmayan bir cəhəti diqqətə çatdırır. Bu cəhət olmadan mədəni layihə ümmətin enerjisini, mənəvi potensialını üzə çıxaracaq lazımi dəyişikliyi yarada bilməz. Bu cəhət “ağac”ın növünü, “meyvə”nin dadını müəyyənləşdirən “toxum”u təmsil edən uşaqlıq mərhələsidir.

Həmçinin bu kitab islam uşaq tərbiyəsi ritorikasının mənəvi-psixoloji tərəfinin nə üçün mövcud olmadığını öyrənməyə cəhddən ibarətdir. Biz bunu öyrənə bilsək, psixoloji-mənəvi quruculuq işində təşəbbüs və yaradıcılıq enerjisini yaratmış olacağıq. Bununla yanaşı, biz bu kitabda belə bir boşluğu, şikəstliyi meydana çıxarmış fikri-mədəni cəhətləri, ümmətə bu çatışmazlıqla yaşa-

maq “arxayınılıq”ı vermiş anlayış və prinsipləri müəyyənləşdirməyə cəhd göstərəcəyik. Bu faktorun bərpası uşaq psixikasının formalaşdırılmasında bilik, psixika və mənəviyyatın vəhdətdə götürülməsi, müsəlman şəxsiyyətin uşaqlıq xarakterində təşəbbüskarlıq, elmi ruh və yaradıcılıq enerjisinin təmin edilməsi istiqamətində aparılacaq ictimai-mədəni dəyişiklik işində çox mühüm və zəruri məsələdir.

Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün kitabda tərbiyə (pedaqoji) islahatçılığının zəruri mədəni metodoloji vasitələri təqdim olunur, islahatçılıq işinin ən mühüm əsasları, baza prinsipləri izah edilir, ailə institutuna, pedaqoji islahatçılıq, ictimai-mədəni dəyişiklikdə onun oynadığı başlıca rola diqqət yetirilir; ailə bu dövrün Sinayı<sup>1</sup> kimi göstərilir. Mütəfəkkirlər, pedaqoqlar, cəmiyyətin tərbiyə müəssisələri ailənin maarifləndirilməsində, lazımı ədəbiyyatla təmin edilməsində öz rollarını icra etməli, dəyişiklik təşəbbüsü şüurunu ümmətin kişili-qadınli bütün övladlarına aşılmalıdırlar. Bunun üçün valideynlərdə anadangəlmə mövcud olan, övladlarının yaxşılığı üçün çalışmaq, onların maddi-mənəvi maraqlarını həyata keçirmək üçün var olan atalıq və analıq duyğularına üz tutmaq lazımdır.

Ümumi böhranın üç təzahür formasına ciddi yanaşmaq lazımdır: düşüncə və metod böhranı; məfkurə və mədəniyyət böhranı; mənəviyyat və tərbiyə böhranı. Bunları həll etmədən ümmətdə öz potensialını üzə çıxarmaq, özünü yeniləmək, məqsədlərinə çatmaq bacarığı formalaşdırma bilməyəcəyik. Bunun üçün islahatçılıq

---

<sup>1</sup> Musa peyğəmbərin yəhudiləri tərbiyə etdiyi Sinay səhrasına işarə olunur.

hərəkətlərində siyasi, fikri və tərbiyəvi cəhətlər balanslaşdırılmalıdır.

Bu işdə mütəfəkkir və pedaqoqlar – tərbiyəçilər cavabdehlik daşıyırlar. Dinc – sivil-mənəvi dəyişiklik üçün ən mühüm açar ata və anaların qəlbindəki fitri qüvvədir. Bu qüvvə (stimul) onların övladlarının xeyrinə olan addımları intuitiv şəkildə atmalarına səbəb olur. Uşaqlar gələcəyin nəsli, sabahın mayası, cəmiyyətin xammalıdır.

Ümid edirəm ki, bu kitab ciddi və konstruktiv dialoqa qapı açacaqdır. Elə bir dialoqa ki, səmimiyyət və cəsarət ifadə edir; o, nadanların cəhalətindən, bədniyyət insanlarının şişirtmələrindən ehtiyatlanmır, ümmətin fikri-mədəni və pedaqoji (tərbiyəvi) sisteminin dərinliklərinə nəzər salır. Salır ki, ümmətin mütəfəkkirləri, baş bilənləri bu sistemin gizli xəstəliklərini görüb, ümmətin liderlərinə, oğullarına köüllərdəki xəstəlikləri, düşüncədəki şikəstliyi, praktikadakı sapqınlığı göstərsinlər, ümmət üçün həqiqi elmi, fikri və pedaqoji metodologiyanın xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdinlər. Məhz belə metodologiya ümmətin oğullarına, mütəfəkkir və ziyalılarına bacarıq və təşəbbüs, fədakarlıq, zəhmətsevərlik aşılayacaqdır.

Kitabın missiyası, ana qayəsi bundan ibarətdir. Ümid edirik ki, yazdıqlarımız dialoqun tənzimlənməsində, islam mədəni-tərbiyə islahatçılığı layihəsinin uğur qazanması vasitələrinin təkmilləşməsində az da olsa rol oynayacaqdır. Maddi qloballaşmanın qaranlığı və yekəxanılığı qarşısında bu layihənin həsrətdəyik, bəşəriyyətin ona ehtiyacı vardır.

Allahdan ümməti, mütəfəkkirləri, çalışqan insanları müvəffəq etməsini, bizə və onlara düz yolu göstərməsini diləyirəm. Ona güvənmişik, Ona əl açmışıq, Ona da qayıdacağıq.

Xoş aqibət möminləri gözləyir, Aləmlərin rəbbi olan Allaha şükür olsun!

# *Birinci fəsil*

## **Problem və böhranın kökləri**

### **1.1. Problem və tədqiqatın motivi**

Bu kitabda qarşıya qoyulan problem ümmətin tənəzzülü və natamam funksionallığının səbəblərini, onda həvəs oyatmağın, bacarıq formalaşdırmağın yollarını öyrənmək, islahatçılıq layihəsinin müvəffəqiyyət qazanıb-qazanmayacağını “uşaqlıq” mərhələsinin əsas olmağı prinsipindən çıxış edərək araşdırmaqdır. Uşaqlıq mərhələsinin rolunu sərf-nəzər etmək, onu düzgün qiymətləndirməmək ümmətin böhran keçirməsinin, funksiyasını tam icra edə bilməməsinin, gizli potensialını üzə çıxarmağı bacarmamasının mühüm səbəblərindən biridir. Bu tədqiqat islahatçılıq layihəsində uşaqlıq mərhələsinin sərf-nəzər edilməsini iki məsələ ilə əlaqələndirir:

*Birincisi*, islam metodoloji fikrinin düçar olduğu natamamlıqdır. Belə ki mikro və makrokosmosda, insan və dünyanın zaman və məkan cəhətdən, üfüqi və şaquli olaraq qarşılıqlı təsirində ilahi qanunauyğunluqların<sup>1</sup> öyrənilməsinin hərtərəfli və analitik koqnitiv aspekti mövcud olmamışdır.

Bu ilahi qanunauyğunluqlara Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) aşağıdakı hədisində işarə edilmişdir: “Sizin Cahiliyyət dövründə yaxşı olanınız islamı qəbul

---

<sup>1</sup> Canlı və cansız təbiətdə ilahi qanunauyğunluqlar dedikdə Qərb materialist fikrinin “təbiət qanunları” adlandırdığı qanunlar nəzərdə tutulur.



etdikdən sonra da yaxşı olaraq qalacaqdır. Təbii ki, (islami) düzgün başa düşərlərsə, dərrakəli davranarlarsa!”<sup>1</sup>

Yəni, tərbiyə işinin psixoloji əsasları vardır, bu əsaslar elə həmin ilahi qanunauyğunluqlarda öz əksini tapmışdır; bu qanunauyğunluqlara münasibət tərzini fərdin psixikasının keyfiyyətini müəyyən edir, onun xarakteri və potensialını formalaşdırır, onda müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərin (cəsarət, qorxaqlıq, etibarlılıq, xəyanət...) təşəkkül tapmasını tənzimləyir. Hər millət və cəmiyyətin sosial dünyagörüşünə görə bu potensial sosial olaraq müəyyən istiqamətlərdə istifadə olunur. Məsələn, ordunun əsgəri də, quldur dəstəsinin üzvü də öz vəzifələrini uğurla icra etmək üçün cəsur və sadıq olmalıdırlar. Amma əsgər cəsarətindən vətənə xidmət etmək, ölkəsini qorumaq, quldur dəstəsinin üzvü isə insanlara zərər vurmaq üçün istifadə edir.

Natamam düşüncə tərzinin nəticəsi idi ki, insan psixikasının formalaşması, uşaqlıq mərhələsinin bunda oynadığı rol, uşaqlıq dövrünün hər bir mərhələsinə uyğun mənəvi tərbiyə ritorikasının seçilməsi və bunun müsəlman fərdin psixoloji cəhətdən yetişməsinə təsiri kimi məsələləri elmi-nəzəri və təcrübi formada öyrənməyin əhəmiyyəti düzgün qiymətləndirilməmişdi. Bütün bunlar müsəlman fərd üçün zəruri sayılan mənəvi-psixoloji stimulları təmin edə bilər. Belə olduqda gənclər islahatçılıq, dəyişiklik, sosial dünyagörüşünün təşhix edilməsi, bundan irəli gələn təhriflərin aradan qaldırılması, müsbət və aktiv formada problemlərin həll

---

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, III cild, səh. 3194.

edilməsi, icraçılıq bacarığının qazanılması işinin fəal icraçısına çevriləcəklər.

*İkincisi*, müsəlman uşaqlarda sağlam psixikanı formalaşdırmaq üçün tələb olunan elmi-tərbiyəvi və psixoloji ritorikanın işlənib hazırlanmamağıdır. Belə olduqda müsəlman uşaqlar potensialın üzə çıxarılması, fədakarlıq, müsbət icraçılıq üçün lazım olan aktiv mənəviyyatdan kənar fərdlər kimi böyüyürlər. Məhz müsbət icraçılıq ümmətin üz-üzə qaldığı problemlərlə müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmaq bacarığına sahib olmağın şərti kimi çıxış edir.

Sağlam elmi-pedaqoji və psixoloji ritorika fərddə və cəmiyyətdə mövcud olan “əyrilik”lərin düzəldilməsi üçün zəruridir. Bu, idrak üsullarındakı çatışmazlıqdır. Məhz bu boşluq izah edir ki, müsəlman fərd və müsəlman ümməti nə üçün bugünümüzədək mədəni islam islahatçılığı layihəsinin tələblərinə cavab verə, əyrilikləri düzəldə, cərgələri birləşdirə, icraçılığı təkmilləşdirə bilməyib. Halbuki bu layihənin məqsədi düzgündür və onun tələblərini müsəlman cəmiyyətlərində yaxşı başa düşürlər.

Buna görə də fərqiyyə varmalıyıq ki, sözügedən ikinci məsələ ümmətin tərbiyə ritorikasında meydana çıxmış təhrifi aradan qaldıra bilməməyinin səbəblərindən biridir. Əslində tərbiyə ritorikasında özünü göstərən təhrif islam fikrindəki metodoloji şikəstlikdən irəli gəlir. Bu şikəstliyin, çatışmazlığın səbəbi peyğəmbərlik məktəbi ərənlərinin, ümmətin məfkurə sahiblərinin ümumi ictimai-siyasi həyatdan özlərini təcrid etmələri, onu öyrənməmələri olmuşdur. Bu da öz növbəsində islam bilik sisteminin ikinci mənbəyinin: humanitar bilik sahələrinin insan və təbiətlə əlaqəli qanunauyğunluqların, za-

man və məkan faktlarının öyrənilməsində oynayacağı rolun cılızlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Qanunauyğunluqları humanitar bilik mənbələri əsasında öyrənməmək əcdadların təqlid edilməsinə və dəyişikliklərin təbiətindən xəbərsiz qalmağa səbəb olmuşdu. Nəticə etibarlı ilə insan psixikasının formalaşması və inkişafında uşaqlıq mərhələsi dəyişikliklərinə düzgün münasibət bəslənməmişdir.

Bu mərhələdə köklü mənəvi-psixoloji motivlər təşəkkül tapır, düşüncə və psixikada, vicdanda dərin izlər buraxan koqnitiv-metodoloji anlayışlar formalaşır. Belə motiv və anlayışlar düşüncə və davranışları tənzimləyən xarakterə çevrilir.

### **1.1.2. Tədqiqatın motivi**

Mədəni islam islahatçılığı layihəsinin müvəffəqiyyət qazanması məqsədilə müsəlman fərdin psixikasının yenidən formalaşdırılmasına, onda yaradıcı əxlaqi-mədəni potensial və bacarığın təmin edilməsinə olan ehtiyacın prioritetliyinin fərqi varmaq bu tədqiqatın motivini əmələ gətirir.

Problemin bir neçə tərəfi vardır. Problemin bir tərəfi ali ilahi missiya olmaq baxımından islamla, başqa tərəfi bir-biri ilə çəkişən, iztirabla dolu, çaşqın vəziyyətə düşən bəşəriyyətlə, üçüncü tərəfi isə zəif, bir-biri ilə didişən, zülmə və köləliyə məruz qalan müsəlmanlarla əlaqəlidir.

Müsəlman ümmətinin geriliyi, zəifliyi, dağınıqlığı, vəzifəsini icra edə bilməməyi təkcə onun özünə zərər vurmur; həm də bu, islamın beynəlxalq missiyasının nurunun, mənəvi-əxlaqi yolgöstərənliyinin qarşısını kəsir, bu dinin həqiqi mədəniyyətin bətni, maddi-mənəvi

xoşbəxtliyin mənbəyi, dünya və axirətdə xeyrin səbəbkarı olmağına maneə yaradır.

İslam mədəni missiyasını şəxsin həyatı və imkanlarını beynəlxalq komponentlərin təkmilləşdirdiyi bir vaxtda icra etməmək ümumiyyətlə ümmətin, xüsusilə mütəfəkkir və ziyalıların yol verəcəyi cinayət sayılırdı.

İrqi materialist dünyagörüşünün yekəxanalığının bəşəriyyəti məruz qoyduğu dünya müharibələri, çəkişmələr, zülm və müstəmləkəçilik daha da artıb kəskinləşəcəkdir. Ayrı-seçkiliyin, amansız rəqabətin, maddiyyata köləliyin hökm sürdüyü bir dünyada güclü tərəfin imkanları çoxaldıqca zülmü də artacaqdır. İslam ümmətini xilas etmək təkcə dünya əhalisinin beşdə birini xilas etmək deyildir; bu, həm də meşə qanunlarının, irqçiliyin, kütləvi qırğın imkanlarının təhdid etdiyi bəşəriyyətin gələcəyini düşündürməkdir. Həmçinin islam ümmətini xilas etmək təkcə adi istək deyil, həm də sisteməlik elmi-metodoloji zəhmət məsələsidir. Belə sisteməlik elmi-metodoloji zəhmət tarix boyu islama münasibətdə meydana çıxan təhrif və nöqsanlardan islamı təmizləyəcəkdir.

İslamın, islam mədəniyyəti və başlıca anlayışlarının "təmizlənməsi" üçün Quranı yenidən nəzərdən keçirmək, ümmətin tarixində oynadığı rolu öyrənmək, ümmətin, islam fikri və mədəniyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirmiş amilləri araşdırmaq lazımdır. Bununla da ümmətdaxili proseslərdə mədəni "çirklənmə" və ictimai ayrılıqlərin səbəbləri müəyyən ediləcəkdir.

## 1.2. Metod

### 1.2.1. Metodoloji bütövlük və natamamlıq

Bu tədqiqat varlıq dünyasında mövcud olan ilahi qanunauyğunluqlara obyektiv baxışı məqsəd güdür. Belə baxış ümumi mənəvi-əxlaqi məqsədləri olan islam metodologiyasını əmələ gətirir. Bu, varisliklə<sup>1</sup>, yaxşı ümmətlə əlaqəli məqsədləri olan hərtərəfli, analitik, tarixi, sistemativ metoddur.

Sosial araşdırmada hərtərəflilik çox mühümdür. Hərtərəflilik hadisələr (fenomenləri) və onların gizli səbəblərinin öyrənilməsinə təmin edir. Mürəkkəb tərkibli, çox situasiyalı sahələrdə natamam yanaşma çox vaxt tədqiqatçıyı yanıldır, obyektivlikdən uzaq təsəvvürlər yaradır, hadisələr düzgün qiymətləndirilmir, doğru nəticələr çıxarılmır.

Sosial tədqiqatlarda hərtərəfli yanaşma ilə natamam yanaşma arasındakı əlaqənin tablosu, bəlkə də, bir kağız parçası üzərinə bir az mürəkkəb tökən şəxsi xatırladır; həmin şəxs diqqətlə kağıza baxaraq, əslində mövcud olmayan forma və şəkilləri xəyalında canlandırmağa çalışır. Baxdığı şeyin kortəbii formada kağıza tökülmüş mürəkkəb olduğunun fərqi nə vardığı müddətə etdiyi iş qəbahət deyildir.

Natamam yanaşma çox vaxt düşüncə və təsəvvürlərdə səhv qənaətə, nəticəyə gətirib çıxarır. Belə şəxslər həqiqət bildikləri gümanlarına qulaq asmayıb çıxıb gedənlərə bərk qəzəblənir, emosionallıq göstərirlər.

Natamam yanaşma məsələləri onların zaman və məkan şəraitini nəzərə almadan qiymətləndirməkdir. Bu vaxt məsələlərə natamam münasibət olur, kompleks

---

<sup>1</sup> Allahın insanı yer üzünün varisi olaraq yaratması nəzərdə tutulur – *tərcüməçinin qeydi*.

yanaşmaya söykənməyən subyektiv təəssüratlar əsas götürülür; konyunktura və kənar amillərin təsirində ayrı-ayrı halların nisbiliyi düzgün dərk edilmir. Bu, düşünmədən: “Bir milyon (dollar) böyük, yaxud kiçik məbləğdir”, – deməyə oxşayır. Halbuki bu məbləğ kiminsə aylıq məvacibini təşkil edərsə, böyük, yox, hansı isə təşkilatın, yaxud dövlətin büdcəsini əmələ gətirərsə, kiçik məbləğdir.

Bu səbəbdən ümmətin mövcudluq böhranı, onu əmələ gətirən xalqların zəif icraçılığı, son bir neçə əsr boyu müsəlmanların mədəni islahatçılıq layihəsinin qarşıya qoyduğu ali məqsədlərə çata bilməməyi tədqiqatçıdan tələb edir ki, ümmətin dağınıqlığı, acizliyi və geriliyi problemini öyrənərkən kompleks-analitik araşdırma aparsın.

Mədəni cəsarət və tənqidi baxışın olmamağı, müsəlmanlara qorxu hissinin hakim kəsilməsi, təqdim olunan əksər həll variantlarının səthi və emosional olması, qeyri-ciddi təhlil nəticəsində müsəlman təfəkkürü özünün həbs edildiyi təcridxananın mühafizəçisinə, öz geriliyi və acizliyi məbədinin kahininə çevrilib.

Bəlkə də, induizm mədəniyyəti və inancındakı tabular, bu inancın ona inananların qəlbində əsrlər boyu yaratdığı psixoloji qorxu məlum psixoloji fenomenə aydınlıq gətirir. Belə ki induizmin mədəni tabularının Hindistanda alt kastaya mənsub yüz milyonlarla insanı öz bədbəxtliklərinin mühafizəçisinə çevirdiyini görürük.

Bir çox müsəlman ideoloqunun ənənədən kənara çıxmada rəy bildirdiyini gördükdə kədərlənir, təəssüf edirik. Çünki ənənəvi mədəni tabular onların düşüncəsində özünə möhkəm yer etmişdir. Onlar yeni nə isə deyərlərsə, dərrakədən uzaq psixoloji əks-reaksiyadan qorxurlar.

Belə əks-reaksiya bildirmək ənənəsi müsəlman kütlələrin düşüncəsində zaman keçdikcə möhkəmlənmişdir. Bu cür əks-reaksiyalar keçmiş əsrlərin ənənəsinə, artıq mövcud olmayan qrup və təmayüllərin mövqeyini ifadə edən fikirlərə deyil, dinin dəyişməz prinsiplərinə, etiqad əsasları və məqsədlərinə istinad edən novator ictimahlara imkan yaradan möhkəm dialoqa imkan vermir.

Müsəlman mütəfəkkir dəyişkən həyat reallığı ilə ayaqlaşmaq üçün rəy bildirərkən cəsarətli olmalı, düşüncə və mühakimələrini yeniləməli, bilik və təcrübənin imkanlarından istifadə etməlidir. Bunu ona görə etməlidir ki, prinsip və dəyərləri əməli və effektiv surətdə insanların həyatına tətbiq etməyi bacarsın.

### **1.2.2. Hərtərəflilik və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi**

Hərtərəfli analitik araşdırma istənilən sosial təzahürə tək-cə bir amilin deyil, bir çox amillərin təsir göstərdiyini nəzərə alır. Emosional səbəblərdən selektiv yanaşma və kortəbii seçimə əsaslanan natamam, birtərəfli araşdırma aparmaq, deməli, ancaq bir amilə istinad edib, həmin təzahürün müxtəlif tərəfləri ilə əlaqəli mühüm, obyektiv amilləri nəzərə almamaq metodoloji səhvdir. Auditoriyanın düşüncə və vicdanının səsini boğmaq üçün ənənəvi-emosional simvollarla yüklənmiş birtərəfli yanaşmanın nəticələrinə etimad göstərmək metodoloji əngəllər yaradır, ciddi, tənqidi baxışa, sakit və ciddi dialoqa mane olur, bununla da problemlərin mahiyyətini dərk etmək, düşüncəyə işıq salmaq, məsələləri həll etmək mümkündür.

Hər hansı məsələyə, yaxud sahəyə təsir göstərən mühüm amilləri və bu amillərin bir-biri ilə şaquli-üfüqi

əlaqəsini öyrənmək ictimai hadisələri dərk etmək, təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək, onlara düzgün münasibət üsulunu təyin etmək baxımından çox mühümdür. Təbii ki, bu, həmin amillərə münasibətdə, problemlərin həllində prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə əngəl deyildir.

İstənilən sosial hadisə, yaxud problemin öyrənilməsində mühüm cəhət təkcə ona təsir göstərmiş amilləri kompleks götürmək, aralarındakı əlaqənin növünü göstərmək deyildir; mühüm cəhət həm də budur ki, köklü səbəbləri onlardan irəli gələn ağırlaşmalardan fərqləndirmək lazımdır. Çünki mütəfəkkirlərin çoxu ağırlaşmalara diqqət yetirir, əsas amillərə lazımi diqqəti ayırmır. Onların “dəyirman”ı təkrar, səthi həll yollarında sonsuz dövrə vurur. Onların vəziyyəti şistosoma<sup>1</sup> xəstələrini sağaltmaq üçün əlindən gələni edən, amma xəstəliyin kökü və mənşəyini nəzərdən qaçıran kimsənin vəziyyətini xatırladır. Halbuki həmin şəxs bu xəstəliyin mənbəyi sayılan suların məişət tullantıları ilə çirklənməsi problemi ilə mübarizə aparmalı idi. Çünki su mənbələrinə məişət tullantıları atıldıqda su kirlənir, xəstəlik mənbəyinə çevrilir, yoluxmanın yayılmasına səbəb olur. Ağırlaşmalarla mübarizə aparmaq üçün əsas səbəblərlə mübarizə aparmaq lazımdır. Müstəmləkəçilik, qloballaşma və onların gətirdiyi ümumdünya ağalığı ilə mübarizə aparmaq üçün hər şeydən əvvəl bu müstəmləkəçiliyə şərait yaradan səbəblər müəyyənləşdirməli, ümmətdaxili acizlik, gerilik və çatışmazlıq səbəbləri ilə cəsarətlə mübarizə aparılmalıdır.

Beləliklə, bu tədqiqatda qarşıya qoyduğumuz vəzifə tablону bütövlükdə görə bilmək, ümmətin geriliyi, da-

---

<sup>1</sup> Qan damarlarında yaşayan eyniadlı qurduvari parazitlərin səbəb olduğu xəstəlik növü – *tərcüməçinin qeydi*.



ğınıqlığı və acizliyi böhranına təsir edən başlıca amilləri müəyyənləşdirmək, bu amillərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərmək, təsir edən və təsir altında qalan tərəflər arasındakı zaman və məkan, üfüqi və şaquli əlaqənin komponentlərini, bundan irəli gələn daxili və xarici ağırlaşmaları öyrənməkdir.

Bütün bu amillərin düzgün və hərtərəfli öyrənilməsi diaqramın əsas istiqamətini aşağı-yuxarı dəyişdirməyən ötəri “titrəyişlər”in ikinci dərəcəli, əlavə mənasını da nəzərə alır. Çünki bu cür ötəri “titrəyişlər”i çox vaxt diaqramın ümumi hərəkətini qeydə alarkən, onun əsas hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirərkən sərf-nəzər edirlər.

Belə “titrəyişlər” bu cür tədqiqatlarla əlaqəli olmayan, mədəniyyətlərin inkişafı və tənəzzül hərəkətini müşahidə edən monitorinq təcrübələrində nəzərə alınır. Bu “titrəyişlər”in xırdalıqlarına həddindən artıq aludə olmaq “görmə”ni dumanlaşdırır, fəhmi azdırır, idrakı illüziya qumluqlarına qərq edir, nəticədə səmərəsiz araşdırma başlanır, – bu, axmaq insanın öz kölgəsini ötüb-keçməsinə, pişiyin də öz quyruğunu qovalamasına oxşayır.

Əgər desək ki, Müsəlman ümməti ilə inkişaf etmiş xalqlar arasında “mədəni bacarıq (qabiliyyət) və üstün icraçılıq” boşluğu getdikcə böyüyür, həqiqəti danmış olmaıq. Bu ona görədir ki, həmin xalqların elmi-texnoloji imkanları getdikcə artır. Bu da onlara fürsət verir ki, Müsəlman ümmətinə hökm etsinlər, onun zəifliyi və geriliyini daha da artırınsınlar. Nəticədə müsəlman xalqlar arasında aclıq, yoxsulluq, savadsızlıq, xəstəliklər, gerilik intensivləşir.

Qərb təhlükəsinin artdığı, sonuncu ən böyük müsəlman dövlətinin – Osmanlı dövlətinin tənəzzül etdiyi bir vaxtda İslam dünyasında islahatçılıq və oyanış cəhdləri təxminən son üç əsr boyu çoxalıb şaxələnməmişdir. Ərəbistan yarımadasında İmam Məhəmməd ibn Əbdülvəhhabın (vəfatı – 1792), Hindistanda Şah Vəliyullahın (vəfatı – 1736), Osmanlı sultanı III Səlimin (vəfatı – 1807) dini islahatçılıq cəhdlərini sonralar Liviyada Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli Sənusi (vəfatı – 1859), Sudanda Məhəmməd Mehdi (vəfatı – 1885), Misir xədivi Məhəmməd Əli Paşa (vəfatı – 1849), Osmanlı vəziri, tunisli Xeyrəddin Paşa (vəfatı – 1890), Hindistanda Ser Seyyid Əhməd Xan (vəfatı – 1898), Cəmaləddin Əfqani (vəfatı – 1879), Şeyx Məhəmməd Əbduh (vəfatı – 1905), Şeyx Əbdürrəhman Kəvakibi (vəfatı – 1902), Məhəmməd Rəşid Rza (vəfatı – 1935), Həsən əl-Bənnə (vəfatı – 1949), İbn Badis (vəfatı – 1943), İbn Aşur (vəfatı – 1973) davam etdirmişlər.

XX əsrin ortalarından əksər müsəlman ölkələrində başlanan azadlıq hərəkatı mədəni-sivil cəhdlərlə, milli və dünyəvi təmayüllərlə müşayiət edilirdi. Amma onların heç biri ümmətin əsil xəstəliklərinə diaqnoz qoyub, düzgün müalicə seçməkdə uğur qazana, ümmətə dövrün get-gedə artan təhlükələri ilə mübarizədə kömək edə bilmədi.

Bunu gerçəkləşdirmək üçün biz indiki dövrdə bu düşüncənin baza prinsiplərini başa düşməliyik. Bu prinsiplər öz ideoloji əsaslarını “Şəhərlərin anası” və “Müstəbidliyin təbiəti” kitablarında Şeyx Əbdürrəhman Kəvakibinin göstərdiyi prinsiplərdən götürür. Kəvakibi “Şəhərlərin anası” kitabında başda tövhid prinsipi, ədalət, həmrəylik və şura dəyərləri olmaqla islamın

böyük prinsiplərinə, ali dəyərlərinə toxunur, “Müstəbidliyin təbiəti” kitabında isə ümmətin geriliyi və tənəzzülünə görə hakim dairələri qınayır, hakim dairələrə xas despotizmi, korrupsiya və israfçılığı pisləyir.

Müşahidə etmək metodoloji baxımından mühümdür ki, bu iki kitabdakı tezislərin səsləndirilməsindən yüz ildən çox vaxt, bu tezislərə istinad edən islam siyasi islahatçılıq hərəkatlarının yaranmasından təxminən 75 il keçsə də, sivil hökumətlər, dünyəvi hərəkatlar davamlı işlər görsələr də, bu istiqamətdə əhəmiyyətli irəliləyişə nail olunmayıb.

Metodoloji sual yaranır: Nə üçün bu müddət ərzində, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində həmin prinsiplər müvəffəqiyyət qazanmayıb, çəkilən zəhmət bəhrəsini verməyib?

Ümid olunur ki, sisteməlik elmi araşdırma, Allahın köməyi ilə, həll variantlarının təkmilləşməsinə gətirib çıxaracaq, böhranla mübarizədə çəkilən zəhmətə dəstək verəcək, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmada, “nasazlıq”ın düzəldilməsində əngəlləri götürəcəkdir. Bu o demək deyildir ki, indiyədək həyata keçirilmiş hər şey yanlışdır; əksinə, demək istəyirik ki, indiyədək edilənlər dəyişiklik və islahatçılıq üçün kifayət deyildir.

Tədqiqatlar, mühakimələr, elmi-metodoloji təkmilləşdirmə işi davamlı olmalı, daha dərin şəkildə, cəsərlətə, tənqidi elmi-rasional islam metodologiyasına etinasız yanaşmamaq şərti ilə aparılmalıdır. Aparılmalıdır ki, tədqiqatçı nəyin dəyişkən, nəyin sabit olduğunu dərk etsin, əsassız, yaxud praqmatik, qərəzli iddialardan uzaq olsun. Bu, barəsində danışdığımız problemə münasibətdə metodoloji olaraq o deməkdir ki, çəkilən zəhmətin səmərə verməsini şərtləndirən və bizə hələ də məlum

olmayan amil, yaxud amillər mövcuddur. Bizə məlum olmayan amil, yaxud amillər həmçinin digər amillərin effektivliyini şərtləndirir. Deməli, tədqiqat üçün daha çox zəhmət çəkmək, tədqiqatlara daha çox sərbəstlik vermək lazımdır; bu ağırlı mərhələdə məlum problemi öyrənmək mütəfəkkirlər üçün prioritet olmalıdır.

### **1.3. Özünüdərkın əhəmiyyəti**

Son dövr müsəlman intibahı prinsipləri və islahatçılıq layihələrində tədqiqatçının müşahidə etdiyi ilk şey budur ki, ümmət təqlid dövrünün başlanğıcından ya emosional rəmzlərlə dolu ritorika ilə tarixə doğru, ya da qalib əcnəbini yamsılama istiqamətində addımlamışdır. Aydın məsələdir ki, təqlid, yaxud təsvir düşüncəsi enerjini aktivləşdirə, stimulları hərəkətə keçirə bilməmişdir, bilməyəcəkdir də! Bununla da müsəlmanın icraçılığı naqis, müsəlman varlığı isə zəif və aciz olaraq qalacaqdır. Ümmət bu vəziyyətdə qaldıqca intibah layihələri təqlid və yamsılama ifadə edəcəkdir. Təqlid və yamsılama isə keçmişin səhifələrini yenidən açə, potensial və enerjini üzə çıxara bilməz.

#### **1.3.1. Dünəni bugünə**

##### **“peyvəndləmə” yanlışlığı**

Ümmət hələ yeni yarandığı dövrlərdə müsəlmanlığı qəbul etmiş xalqların mədəni-tərbiyəvi “ərimə”si işini tamamlamaq üçün özündə lazımi güc tapa bilməmişdi. Çünki müsəlman olan xalqlar çox idi, islamlaşma və ümmətə qoşulma prosesi yüksək sürətlə gedir, ərazilərin genişlənməsinə səbəb olan hadisələr sürətlə bir-birini əvəz edirdi.

Bir çox hallarda ümmət ilk müsəlman olmuş xalqların qəbiləçilik, şüubilik, mifoloji, dini-ilahiyat ənənəsinə münasibətdə prioritetləri müəyyənləşdirə, tələb olunanı təmin edə bilməmişdir. Bunun da, axırda, çox pis nəticəsi olmalı idi: ümmətin enerjisi tükənmiş, dünyagörüşü təhrif edilmiş, nəsinə sofistik, panteist fikirlər, parçalanma, hərc-mərclik, qurumların sapması düşmüşdür. Nəhayət, o, əqidəvi enerjisini itirmiş, özünə seçilmə, yenilənmə xüsusiyyəti bəxş edən metodoloji-fikri çərçivədən, ideoloji bələdçidən məhrum olmuşdur.

Xalqların xüsusiyyətləri (etnoqrafik fərqləri) məfhumunu izah etmək üçün bilməliyik ki, dünyada hər şey: hüceyrə və atomdan tutmuş qalaktikalara qədər hər şey özlüyündə bir sistemdir. Hər sistemin öz funksiyası, qanunları, xüsusiyyətləri, enerjisinin sərhədi vardır. Əgər bu qanunlara, xüsusiyyətlərə, sərhədlərə nəzarət olmazsa, sistem parçalanıb dağılar. Buna konkret misal olaraq, orqanizmi göstərə bilərik. İnsan orqanizmi xüsusiyyətləri, qanunları olan, müəyyən həddə enerjiyə sahib sistemdir. Əgər insan bir qədər oksigeni burnuna çəkərsə, bu ona həyat verər, amma oksigeni hətta bir santimetrlik şprislə onun vena damarına daxil etsək, dərhal ölür. Deməli, məsələ təkcə bir sistemin nəyi əxz edib-etməməsi məsələsi deyildir; məsələ həm də sistemin həmin şeyi necə mənimsəməsi, onunla necə ifadə olunması məsələsidir. Mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında da belədir; əxz etdiyi xüsusiyyətləri, məqsəd və dəyərləri, bu dəyər və məqsədlərin necə əxz edildiyini müşahidə etmək lazımdır. Məhz bu cəhəti müsəlman mütəfəkkirlər dəqiq elmi üslubla öyrənməmiş, ona lazımı diqqəti ayırmamışlar.

Bu gün ümmət özünün “sısqa” məfkurəsi və “nim-dəş” sistemi ilə əcnəbilərin düşüncə tərzi və mütərəqqi qurumları ilə mübarizə aparır. O, hələ də qarşı tərəfin məfkurə sisteminin mahiyyətini, varlığının xüsusiyyətlərini obyektiv-elmi surətdə dərk etməkdən uzaqdır<sup>1</sup>. Qaliblərin gücü və üstünlüyü ümmətin gözlərini qamaşdırmışdır, nəticədə onların düşüncə sisteminin mahiyyətini, qurumlarının xüsusiyyətlərini “görə” bilməmişdir.

İslam ümmətinin mənəviyyəti ilə məfkurəsinin mahiyyəti, dinamikliyinin məqsədləri və sisteminin yol-göstərənliyi arasında harmoniyanın olması enerjisinin üzə çıxması, övladlarının daxilində coşqunluğun yaranması üçün olduqca zəruridir. Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) yaşadığı və Rəşidi xəlifələr dövrü ümmətin tarixində parlaq misalı, yol-göstərici nümunəni təmsil edir.

Müasir islam fikri Qərb mədəniyyətinə münasibətdə baxış “bələdçi”sinə möhtacdır, kortəbii qarşılıqlı əlaqə girdabına düşmüşdür. Biz eyni – qeyri-metodoloji və kortəbii münasibətə Əməvi və Abbasi dövründə islam fikri və mədəniyyəti sistemi ilə rolunu artıq başa vurmuş qədim Yunan fikri və mədəniyyəti sistemi arasında rast gəlirik. Belə qarşılıqlı təsir İslam mədəniyyətinə keçmiş mədəniyyətlərin irsini, fizika biliklərini öyrənmədə faydalı olsa da, mənəviyyat, etiqad, tövhid, varislik, səbəbiyyət metodologiyası sahələrində zərər vermiş, hərəkətini yavaşıtmış, nəticədə islam dünyagörüşünün toranlaşmasına, ilahiyatın sofistik məzmun kəsb etmə-

---

<sup>1</sup> Əbdülhəmid əbu Süleyman. Ümmət iki qanun arasında // “Biliyin islamlaşdırılması” jurnalı. Herindən: “Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrləri”, 2002, № 28, səh. 123-148.

sinə, məntiqin formallaşmasına, islam empirik üsulunun itirilməsinə səbəb olmuşdur.

Bununla da ümmətə yəhudi qissələri ənənəsi, xurafat və mifoloji fikir, mövhumat hakim kəsilmiş, ətalət baş vermişdir. Eyni şey bu gün müsəlman fikri və mədəniyyəti sistemi ilə Qərb materialist fikri və mədəniyyəti sistemi arasında başqa formada təkrarlanır. Buna baxmayaraq, biz tarixdə yol verdiyimiz metodoloji səhvə diqqət yetirmir, ondan lazımı dərsi çıxarmırıq.

### **1.3.2. Tərbiyə işi və ictimai dəyişiklik**

Bu tədqiqatın məqsədi uşaqılıq dövrünü, tərbiyənin oynadığı rolu ictimai dəyişikliyin baş verməsində əsas prinsip olmaq etibarını ilə izah etməkdir. Biz bunu izah etməklə, həm də ondan irəli gələn digər məsələləri: islam mədəniyyətini, tərbiyə işi ilə əlaqəli sahələrini, islam fikrini, eləcə də təbii qanunauyğunluqları, insan xarakterini, zaman və məkan reallığını, dini mətnləri və tarixi öyrənmə metodologiyasını təkmilləşdirə, dini mətnlər və tarixin dərslərini zaman və məkana uyğun şəkildə başa düşə biləcəyik.

Belə araşdırmalar uşaqların düşüncəsinin, daxili aləminin, psixikasının formalaşmasında müsbət və effektiv rol oynayacaqdır. Belə uşaqlar müsəlman dünyagörüşünü təhrif edən, elmi ruhu və yaradıcı enerjini zəiflədən, izzət, ehtiram, qardaşlıq, köməkləşmə dəyərlərini məhv edən sapmalardan, şikəstliklərdən, şarlatanlıqdan uzaq olacaqdır.

Uşaqılıq mərhələsinin ictimai dəyişiklik yaratmadakı elmi-psixoloji mənasını dərk etmək – bu, yeni baxışa sahib olmaq, mənəvi enerjini hərəkətə keçirmək, problem-

lərə sinə gərmək üçün zəruri sayılan kollektiv-psixoloji dəyişiklik yaratma işində, təəssüf ki, nəzərə alınmayıb.

Bu kitabın əsas vəzifəsi məhz nəzərə alınmayan həmin cəhətə diqqət yetirmək, onun başqa amillərlə əlaqəsini izah etmək, bu boşluğun aradan qaldırılmasının elmi və praktik yollarını müəyyənləşdirməkdir. Belə olduqda ümmətin intibah və islahatçılıq layihəsi naminə çəkilən zəhmətə töhfə veriləcəkdir.

Mövcud bacarıqsızlıq, tənbəllik, natamamlıq bizi çox geriyə salmışdır, odur ki oxucudan tənqidin məqsədini yaxşı başa düşməsini xahiş edirəm. Çünki bu kitab çatışmazlığın aradan qaldırılmasını, güclərin birləşdirilməsini məqsəd güdür. Bizim baş verənlərə ehtiramla yanaşmağımız, əzimet göstərib sahib olduğumuz şeyləri gözəl şəkildə təqdim etmək istəyimiz keçmişdəki çatışmazlıqlarımızı müəyyənləşdirməyimizə, boşluqları doldurmağımıza mane olmamalıdır.

İndiki reallıq və şərtlər əsasında keçmişə mühakimə etmək yanlış olardı; əksinə, onu həmin dövrün reallığı və hadisələri fonunda öyrənmək lazımdır. Belə olduqda qiymətləndirmə həqiqi və obyektiv olacaqdır. Deməli, İslam mədəniyyətinin keçmiş nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirməli, onu öz dövrünün şərtləri əsasında "mühakimə" etməliyik. Hətta o, bu gün ondan istədiyimizi edə bilməyibsə, yaxud etməsi mümkün olanı etməmişdirsə, yenə də metodumuza sadıq qalmalıyıq.

İslam mədəniyyəti bəşər tarixində parlaq dövrü, nəhəng sıçrayışı ifadə edir, – bunu həmin mədəniyyətin müsəlman xalqların həyatına təsiri və səbəb olduğu böyük dəyişikliklər, müasir mədəniyyətə verdiyi üsullar, prinsiplər sübut edir. İslam mədəniyyətinin strukturunda özünü göstərən zəiflik bu mədəniyyətin islamın ruh,



əxlaq və cəmiyyət məsələlərindəki yolgöstərənliyi prinsiplərindən uzaqlaşması nəticəsində baş vermişdir. Biz məhz bu gün həmin yolgöstərənliyi bərpa etməyə səy göstəririk.

#### **1.4. Böhranın “köklər”i**

Ümmət böhran içərisindədir, bir “ocean”dan digərinə keçmək üçün maddi və insan resursları çatışmır. Halbuki müsəlmanların sayı bir milyard iki yüz milyon nəfərə çatmışdır, yaxud onlar dünya əhalisinin beşdə birini əmələ gətirirlər. Dünya üçün dəyərlər, prinsiplər, ona sülh gətirəcək ali məqsədlər çatışmır.

Elə isə ümmətə nə olmuşdur? O öz yolundan necə olub ki, sapmışdır? Nə baş vermişdir ki, islamın təkanverici ruhu sonralar zəiflik, acizlik və geriliklə əvəzlənmişdir? Nə üçün əsrlər boyu ümməti bərpa layihələri, islahatçılıq cəhdləri uğursuz olmuşdur?

Bütün bunlar ona görə baş verməyib ki, ümmət özünü və ətrafı islah etmək istəməmişdir; əksinə, bu istiqamətdə çox zəhmət çəkilməmiş, əmək sərf olunmuşdur, hələ də olunur. Amma görünən odur ki, əngəlləyici və yoldançıxma amilləri dərin köklərə sahib olmuş, hadisələr sürətlə və yüksək gərginliklə cərəyan etmişdir. Buna görə də çəkilən zəhmət, ayrılan enerji çox vaxt kifayət etməmiş, proseslərin “tablo”sunu çəkməyə imkan verməmişdir. Nəticədə icraçılıq şəraitə nəzarət etməyə, problemləri diqqətlə öyrənməyə, onların xarakterini, onlarla mübarizənin tələblərini başa düşməyə imkan verməyən əks-reaksiyalardan ibarət olmuşdur.

Əgər islam təkcə bir xalqa və ancaq bir dövr üçün göndərilməyibsə, əksinə, yer üzündə həyat başa çatanaqədək bütün bəşəriyyətə yol göstərmək üçündürsə, onda

hər kəsin, hər xalqın, hər nəslin haqqıdır ki, ondan bacardığını əxz etsin.

Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) dövrü ümmətin real-praktik ifadəsi olmuşdur; bu dövrdə ümmətin dəyər və prinsipləri real həyata tətbiq edilmişdir. Bu da insanlara sübut edir ki, ümmətin dəyər və prinsiplərini (qardaşlıq, haqq, ədalət, əlbirlik) həyata keçirmək mümkün işdir.

İslam, idealist filosofların iddia etdiyi kimi, ideyalardan, xəyallardan, fəlsəfi fikirlərdən, arzulardan ibarət deyildir; əksinə, bəşəriyyətə haqq və hidayət məktubudur. Bu məktubda bəşəriyyətə əsaslar izah edilir, dəyər və prinsiplər göstərilir, yoluna işıq salınır, gedişinə istiqamət verilir, mövcudluğuna rəng qatılır.

### **1.4.1 İman və mədəniyyətin təkəverici gücü və maddi-mədəni yığım**

Erkən islam dövrünün proseslərinə, bu proseslər zəminində meydana çıxmış müsəlman dünyagörüşünə, Müsəlman ümmətini və İslam mədəniyyətinin əsasını qoyan ilk nəslə nəzər salıb, sonralar ümmət reallığında bu proseslərin axsadığını gördükdə bizə elə gəlir ki, islam dəyərləri, onun varislik, qardaşlıq, ədalət, fədakarlıq, bacarıq və icraçılıq məsələlərinə baxışı bugünün ümmətində ədalətə uğramışdır, ya da uğramağına az qalmışdır.

Tariximizi öyrənərkən keyfiyyətin təkəverici gücü ilə maddi sənaye (istehsal), mədəniyyət və qurulma yığım-larını bir-biri ilə qarışdır salmamalıyıq. Təkəverici güc bəzən çatışmasa da, mədəniyyət və sənaye yığım-ları əksər hallarda vaxtın, əməyin və əvvəlki zəhmətin təsiri ilə getdikcə çoxala bilir.

Tarixin öyrənilməsində belə aldadıcı tablo o vaxtadək davam edir ki, ümmətin daxilində zəiflik, ədalətsizlik, sapma, korrupsiya çeşmələri aşıb-daşaraq, təşəbbüs, yaradıcılıq və novatorluq ruhunu məhv edəcək həddə çatır. Nəticədə quruluş dağılır, iplər qopur, müəssisələr tənəzzülə uğrayır, izlər silinir. Ortada ancaq adi baxışla seziləcək bir şey qalır: təkanverici, inkişaf və novatorluq ruhunun zəifliyi ilə dolaşq proseslər, korlanmış əmək və yığılmış mədəniyyət arasındakı əlaqə!

Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) vəfatından, peyğəmbərlik dövrünün və səhabə nəslı dövlətinin başa çatmasından sonra Müsəlman ümmətinin islam dini praktikasının cızdığı ideal icraçılıq xəttindən kənara çıxması erkən başlanmışdı. Səbəb bu idi ki, peyğəmbərlik nəslindən sonrakı insanlar missiyanı təmsildə öz gücləri ilə təkbaşına buraxılmışdılar; hər nəsil dövrün, coğrafiyanın şəraitinə, dəyişikliklərə uyğun olaraq öz nümayəndələrinin gücündən asılı idi.

Bu hal islam missiyanının tarixi gedişində özünü aydın şəkildə göstərirdi. Bu gedişdə, missiyanın təkanverici qüvvəsi və keyfiyyətli icraçılıqla ümmətin mədəni yığımı və təzahürləri arasında tərs mütənasiblik vardı. Tərs mütənasiblik dedikdə o nəzərdə tutulur ki, tərəflərdən hansı isə birinin gücü və inkişafı müqabilində qarşı tərəfdə gerilik və "yığılma" baş verirdi. Yəni, bir tərəfdən, islamın ruhu zəifləyir, digər tərəfdən, dövlət genişləyir, sənaye və mədəniyyət çiçəklənirdi.

İslam Allah tərəfindən göndərilədiyi vaxt ərəblər cahil və bədəvi idilər; dövlətləri, sistemləri, mədəniyyət və elmləri, sənətkarlıq sahələri yox idi. Bunun əksinə olaraq, Ərəbistanın qonşuluğunda İran, Bizans, Hind mədəniyyətləri, Misir və Şam diyarları mövcud idi.

Həmin dövrdə İran, Bizans və Hind dövlətləri və mədəniyyətləri zülm, əxlaqsızlıq içərisində itib-batmaqla tənəzzül dövrü yaşayırdı. Bu vaxt Allah tövhid dünyagörüşünə, mədəni dəyərlərə, prinsip və anlayışlara sahib islam dinini bəşəriyyətə göndərdi. Bu din insan cəmiyyətini inkişaf etdirəcək, humanitar və fiziki elm sahələrində yaradıcılığa qapılar açacaq yeni perspektivlər, möhkəm üsullar təqdim etdi, ərəbləri və digər xalqları cahillik və ibtidailikdən, zülm və çürümədən xilas edib bəşəriyyət tarixində yeni mədəni mərhələyə çıxardı. Elə mədəni mərhələ ki, orada ruhla materiyanın, ağıl, vicdan və elmin, görünən dünya ilə irrasional aləmin vəhdəti baş vermişdi.

İslam missiyasının Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!*) və səhabələrin dövründə coşqun ruhda olmağı təbii idi. Bu coşqunluq imkan vermişdi ki, gənc islam dövləti üç onillikdən az müddət ərzində ovaxtkı mədəni dünyanın üstündən sel kimi keçsin, xalqların həyatında əvvəllər görülməmiş təsirə malik dəyişiklik yaratsın. Ərəbistanın şimalında, Afrikanın şimalı və şərqində xalqların dilləri dəyişilərək ərəb dili ilə əvəzlənmişdi.

Ruha, ağıl və vicdana böyük təsir göstərsə də, bədəvi Ərəbistanda islamın mədəni təsirinin əvvəl-əvvəl məhdud olmağı təbii idi. Digər xalqların islamı qəbul etməsi ilə bu mədəni təsir getdikcə artdı, dövlət böyüdü, sənaye və mədəniyyət genişləndi.

Zaman keçdikcə, müsəlman olmuş xalqların əvvəlki ənənələrinin, fəlsəfə və dinlərinin qalıqlarını hələ də yaşatmaları səbəbi ilə islam ruhunun zəifləməsi, onun saf əqidəsinin, dünyagörüşü, mədəniyyəti və metodlarının, hakimiyyət qurumlarının, ictimai münasibətlərinin ideoloji "kirlənmə"yə, "toranlıq" a məruz qalması baş

verdi. Buna görə də biz islam tarixində zülmün, xurafatın, despotizmin şahidi oluruq. Çünki islam müsəlman xalqların düşüncəsi, sistem və praktikasında onların əvvəlki ənənələrində mövcud olan praktika ilə, adətlərlə, irqçiliklə, kinlə qarışmışdı.

### **1.4.2. İman və mənəvi enerjinin zəifləməsi**

Tarix heç bir şübhəyə yer qoymadan göstərir ki, təhrif və sapmalar peyğəmbərlik dövründən sonrakı mərhələdə meydana çıxmışdı. Həmin mərhələdə xilafət ordusunun əsasını təşkil edən, sistemin keşikçiləri sayılan, onun siyasi bazasının özülünü əmələ gətirən, ali xarakterli, yüksək amallı səhabələr artıq yox idilər.

Bədəviləri xilafət ordusunun əsas hissəsinə, xilafətin siyasi bazasına çevirən bu köklü dəyişiklik nəticəsində Rəşidi xilafəti “qapağan krallıq”la əvəzlənmişdi. Bu krallıq bir çox cəhətdən qarət, talan, qəbilə təəssübkeşliyinin doğurduğu zorakılığa əsaslanırdı. Zaman keçdikcə ümmət və mədəniyyətinə ürcah olmuş şüubilik, fəlsəfi təlimlər, mövhumat vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Bu səbəbdən islam missiyasının məğzini təmsil etmədə sonrakı nəsillərin bir-birindən fərqlənməsi təbii idi. Şəraitə görə bu missiyanı daşımaq enerjisi, ondan faydalanmaq dərəcələri fərqlənirdi. Bu nəsillərin uyğunlaşmaq, dəyişdirmək, yeniləmək bacarıqları da eyni deyildi, onlar islam missiyasının yolgöstərənliyi, prinsip və dəyərləri ilə əlaqəli tələblərə ümmətin müxtəlif dövrlərdə üz-üzə qaldığı problemlərin fonunda eyni cür cavab verə bilmirdilər.

İslam dünyagörüşündən, onun ali dəyər və prinsiplərindən sürətlə uzaqlaşmağın, Rəşidi xəlifəliyi sisteminin dağılmasının ən mühüm səbəblərindən biri peyğəm-

bərlik və səhabə nəslə zəiflədikdə fəth ordularını təşkil edən bədəvi qəbilə üzvlərinin yenidən tərbiyə edilməsində özünü göstərən çatışmazlıq olmuşdur. Bir tərəfdən, səhabələrin dövlətdə təmsil edilmə dərəcəsi getdikcə azalır, digər tərəfdən isə müxtəlif xalqlar və qəbilələrin islamı qəbul etməsi ilə meydana çıxan hadisə və dəyişikliklər elə sürətlə baş verirdi ki, dövlətin gücü onları idarə və “tərbiyə” etməyə çatmırdı.

Bədəvilərdən təşkil olunmuş ordular cihad əməliyyatlarında, ümməti müdafiədə öz güc və şücaəti ilə seçilirdilər, amma onları yenidən tərbiyə etmək fürsəti tapılmamışdı. Onların “sayəsində” ordunun, xalqın, siyasi bazanın (özülün) təbiəti dəyişilmişdi. Nəticədə sürətli inqilabi hadisələr baş vermiş, Rəşidi xilafəti dövrü, idarəetmə forması başa çatmış, yeni hakimiyyət forması meydana çıxmışdı. Bu hakimiyyət forması islam cəmiyyəti və qurumlarının strukturu daxilində ənənəvi irqçi, qəbiləpərəst, millətçi addımlar atmışdı.

Hərbi-siyasi bazanın dəyişilməsi nəticəsində hakimiyyət əməvilərin əlinə keçdi. Xəlifə Osmanın, yaxud Əlinin səhv etməsi ilə əlaqəli iddiaların zəifliyi onunla izah olunur ki, Müaviyənin hakimiyyət üsulunun yanlışları Rəşidi xəlifələrinə nisbət edilənlərdən dəfələrlə çox idi. Buna baxmayaraq, Müaviyənin hakimiyyəti stabil qaldı. Rəşidi xilafətinin tənəzzülü bədəvi qəbilələrdən ibarət fəth ordularını yaradan siyasi-hərbi bazanın dəyişilməsi ilə əlaqəli idi.

Mövcud hadisələrin fonunda Rəşidi xilafətinin yıxılması islam dövləti və quruluşunda ilk çata səbəb oldu. Bu hadisənin doğurduğu ideoloji-siyasi, sosial-iqtisadi nəticələr islamın məğzi və dünyagörüşünə təsir göstərdi, onun dəyərləri və prinsiplərinin saflığını bulandırdı.

Eyni zamanda fəthlər nəticəsində müsəlman dövlətinin ərazisi genişlənmiş, keçmiş Fars, Bizans, eləcə də Hind mədəniyyətlərinə mənsub sənətkarlar, incəsənət adamlarından ibarət müsəlmanların sayı artmışdı.

### **1.4.3. Siyasət, əxlaq və din: rəhbərliyin bölünməsi və nəzəri sxolastikanın yaranması**

Ümmətdaxili təfəkkür və etiqad proseslərini müşahidə etdikdə görürük ki, ilk nəslin tərbiyəsini Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*), deməli, ilahi vəhy öz öhdəsinə götürmüşdü. Buna görə də həmin nəsil ali mədəni dünyagörüşünə, ruha, bacarığa sahib olmuşdu. Üstəlik, bu keyfiyyətlər ərəb qəbilələrinə xas şücaət, güc, mənlilik, alicənablıqla qarışmış, nəticədə aktiv mədəni nəsil yetişmişdi. Düzgün tərbiyə olunduğu üçün bu nəsil ali ideoloji, əxlaqi-siyasi anlayışlara sahib idi, odur ki böyük nailiyyətlərə imza atmışdı.

Raşidi xilafətinin tənəzzülü və qəbilə rəhbərliyinin üstünlük qazanması ilə peyğəmbər məktəbi tələbələrinin rəhbərlik rolu zəifləməyə başladı, "istehkam"ları didik-didik edilib dağıdıldı, yüzillik qanlı mübarizədən sonra hər şey tədricən başa çatdı: onların siyasi rolu məhdudlaşdırıldı. Bundan sonra onlar məscidlərə, küncələrə, məktəblərə çəkilən, paklıq və guşənişinliklə seçilən nəzəri-sxolastik qrupa çevrildilər. Bununla paralel olaraq, qəbiləpərəstlik, millətçilik əməlləri intensivləşdi, kin və irqçi çəkişmələr artdı, avtoritarlıq və despotizm gücləndi.

Alimlərin özünütəcridi ilə paralel olaraq, peyğəmbərlik məktəbinin varislərinin cəmiyyətlə, sosial-siyasi dəyişikliklərlə əlaqəsinin, proseslərə təsir gücünün zəifləməsi təbii idi. Bu, hətta onların düşünmə tərzinə, mə-

dəni üsullarına təsirsiz ötürmədi, novatorluq və ictimad qabiliyyətləri zəiflədi; təcrübə və əməl məktəbləri rəy məktəblərinə, rəy məktəbləri sonralar mətnbaz məktəblərə, mətnbaz məktəblər isə axırda, donuqluq və təqlid məktəblərinə çevrildi.

Alimlərin, ziyalıların müxalifliyi və onların siyasi elita tərəfindən kənarlaşdırılmaları nəticəsində həmin elmi-sxolastik elitaya daxil bəzi qruplar yad mədəniyyətlərə aid alternativ fəlsəfəni mənimsədilər. Mənimsəməyinə mənimsədilər, amma ümmətin xüsusiyyətlərini, dünyagörüşü və məfkurəsinin, mədəni-ideoloji xarakterinin tərkib elementlərini nəzərə alan sağlam, hərtərəfli metodologiyaları yox idi. Bununla da həm özləri, həm də islam fikri və kütləsinin mühüm hissəsi fəlsəfə, kəlam elmi, məzhəbşünaslıq (*elmülfirəq*), əcnəbi təsəvvüf ilə qədim yunan metafizikasını labirentlərində yollarını azdılar, onun səhv müddəaları, formal məntiq dolaşıqları içərisində itib-batdılar.

Digər tərəfdən, peyğəmbər irsinin əmanətçiləri və alimlər şəriət və fiqh elmlərinin mətnbazlığı deyilən donuqluğa düşər oldular. Bəlanın ən böyüyü hakim elitanın korlanmasında, nadanlılığı və despotluğunda özünü göstərdi. Bununla da siyasi elita elm və şəriət insanlarının özünütəcridi nəticəsində dayaqlardan məhrum oldu. Siyasi elita bundan sonra ona dayaq verəcək, yol göstərəcək mədəni-ideoloji dayaqları itirdi. Ümmət tənəzzülə uğrayıb donuqluq və despotizm bataqlığına girdi. Kütlələr isə özlərini fəlsəfi məzmun kəsb edən, xurafatla dolu sufiliyə təslim etdilər. Belə sufilik ümmətdə olan-qalan mədəni enerjini də söndürdü, onu ölgünləşdirib dərin yuxuya saldı.



Bütün bunlar hakim siyasi elitanın despotluğu səbəbindən fiziki qorxuya aparıb çıxardı. Bu qorxunu ümmətin dəyişikliklərlə mübarizə apara bilməməyi, problemlərin qarşısını almağı bacarmamağı möhkəmləndirmişdi. Zorakılıq və alçaltma ilə qorxutmaq, hər növ müxalifəti məhv etmək hakim elitanın hakimiyyəti qoruyub-saxlamaq, nəzarət və asayiş yaratmada yeganə vasitəsi idi.

Dindar-ziyalı elitaya gəlincə, elmi bacarıqlarının azlığı, praktik fəaliyyətlərinin zəifliyi, qanunauyğunluqlara, insan təbiəti və reallığa dair biliklərdən uzaq düşmələri ucbatından məhdud peşə məktəbini xatırladan bir şeyə çevrildilər. Əksər hallarda onların cəmiyyətdəki rolu fərdi işlərə istiqamət verməklə, buna uyğun olaraq, fitva və hökm çıxarmaqla, məscidlərdə imamlıq etməklə məhdudlaşmışdı. Onlar öz rollarını icra etmək üçün mənəvi qorxutma üsuluna üz tutmalı, izahlara müqəddəslik kəsb etdirməli, onları simvollar və dini mətnlərdəki nadir məlumatlarla “yükləməli” idilər; yükləməli idilər ki, dini mətnlərdən, presedentlərdən, fitva və icazətlərdən<sup>1</sup> ibarət dəlil olmadıqca kimsə ayağını tərپətməyə, addımını atmağa cəsəət etməsin.

#### **1.4.4. Bölünmə və tənəzzülün nəticələri, kollektiv şüurun olmamağı**

Beləliklə, ümmətin başına qurumların tənəzzülü və hakim elitanın aforitarlaşması müsibəti gəldi, müsəlman hər tərəfdən siyasi despotizm terrorunun, dini

---

<sup>1</sup> Müsəlman dünyasında Quran və hədis elmlərində ustadlıq səviyyəsinə çatmış şəxslərə müəllimləri “icazət” adlandırılan şəhadətnamə verirdilər. Bununla da, həmin şəxslər Quranı və hədisləri başqalarına öyrətmək səlahiyyəti qazanırdılar – *tərcüməçinin qeydi*.

qorxutma ritorikasının fiziki və mənəvi cəhətdən əhatə etdiyi fərdə çevrildi. Bununla da ümmət özünəqapanma və neqativliyə sürükləndi, xəyalındakı bacarıq, abadlaşdırma, qurub-yaratma gücü silinib getdi.

Ümmətin başbilənləri nəzərdən qaçıraraq ki, islahatçılıq və dəyişiklik hər şeydən əvvəl ümmətin, cəmiyyətin daxilində baş verməlidir; dəyişiklik Özün mahiyyəti, düşüncə və vicdanın mənbəyi ilə başlanır – bu, yenidəntərbiyədir. Onlar elə güman edirdilər ki, islahatların yolu savaşımaqdan, mübarizədən, zorakılıqdan keçir. Halbuki bu sadalananlar ümmətin stabilliyini sarsıtmuş, sosial quruluşunu dağıtmış, zülmün, müstəbidliyin, parçalanmanın, zorakılığın çoxalmasına səbəb olmuşdur<sup>1</sup>.

Ümmətin tarixində ətalətə, neqativliyə, parçalanma və alçalmaya aparıb çıxarmış hadisələrin ümumi mənzərəsi bundan ibarətdir.

Buna baxmayaraq, qeyd etməyi unutmamalıyıq ki, ümmətin, eləcə də ona daxil ölkələrin çoxunun vəziyyəti tarixin bir çox dövründə eyni dərəcədə pis olmuşdur; bir ölkədə vəziyyət pis olsa da, digərində daha yaxşı olmuşdur.

Ərəb ruhunun işığı sönüb, Əndəlüsdə müsəlmanların hakimiyyəti başa çatdığı bir vaxtda türk qəbilələri islamın gücünü özünə qaytardılar. Bu qəbilələr mətinliyi, şücaəti, azad təbiətli olmaqları ilə seçilirdilər. Nəticədə islam Anadoluda möhkəmləndi, Osmanlı dövlətinin tumurcuqları göründü.

---

<sup>1</sup> Əbdülhəmid əbu Süleyman. Prinsip və seçim baxımından islam siyasi fikrində zorakılıq və siyasi mübarizənin tənzimlənməsi: islam nəqteyi-nəzəri. Dəməşq: "Dar əl-fikir" nəşriyyatı, 2002.

Ümmətin mədəni ruhu söndükcə düşünmək və yaratmaq enerjisi də azaldı. Amma bu, hətta çəkişmə, parçalanma, tənəzzül dövründə, bəlkə də, bu vəziyyətin doğurduğu təhlükənin təsiri ilə dahi mütəfəkkirlərin, alim və islahatçıların, məsələn: Qəzalinin, İbn Həzmin, İbn Rüşdün, İbn Teymiyyənin, İbn Xəldunun yetişməsinə əngəl olmadı. Bu, təkanverici qüvvədən qalan təsirin doğurduğu bir vəziyyət idi. Bu vəziyyəti həm də problemlərlə mübarizə aparmaq, bəla və “xəstəlik”lərə müqavimət göstərmək əks-reaksiyası doğurmuşdu. Bu elə bir hadisədir ki, biz onun izlərinə indi də – ümmətin daxilində “qəzəb partlamaları”nda, özünüislah cəhdlərində rast gəlirik.

Lakin bu vəziyyət islam tarixinin ümumi tablosunu dəyişmir. Vəziyyət isə islam ruhunun təkanverici gücünün zəifləməsindən, enerjisinin azalmasından, mədəni dünyagörüşünün saflığının bulanmasından, müsəlmanların cərgələrinin dağınıq olmasından, ümmət daxilində tənəzzül və müstəbidliyin möhkəmlənməsindən, xalqlarının ölgünlüyü və neqativliyindən, birləşmə cəhdlərinin baş tutmamağından, təşəbbüs təkəkkürünün yoxluğundan, bir tikə çörək və canını qurtarmağın əsas qayəyə çevrilməsindən ibarətdir.

Ümmət susalmadan xilas olmalı, eyiblərini, ruhunun məruz qaldığı “dağıntı”nın həcmi müəyyənləşdirməli idi. Bəli, mədəni bacarıqları, maddi-texniki üstünlüyü olan düşmənlər peyda olduqda islamın ruhu əsrlər boyu müqavimət göstərmişdi. Amma bir tərəfdən, müstəmləkəçi işğalçılar, digər tərəfdən ümməti idarə edən hakim dairələr müsəlman xalqlara zülm etmiş, müxtəlif alçaltma və sındırma üsullarına əl atmışdılar.

## *İkinci fəsil* **Xəstəliyə diaqnozun qoyulması**

Əvvəlki səhifələrdə biz islamın mədəni təkanverici qüvvəsinin – keçmiş əsrlərdə yaratdığı mədəni-elmi inkişafa baxmayaraq – ümmət daxilində zəifləməsi prosesinin ümumi tablosunu cızmışdıq. İndi isə bizdən tələb olunan – ümmətin düşüncəsində, xarakteri və mənəvi aləmində konkret olaraq hansı dəyişiklik və sapmaların özünü göstərdiyini, bunun fərdi və kollektiv müstəvidə müsəlmanlara təsirini öyrənmək, islahatçılıq fəaliyyətinin əngəllənməsində iştirak edən çatışmazlıqları müəyyən etməkdir. Tədqiqatın sonunda problemin həllinə, üsulların təkmilləşdirilməsinə cəhd göstəriləcəkdir. Belə olduqda ümmət bəşəriyyətin hörmət və təqdirini qazanacaq, təqdim etdiyi ali dəyərlərə fərdlərin, cəmiyyətlərin diqqət yetirməsinə nail olacaqdır.

### **2.1. Müsəlman fikri və mədəniyyətində təhrif və sapmalar**

Sual yaranır ki, bu cür fikri və mədəni təhriflərin, sapmaların ən barizi hansıdır? Bu suala cavab vermək üçün təhrif və sapmaların altı növünü növbəti səhifələrdə şərh edəcəyik.

#### **2.1.1. Kompleks yanaşmanın təhrifə məruz qalması**

Belə təhriflərin birincisi və ən təhlükəlisi ümmətin təfəkkür və mədəniyyətini əmələ gətirən islam dünyagö-

rüşü forması ilə əlaqəlidir. Təhrifdən sonra islam dünyagörüşü özünün hərtərəfli, tövhidə söykənən, müsəlman düşüncəsi və vicdanına, münasibətləri və sistemində alternativ təqdim edən, hərtərəfli yol göstərməyə qadir dünyagörüşü olmaqdan uzaqlaşdı.

İslam dünyagörüşü forması başlıca üç məsələdən təşəkkül tapmışdır:

1) *Qeyb*: Yaradıcı və heç bir şəriki olmayan Allaha iman;

2) *Həyat*: məsuliyyət hiss etmək, xeyri və ədaləti məqsəd bilmək, islahə və abadlaşdırmağa<sup>1</sup> səy göstərmək;

3) *Axirət və aqibət*: tale ilə üzləşmək; əməllərin yekunu Allahın mərhəməti sayəsində ədalətli mükafatlandırmağa uyğun olacaqdır: xeyirdirsə – xeyir, şərdirsə – şər!

Biz bu üzdən Quran dünyagörüşündə iman və saleh əməlin qırılmaz vəhdətini görürük; imanda məqsəd saleh əməllərdir, saleh əməllər isə insanın səmimi qəlbədən icra etdiyi əməllərdir; bir əməllə digəri – hətta zərrə ağırlığında olsa da – arasında fərq yoxdur; əsas budur ki, onun mənəvi tərəfi xeyir məqsədlilik və bacarıqlı icraya əsaslanın. Buna görə də Allah Təala mömin bəndələrinə (yer üzündə) qərar tapıb möhkəmlənmələrini vəd vermişdir. Onu da bildirmişdir ki, bu, imanla şərtləşir, bunun üçün işləmək, icra etmək lazımdır; iş də, əməl də saleh olmalı, bacarıq və çalışqanlıqla müşayiət edilməlidir.

Təkcə arzu etməklə yer üzündə möhkəmlənmək (*təmkin*), oranın varisi olmaq (*istixlaf*) mümkün deyildir. Bəli, niyyətə görə axirət savabı vardır, amma yer üzün-

---

<sup>1</sup> Söhbət yer üzünün mənəvi cəhətdən abadlaşdırılmasından gedir – *tərcüməçinin qeydi*.

də qərar tapıb möhkəmlənmək, oranın varisi olmaq, dünyada əməllərdə müvəffəqiyyət qazanmaq bacarıq və çalışqanlıqdan asılıdır. Məhz bu üsul Allahın köməyi ilə qanunauyğunluqlara, doğru və həqiqi icraçılığa, işdə müvəffəqiyyətə yol göstərir:

“Allah aranızdan iman gətirib yaxşı işlər görənlərə - yalnız Mənə ibadət edənlər, heç nəyi Mənə şərikin qoşmazlar deyər - onları özlərindən əvvəlki kimi yer üzünün varisləri edəcəyini, onlar üçün onların Allahın Özü bəyəndiyi dinini (islami) möhkəmləndirəcəyini (hər tərəfə yayacağını) və onların qorxusunu sonra əmin-amanlıqla (arxayınılıqla) əvəz edəcəyini vəd buyurmuşdur” (ən-Nur, 55).

Hərtərəfli, aydın islam dünyagörüşü özlərini təcrid etmiş, nəzəri tədqiqatlardan, müşahidə və araşdırmalardan uzaq qalan, əsas diqqəti fərdi məsələlərə verən sxolastik mütəfəkkirlər üzündən ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. Bu təhriflər – xoş niyyətlə, uzun vədədə olsa da – müsəlman dünyagörüşündə islamın ruhunun, təkanverici gücünün zəifləməsinə yol açmış, gerilik amillərinin ümmət daxilində aktivləşməsinə imkan vermiş, yenilənmə enerjisini söndürmüş, ümməti neqativlik və nataraz vəziyyətə məruz qoymuş, nəticədə araşdırmaq, öyrənmək, yenilənmək istəyi ölmüş, təqlid ənənəsi başlanmış, “camaat” və ümmət anlayışlarının, əməkdaşlıq və həmrəylik məfhumlarının mənası təhrif edilmiş, qurumlar tənəzzül etmiş, birlik pozulmuşdur.

Biz bunu aydın şəkildə fiqh və kəlam elminin problemlərə yanaşma tərzində görürük. Məhz belə yanaşma tərzini müsəlman fərdin tərbiyəvi-psixoloji tərbiyəsində baza rolunu oynayır. Bu, mahiyyət etibarlı ilə kollektiv deyil, fərdi yanaşmadır, alimlərlə xalqın əlaqəsinin tə-

biətindən irəli gələn münasibət formasıdır. Sözügedən əlaqə ümumi deyil, şəxsi məsələlərə dair əlaqədir. Yəni, müsəlman alimlər siyasi-sosial sistemlərlə, bu sistemləri tənzimləyən prinsiplərlə məşğul olmamışlar. Bu cür yanaşma tərbiyə, siyasi iştirakçılıq, kollektiv münasibət, hakimiyyət məsələləri, qardaşlıq, ədalət və şura üçün heç bir rol oynaya, ümmətin ümumi həyatının tənzimlənməsinə heç bir töhfə verə bilməz. Son nəticədə bu, həyatın bütün sahələri ilə iç-içə olmayan, ondakı dəyişiklik və prosesləri müşahidə edə bilməyən, onun mədəni “təkər”inə təkən verməyən neqativ yanaşmadır.

Məsciddə oturan şəxsin əsas məşğuliyyəti, Quran terminologiyası ilə desək, zikr və ayinlərdir. Amma ayinlər özlərini təcrid etmiş həmin alimlərin məntiqində, fiqhi mənada ibadətlə məhdudlaşan məscid zikri və dərsləri halına gəlmişdi. Bu alimlər ibadətlərin ən xırda cəhətlərinin təfsilatına varır, müxtəlif məktəb və məzhəblər yaradır, qruplara, dəstələrə bölünürdülər. Ümumi, yaxud siyasi deyil, fərdi həyat məsələlərinə diqqət yetirilirdi. Fiqh terminologiyasında belə məsələləri “müamilat” adlandırırdılar.

“Müamilat” dedikdə müsəlman fərdin sosial münasibətlərinə dair fiqhi-hüquqi qaydalar, tənzimləmələr, bununla əlaqəli müqavilələr nəzərdə tutulur. Müamilat, haradasa, mənəvi tərəfdən məhrumdur. Çünki istənilən sosial münasibəti icra edib-etmək eyni şeydir, ona görə ki, o, dünyəvi işdir; etsən, savab gətirmir, etməmək, yaxud bir kənara atmağa görə günah yazılmır, cəza düşmür.

Belə fiqhi baxış insana kompleks yanaşan Quran dünyagörüşündən fərqlənir. Quran dünyagörüşü canın qorunması ilə əlaqəli fərdi məsuliyyətlə cəmiyyət və

ümmətin qorunması ilə əlaqəli kollektiv məsuliyyət arasında fərq qoymur. Onun mənəvi tərəfi insanın bütün əməllərini əhatə edir, onun bütün əməllərini fərq qoymadan niyyətə görə "ibadət" hesab edir. Hətta bu əməllər insanın təbii istəkləri ilə əlaqəli olsa da, qayda dəyişmir. Quran dünyagörüşünə görə, müsəlmanın həyatı bütövlükdə "zikir" və "cihad"dan, "bəndəolma" və ibadətdən ibarətdir.

Müsəlmanın namazdakı, orucdakı, duadakı, zəkətdakı, Quran oxumadakı, həcdəki həyatı vicdanı dirildir, müsəlmana vəzifələrini icraya, öhdəliklərini yerinə yetirməyə kömək edir:

"Mən, həqiqətən, Allaham. Məndən başqa heç bir tanrı yoxdur. Mənə ibadət et və Məni anmaq üçün namaz qıl!" (Taha, 14);

"(Həcc mövsümündə) Rəbbinizdən (ticarətlə) ruzi diləməsiz sizin üçün günah deyildir. Ərəfatdan qayıdarkən Məşərülhəramda Allahı xatırlayın. Sizi doğru yola yönəltdiyi üçün Onu yada salın (Ona dua edin), çünki siz bundan əvvəl (doğru yolu) azanlardan idiniz!" (əl-Bəqərə, 198);

"(Ey hacılar!) Sayı bəlli olan günlərdə (Mina dağında) Allahı yada salın (təkbirlə zikir edin). Tələsərək iki gündə (zülhiccənin on birinci və on ikinci günlərində Minadan Məkkəyə) qayıdana heç bir günah gəlməz. Eləcə də yubanana (zülhiccənin on üçüncü günü Minada qalana) heç bir günah tutulmaz. Bu (günah tutulmaması), müttəqilərə aiddir. Allahdan qorxun və Onun yanında (hüzurunda) toplanacağınızı bilin!" (əl-Bəqərə, 203);

"(Günahlardan) təmizlənən kimsə isə nicat tapacaqdır.



O kimsə ki, Rəbbinin adını zikr edib namaz qılar!" (əl-Əla, 14-15);

"Əgər (düşməndən və yırtıcı heyvandan) qorxsanız, (namazınızı) piyada gedə-gedə və ya minik üstə (qılın). (Təhlükədən sovuşmağınıza) əmin olduqda isə Allahı, bilmədiyiniz şeyləri (namazı, duanı) sizə (Peyğəmbər və Quran vasitəsilə) nə cür öyrədibsə, o cür anın (zikr edin, namaz qılın)!" (əl-Bəqərə, 239);

"(Ya Rəsulum!) Quranda sənə vəhy olunanı oxu və (vaxtı-vaxtında) namaz qıl. Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər. Allahı zikr etmək (Allahın calalını və əzəmətini həmişə, hər yerdə yada salmaq), şübhəsiz ki, (savab etibarilə bütün başqa ibadətlərdən) daha böyükdür. Allah nə etdiklərinizi (bütün yaxşı və pis əməllərinizi) bilir!" (əl-Ənkəbut, 45);

"O müttəqilər ki, bir günah iş gördükləri, yaxud özlərinə zülm etdikləri zaman Allahı yada salıb (tövbə edərək) günahlarının bağışlanmasını istəyərlər. Axı günahları Allahdan başqa kim bağışlaya bilər? Və onlar etdiklərini (gördükləri işin pis olduğunu) bildikdə (tövbədən sonra) bir daha ona qayıtmazlar" (Ali-İmran, 135).

Quran dünyagörüşünə görə, müsəlmanın həyatı fərdi və ümumi işlərdə daima aktivdir; o, etdiyi hər şeydə bütövlükdə "cihad" və "ictihad"dan (çalışqanlıqdan) ibarətdir; təhsil alarkən, ruzi qazanarkən, özünü tərbiyə edərəkən, ədalətli olub, zəifləri himayə edərəkən, ümmətin ehtiyacları üçün qollarını çırmalayarkən, müsəlman ölkələrini müdafiə edərəkən, haqq dinə çağırarkən cihad etmiş sayılır.

Həyat məsələlərindəki bu cihad və "ictihad" zikr əməllərinin ən mühüm məqsədlərindən biridir. Çünki

müsəlmanın həyatı xeyri məqsəd bilməkdə, Uca Allahın göstərdiyi yolla getməklə daima qolları çırmalı olmaqda bölünməz bir bütövdür:

“Heç bir peyğəmbərə əmanətə xəyanət etmək yaraşmaz. Əmanətə xəyanət edən şəxs, qiyamət günü xəyanət etdiyi şeylə (boynuna yüklənmiş halda) gələr. Sonra isə hər kəsə gördüyü işlərin əvəzi verilər və onlara haqsızlıq edilməz!

Allahın rizasını qazanmaq ardınca gedən şəxs, Allahın qəzəbinə düşər olmuş şəxs kimi ola bilərmə? Onun (qəzəbə düşər olanın) yeri Cəhənnəmdir. O yer necə də pisdir!

Onların Allah yanında (bir-birindən fərqli) dərəcələri vardır. Allah onların etdiyi işləri görəndir” (əl-Ənam, 161-163).

İslam dünyagörüşü nə qədər aydın, effektiv, hərtərəfli və pozitiv idisə, özünütəcrid və sxolastika əsrinin dünyagörüşü bir çox əməli addımlarında bir o qədər qapalı, natamam, birtərəfli, neqativ olmuşdur. Bu dünyagörüşü insanların həyatında irqçi, qəbiləpərəst və eqoist-fərdi təcrübə ilə müşayiət olunurdu. Biz sonrakı səhifələrdə belə ciddi təhriflərin ümmətin mədəni anlayışlarına, onun psixoloji vəziyyətinə, mədəni icraçılıq bacarığına necə mənfi təsir göstərdiyinin şahidi olacağıq.

### **2.1.2. Metodoloji təhrif**

Alimlər və mütəfəkkirlərin özlərini təcrid etmələrinin, ən yaxşı halda isə təcridə saxlanmalarının səbəb olduğu ikinci təhrif metodoloji-epistemoloji təhrifdir. Bu təhrif islam fikrini ictimai həyata müşahidə, təcrübə yolu ilə nüfuz edə bilməyən, mücərrəd sxolastik mülahizələr içində itib-batan nəzəri fikrə çevirmiş, ciddi metodoloji

qısırlığa səbəb olmuşdur. Belə metodologiya bilik sahəsində təqlid və yamsılama əməliyyatına təhkim etmişdir. Bu əməliyyatda zaman və məkan elementlərinin effektiv təsiri, insan və dünya ilə əlaqəli qanunların (qanunauyğunluqların) öyrənilməsi qətiyyəən gözə dəymirdi.

Metodoloji təhrifin yaranmasında alimlərin özünütəcridi ilə yanaşı, həm də qədim yunan fəlsəfəsi və məntiqinin formal-metafizik və nəzəri məzmunu da rol oynamışdı. Müsəlman fikir atmosferində yunan fəlsəfəsi və məntiqinə heyranlıq əməli-təcrübi fikrin zəifləməsinə, islam anlayışlarının (mühakimə, yer üzünü gəzmə, düşünmə, müqayisə aparma) çağırış etdiyi məsələləri elmi cəhətdən öyrənmək həvəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı. Nəticədə düşünmə azalıb, mətnlərə tələbat artmışdı, mətnlərə zorla müqəddəslik məzmunu kəsb etdirilmişdi; düşünə bilməmək “başdan etmək” ənənəsinin yaranmasına səbəb olmuş, vəhymənşəli biliklərlə tamamlanacaq humanitar biliklərin, ümməti inkişaf etdirəcək, dəyişiklikləri nəzərə alacaq biliklərin sintezi üçün tələb olunan ictimad vasitələri və üsulları ibtidai səviyyəyə düşmüşdü.

Belə metodoloji təhrif üzündən islam fikrində sosial elmlərin baza prinsipləri mücərrəd adlara və prinsiplərə çevrilmiş, fiqhdə və fiqh üsulşünaslığında ikinci dərəcəli mənbələr şəklini almış, nəzəri məzmunu və təsiri fərdi həyatla məhdudlaşmışdı.

Hətta böyük maliki alimlərindən birinə<sup>1</sup> siyasətlə, ictimai məsələlərlə məşğul olduğu üçün islam fikri qarşısında humanitar-ictimai bilik qapısı açmaq, bu biliklərin bir çox qiymətli və qapalı tərəflərini üzə çıxarmaq,

---

<sup>1</sup> Söhbət Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Xəldundan (1332-1406) gedir – *tərcüməçinin qeydi*.

sosial münasibətlərin xarakterini başa düşmək, dəyişikliklərini, qarşılıqlı təsirlərini öyrənmək, bunları özünün qiymətli "Müqəddimə" kitabında açıq göstərmək fürsəti yaransa da, belə yaradıcı təfəkkür özünü təcrid zehniyyəti üzündən küncdə qalaraq unudulmuşdu.

İbn Xəldunun kitabı müsəlman alimlərinin mütalifələrinə, maraqlı dairəsinə daxil deyildi. İnsanı, varlıq aləmindəki "əlamətlər"i, sosial qanunauyğunluqları öyrənmək layihəsi donuqlaşmış inkişaf etdirilmədi. Etdirilsəydi, ümmət bu gün Qərbin şahidi olduğu sosial elmlərdəki inkişafın nəticəsində dirçələcəkdi. Qərb İbn Xəldunun ictimai elmlər, tarix, sosiologiya, iqtisadiyyat və pedaqogika fəlsəfəsi sahələrindəki prinsip və qanunauyğunluq metodologiyasından istifadə etmişdi. Məhz ictimai elmlər Qərb üçün geniş imkanlar yaratmışdı. Nəticədə Qərbdə gənc nəsillər təşəbbüskar və yaradıcı ruha sahib olmuş, sosial qurumlar yaradılmış, dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq, problemləri həll etmək mümkün olmuşdu.

Yeri gəlmişkən, bir misalə toxunmaq istəyirik. Bu misal elm öyrənilən təhsil alanların dünyagörüşü, maraqları və ictimai problemləri həll etmə üslubundakı metodoloji təhrifə dəlalət edir. Bu üslub onların əzbərcilik və təqlidin küncələrində özlərini necə təcrid etdiklərini bizə bütün aydınlığı ilə açıb göstərir. Müsəlman ölkələrinin birində çox hörmətli müftilərdən biri cümə xütbəsində dinə görə təmizlik mövzusunda danışmışdı. Danışığı səlis, aydın, bələğətli idi, dinə görə təmizliyin mahiyyətindən, onunla əlaqəli hökmlərdən, fiqh kitablarına istinadən nəyin paklığı aradan qaldırılıb-qaldırılmamağından söz açırdı.

Namazdan sonra məsciddəki ofisində onunla həmsöhbət oldum, xüsusi nəzakət və ehtiramla, hörmətli və

bilikli insan olmağına giriş etməklə bildirdim ki, xütbəsinə, mövzunu çatdırma səlisliyinə, fiqhi hökmləri ehtiva edən çıxışına görə şadam. Eyni zamanda diqqətinə çatdırdım ki, problemi tam işləməyib, ümumi təmizlik və sağlamlıq profilaktikası mövzusunda toxunmayıb, odur ki məsələnin bu tərəfinin işlənməməsi ümumi təmizliyi insanların nəzərində arxa plana keçirir; insanlar onu əhəmiyyətli hesab etmirlər, kirlənmə və çirklənmədən narahat olmurlar, xəstəlik daşıyıcısı ola biləcək bəlgəmi istədikləri yerə tüpürürlər, fiqhi baxımdan paklığı aradan qaldırmayan çirki tullantıların paltara bulaşmağına diqqət yetirmirlər. Beləliklə, insanlara fiqhi paklığı öyrədkən biz onlara həm də zibil tullantılarına əhəmiyyət verməməyi, ümumi təmizlik və sağlamlıq profilaktikasının tələblərinə dırnaqarası baxmağı öyrətmiş oluruq.

Aramızdakı dialoq elmi və dostyana idi, hörmətli həmsöhbətim deyilənləri ürək genişliyi ilə qəbul etdi. Bu da onu göstərir ki, fikir mübadiləsinə, biliklərimizin genişləndirilməsinə, həyatın problemlərini başa düşməyə, idrak metodumuzu təshih etməyə, təcriddən uzaqlaşmağa, birtərəfli biliklərdən uzaq durmağa ehtiyacımız vardır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək mühümdür ki, bəzi şəxslər dində təmizlik mövzusunda toxunarkən məscidə – cümə və camaat namazlarına gedərkən gözəl geyinməkdən, ətirlənməkdən söz açırlar. Təmizlik və sağlamlıq profilaktikası haqqında maarifləndirmə aparmaq Nümunəvi Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* davranışlarında ifadə olunan təmizlik anlayışının məqsədlərindən biridir. Belə ki Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* ətrafındakı insanlara təmiz gəzməyi əmr edirdi. Bir dəfə görəndə ki, müsəlmanlardan birini evinin həyəti

dağınıq və qarmaqarışıqdır, göstəriş vermişdi ki, oranı təmizləsinlər. O, müsəlmanlara xəbərdarlıq edirdi ki, təmizlik məsələsinə dırnaqarası yanaşmasınlar, hətta evlərinin həyətlərinin səliqə-sahmanına fikir versinlər, təmizliyə laqeydlikdə yəhudilərə oxşamasınlar. Görünür, müsəlmanların böyük hissəsi bugün vaxtı ilə – Peyğəmbərin dövründə yəhudilərin tutulduğu psixoloji-sosial xəstəliklərə tutulmuşdur<sup>1</sup>.

Metodoloji təhrif üzündən biliklər mətnbazlıq istəyinə tabe edilmiş, hərfi və naqis məzmun daşımış, təqlid və, əzbərçiliyə əsaslanmış, dolaşıqlıq, haşiyəyazma və xülasətmə ənənəsi içərisində itib-batmışdır. Bilik birtərəfli olduğundan əqidə ilə həyat təcrübəsi arasında uçuruma səbəb olmuşdur. Tövhid elmi, yaxud kəlamşünaslıq mücərrəd əqidələr mövzusunda ixtisaslaşmışdır. Kəlamşünaslıq bir çox məsələdə sofistika dialektika ilə səciyələndirən sahə idi, fiqh elmi əqidələr (*əqaid*) elmindən ayrılmış, fərdi həyatın təfəsilatlı məsələləri ilə məşğul olmağa başlamışdı. O bu işdə natamam analogiyanı (*qi-yasi-cüz`i*) əsas götürən metoda söykənirdi. Natamam analogiya əvvəllər baş vermiş ayrı-ayrı (dağınıq) hallara əsaslanan, onları kompleks nəzərdən keçirməyən üsul idi. Sonrakı alimlərin əsas istinadı dini mətnlərlə əlaqəli dil anlayışları olmuşdur; əsas diqqət buna verilmiş, hət-

---

<sup>1</sup> Hədisdə deyilir: “Məhəmməd ibn Bəşşar, Əbu Amir Qə`di və Xalid ibn İyas bizə danışmışlar ki, Saleh ibn əbu Həssan demişdir: “Səid ibn Müsəyyibin belə dediyini eşitmişəm: “Həqiqətən, Allah Xoşdur, xoş olanı da sevir; Təmizdir, təmizliyi də sevir; Comərddir, comərdliyi də sevir; Səxavətlidir, səxavətliliyi də sevir; həyətlərinizi təmiz saxlayın, yəhudilərə oxşamayın” (Bax: Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Əl-Came əs-səhih – Sünən ət-Tirmizi / çapa hazırlayan: Əhməd Məhəmməd Şakir. Beyrut: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, (çap ili göstərilməyib), V cild, səh. 111, hədis № 2799).

ta məqsədə çatmaq üçün bəzi rəvayətlərin “zəifliyi”i və “qəribliyi”inə göz yumulmuşdur.

Bu minvalla acizlik, ətalət və təqlid əsrlərində mətn-mərkəzli bilik başlıca məqsədə çevrilmiş, müqəddəslik zorbalığı ilə biliyin acizliyi ört-basdır edilmişdir. Eyni vaxtda, bu cür bilik tələbələrin çox da baş sındırmadan, nəticəsini düşünmədən, nə dərəcədə təfəkkürü və kimliyi formalaşdırmasına fikir vermədən öyrəndikləri dərslər fənninə çevrilmişdi<sup>1</sup>. Həm də ona heyran edirik ki, bəziləri imamların uydurulmuş məziyyətləri ilə, tələbələrə səhih hədisləri tanısınlar deyərək on minlərlə yalan və uydurma hədisləri, mətnləri əzbərlətməsi ilə öyünmüş, belə saxta və uydurma rəvayətləri əzbərləməyin tələbələrə zərərli təsir göstərəcəyini nəzərə almamışlar. Halbuki məqsədəuyğun olanı bu idi ki, tələbələr rəvayətlərin səhih olanını öyrənib əzbərləsinlər. Bununla da biləcəkdilər ki, yerdə qalan rəvayətlər səhih deyildir. Yalan və saxta hədislərə gəlicə, onların sayı-hesabı yoxdur. Bu mövzuda uydurma hədislərin meydana çıxma səbəbləri, onları müəyyənləşdirməyin üsulları bir neçə misal əsasında göstərilə idi, kifayət edəcəkdi.

---

<sup>1</sup> Sünnə zəngin və əhəmiyyətli mənbədir, Peyğəmbər dövrünün canlı ictimai tətbiq nümunəsidir. Bu nümunə Sünnənin real həyata tətbiqi imkanını təsdiqləyir. Amma onu və onun tətbiq edildiyi şəraiti zaman və məkan baxımından düzgün öyrənməliyik ki, mahiyyətini doğru şəkildə başa düşək. Əsas diqqətimizi səhih hədislərə verməli, bunun üçün istinad və məzmun tənqidinin bütün elmi üsullarına müraciət etməliyik. Bu üsulların ən mühümü hədislərin məzmununun Quran prinsipləri, anlayış və məqsədləri ilə uyğunluğudur. İstinadı mötəbər olmayan, amma məzmunu səhih hesab edilən hədislərə gəlicə, qoy onlar rəvayət olaraq qalsın; onların məzmunundan onlara müqəddəslik donu geydirmədən istifadə etmək olar. Çünki belə hədisləri məqbul hesab etmək onlardakı mənaya istinadən baş verəcəkdir.

Həmçinin bu cür biliklərin ümmətə mənfi təsirini nəzərə almamaq və biliklərin kəmiyyətinə köklənmək nəticəsində bugünkü dini təhsilimizdə tələbələrin zehni uşaq düşüncəsinə, psixikasına münasib olmayan məlumatlarla doldurulur. Zərər uşaq zehninin ehtiyacı olmayan məlumatlarla doldurulması ilə bitmir; belə yüklənmə uşaqları mənlik şüurunun yaranması mərhələsində psixikanın formalaşmasında iştirak edən təhsil və təqdimat üslublarından məhrum edir. Erkən uşaqlıq mərhələsində pedaqoji və mənəvi fürsətin itirilməsi nəticəsində uşaqların psixikası sağlam şəkildə formalaşmır.

Uşaq zehninin daha az faydalı şeylərlə doldurulmasına dair başqa bir misal ibtidai mərhələdə uşaqların dəvə, inək, qoyun və əkinçilik məhsullarına görə zəkat miqdarını və bununla əlaqəli rəqəmləri əzbərləmələridir. Həmin uşaqların çoxu heç dəvə görməmişdir, bəlkə də, gələcəkdə heç vaxt dəvəyə, inəyə, qoyuna, əkin tarlalarına sahib olmayacaqdır. Elə isə onların zehni real həyatla əlaqəsi olmayan bu cür quru fiqhi təfsilatla doldurmaq nəyə lazımdır?! Həmçinin bu uşaqlara geniş yayılmış səhm, daşınmaz əmlak və sənaye ticarətində zəkat miqdarı rəqəmləri əzbərlədilərsə, onların neçəsi zəkat toplayan işləyəcəkdir? Böyüyüb səhm sahibi olduqda əzbərə öyrəndiklərinin onlara faydası olacaqmı? Yoxsa onlar həmin vaxt ixtisas sahiblərindən dəqiq rəy istəyəcəklər?

Zehnin faydasız məlumatla doldurulmasının zərəri bununla bitmir. Uşaqlıq mərhələsi psixikanın, xarakterin, emosiya və anlayışların, vicdanın formalaşdığı mərhələdir. Uşaqların tərbiyə edildiyi bu mərhələdə məqsəddə uyğundur ki, onlara, məsələn, zəkat mövzusu ilə əlaqədar olaraq həmrəylik, rəhmdillik, fədakarlıq, özünü



qoyub başqalarının qayğısına qalmaq, zəifləri, möhtac-ları düşünmək kimi anlayışlar öyrədilsin, özü də təhsil təkcə təlqinlə deyil, həm də bütün əyani vasitələrlə, effektiv əməli üsullarla, məsələn, imkansız və möhtac-larla görüşmək, onlara kömək göstərmək, ehtiyacları və məhrumiyətlərini başa düşməklə aparılsın.

Psixikanın formalaşdığı mərhələnin hədəf edilməsi, zehnin özlüyündə məqsədə çevrilən bu cür biliklər-lə yüklənməsi, ötürülən məlumatların mənfi təsirinin nəzərə alınmaması uşaqlıq mərhələsinin təbiətinə, bilik, psixika və zehin arasındakı birbaşa əlaqənin şəxsiyyətin formalaşmasında oynadığı rola etinasız yanaşmaqdır. Bu sonrakı əsrlərdə islam fikri və mədəniyyətinin məruz qaldığı metodoloji təhrifin ağır nəticələrindən biridir.

### **2.1.3. Anlayışların təhrifi**

Alimlərin özlərini təcrid etmələri və bundan irəli gələn ideoloji acizlik, ətalət, qorxutma ritorikası, müha-kimə və tənqid ruhunun olmamağı, kütlələrə təslimçilik abı-havasının hakim kəsilməsi nəticəsində islam fikri və müsəlman təfəkkürünün məruz qaldığı üçüncü təhrif məfhumlarla əlaqəlidir. Təhrif islamın başlıca anlayışla-rını əhatə etdiyi təqdirdə mühakimə və inandırma ru-hunu öldürmək, kütlələri diktələrə tabe etmək mümkün hala gələcəkdi. Məhz məfhumların təhrifi “işı asanlaş-dırılmış”, düşüncə və könülləri təslimçiliyə hazırlamışdı.

#### **2.1.3.1. Bəndəolma məfhumunun təhrifi**

Allaha bəndə olmaq (bəndəlik) məfhumu islamın əsas anlayışlarından biridir. Bu məfhumun təhrifi digər bir çox məfhumun da təhrifinə səbəb olmuşdur. Təhrif olunmuş anlayışlar öz növbəsində psixoloji əzilmə (mü-

tilik) ilə nəticələnmiş, tənqidçi təfəkkür və tədqiqatların üstündən xətt çəkmiş, iddialarla kifayətlənməyə, nəticə barədə düşünmədən arzularla yaşamağa aparıb çıxarmışdır.

İslamın nəzərində müsəlman hörmətlidir, hörmətə-izzətə layiq görülmüş varisdir (xəlifədir). Onu hörmətli-izzətli edən cəhət isə Allaha bəndə olmağıdır. Çünki Allaha bəndə olmaq həqiqəti öyrənmədə, haqq yolu tutub getmədə azad iradəni ifadə edir. Mömin müsəlmanlar Allahın səmimi bəndələridirlər. Təsadüfi deyildir ki, Allah Quranda insan oğluna “ibad” (bəndələr) sözü ilə müraciət edir. Bu söz “qul, kölə” mənasını verən “əbid” sözünün əksinə olaraq, “qul etmə” (*iste`bad*) sözündən deyil, “bəndə etmək” (*tə`bid*) sözündən törəmişdir.

Bu, “züll” (tabelik, itaətkarlıq) sözünün Qurani-Kərimdə işlədilməsinə oxşayır. Quran kontekstində insanın valideynlərinə itaət etməsi mənasına gələn “züll” sözü “alçalma” mənasını verən “məzəllə” və “məhanə” sözlərindən deyil, “təzil” (tabe ermə, ram etmə) və “təysir” (asanlaşdırma, yüngül etmə) sözlərindən törəyib. Uca Allah buyurur:

“Onların hər ikisinə acıyaraq itaət (*züll*) qanadının altına salıb: “Ey rəbbim! Onlar məni körpəliyimdən (nəvazişlə) tərbiyə edib bəslədikləri kimi, Sən də onlara rəhm et!” – de” (əl-İsra, 24).

Allahın təkəbbürlü, inadkar, döyüşkən kafirlərə müraciətinin Ona bəndəlik edib üz tutan möminə müraciəti ilə qarışıq salınmasına, “insanın bəndə olmağı” məfhumunun “köləlik” kimi başa düşülməsinə, bununla da sonuncu məfhumun alçalmanın, təhdidin, hədə-qorxunun, mütiliyin bütün formalarının stendinə, təhqir, urvatsızlaşdırma, ağıla kilid vurma vasitəsinə,

Xalqlə məxluq arasında maneəyə çevrilməsinə gəlincə, bu, əsassız yanaşmadır. Çünki insan məhdud, nisbi məxluq, Allah isə mütləq xalıqdır, odur ki məxluqla xalığın müqayisəsinə ümumiyyətlə ehtiyac yoxdur. Buna görə də belə iddiaları, bu cür yersiz müqayisələri qabartmağa, təkəbbürdən uzaq, inadkar olmayan mömin müsəlman fərdlə üzbəüz qoymağa gərək yox idi.

Bəndəolma məfhumunun təhrif edilməsi, yanlış müqayisələrin geniş yayılması insan zəkasını ikinci plana keçirmişdir və onun verdiyi suallar, apardığı yoxlamalar inkar və üsyan ittihamı ilə üzləşmişdir. Bu cür təhrif müsəlman vicdanının əzilməsində, düşünmə və tənqid hüququnun müsadirə edilməsində rol oynamışdır.

Humanitar elmlərdən nəsibi az olan, vəhyin təlimlərini real həyata tətbiq etməyin yollarına lazımı şəkildə bələd olmayan dini elm tələbələrinin təkəbbürlü mövqeyi bir çox mütəfəkkirin müsəlmanlığı qəbul edən xalqların fəlsəfi təlimlərinə meyl etməsinə səbəb olmuşdur. Amma bu mütəfəkkirlər həmin fəlsəfi təlimləri öyrənərkən ayrıca metodlara sahib deyildilər. Halbuki həmin fəlsəfi təlimlərin böyük hissəsi ilahi yolgöstərçilikdən uzaq metafizik təsəvvürlərdən ibarət idi. Nəticədə islam fikrində ağıl və nəql arasında süni qarşıdurmanın əsası qoyulmuş oldu. Bu qarşıdurma düşüncə acizliyinin ört-basdır edilməsi, düşünən, tənqid edən ağıl formasına “ağıl öyrətmək” məqsədilə islam anlayışlarının təhrif ilə başa çatdı.

Əsas islam anlayışları: tövhid, iradə, bəndəolma, varislik, tərbiyə (paklama) və abadlaşdırma anlayışları arasındakı əlaqəni başa düşmək çox mühümdür.

“Tövhid” məfhumu ilahi substansiyanın mücərrəd xüsusiyyətləri ilə əlaqəli, neçə-neçə qrup insanın (Alla-

hın) adından danışmağı özlərinə borc bildikləri teoloji (kilsəyə aid, kahinsayağı) problem deyildir; tövhid insan həyatı ilə əlaqəli, həyatın mənası və ondakı məqsədi öyrədən dini prinsipdir, islam anlayışıdır.

### **2.1.3.2. Tövhid məfhumunun sentrizm təbiəti və əməli təzahürləri**

İslamda tövhid prinsipinin əhəmiyyəti ondadır ki, o, həyatı və dünyanı başa düşməyin özülünü əmələ gətirir, bəşəri münasibətlərə dair prinsiplər təsis edir. Bu məfhumla əlaqəli istənilən təhrif insan həyatının mənasına, keyfiyyəti və məqsədlərinə təsirsiz ötürür.

Tövhid Yaradıcının təkliyi deməkdir. Bu həqiqət insanla dünyanın, həyatla insanın vəhdəti mənasına gəlir, yaradılma və kainatda məqsədyönlülüüyün olduğunu göstərir. Tövhid o deməkdir ki, yaradılmada xeyir məqsəd güdülmüşdür, insanlar arasında təkəbbürə, zülmə, despotluğa gərək yoxdur. Bu səbəbdən tövhid anlayışı ədalət, şura, hüquq, ehtiram, azad iradə və məsuliyyətdə bərabərlik prinsiplərini zəruri edir.

Bəndəolma məfhumunun məğzi tövhid prinsipində, tərbiyə və abadlaşdırma məfhumlarının əsaslandığı varislik konsepsiyasında ifadə olunan xeyrə xidmət edən məqsədyönlülükdən, iradə azadlığı və bəşəri məsuliyyətdən ibarətdir. Elə isə insanlar fərdi, yaxud kollektiv şəkildə olsun – fərqi yoxdur, yaradılmanın xeyrə xidmət edən məqsədlərini həyata keçirməyə səy göstərməlidirlər, özü də Allah tərəfindən təsis edilmiş, insana və dünyaya (təbiətə, kainata) aid qanunauyğunluqlara müvafiq şəkildə, vəhy və həmin qanunauyğunluqların yolgöstərənliyi əsasında!

Anlayışlar və prinsiplər sistemini hərtərəfli islam dünyagörüşü ilə vəhdətdə götürən dərrakə sayəsində bəndəolma məfhumu müsəlmanın vicdanında, xarakteri və mənəviyyatında güc-qüvvət və inam mənbəyinə çevrilir, insan nəfsinin kölə edilməsinə mane olur, alçalma, mütilik, neqativlik hisslərinin məxəzi halına gəlmir.

Bu yerdə, biz oxucunu islam prinsipləri və məfhumlarının (tövhid, bəndəolma, tərbiyə, varislik, islah və abadlaşdırma) əsas mənbəyi ilə tanış edən Quran ayələrinə müraciət edəcəyik.

### **2.1.3.2.1. Tövhid, bəndəolma və tərbiyə**

Quran ayələrinə görə, tövhid prinsipi dünyanın qurulması, yaşanmağa qabil hala gəlməsi və qorunması üçün əsas prinsipdir. Allah Təkdir, tək yaratıcıdır, əks halda, dünyanın taleyinə dağınıqlıq, pozulma yazılırdı. Tövhid bizə dünyanın statusunu başa salan mənbədir. Elə bir mənbə ki, insanlara yol göstərir. Təkcə Allahın dünya məsələsində, onun yaxşı hala gəlməsində yol göstərmək və itaət olunmaq haqqı vardır. Yaratıcıya iman gətirmək və yaxşı icraçılıq sayəsində əməlisalehlik meydana gəlir, insan oğlu hər iki dünyada şərəf-izzət qazanır, xoş aqibət yiyəsinə çevrilir.

Pak və Uca Allah tövhid prinsipinin təsdiqi haqqında buyurur:

“Əgər (yerdə və göydə) Allahdan başqa tanrılar olsa idi, onların ikisi də (müvazinətdən çıxıb) fəsada uğrayardı. Ərşin sahibi olan Allah (müşriklərin Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə uzaqdır!” (əl-Ənbiya, 22).

Allah Təala yaxşılığı və nəfsin ram edilməsini əməli-salehliyin səbəbi kimi göstərir:

“Kim rəbbi ilə qarşılaşacağına (qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün Allahın hüzurunda duracağına) ümid bəsləyirsə (yaxud qiyamətdən qorxursa), yaxşı iş görsün və Rəbbinə etdiyi ibadətə heç kəsi şərik qoşmasın!” (əl-Kəhf, 110).

Əməlisalehlik hər iki dünyada şərəf-izzət və ehtirama yol açır. Uca Allah kitabında buyurur:

“Yoxsa Biz iman gətirib yaxşı işlər görənləri yer üzündə fitnə-fəsad törədənlərlə eyni tutacağıq?! Yaxud Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənləri günahkarlara tay edəcəyik?!” (Sad, 28).

#### **2.1.3.2.2. Varislik, islah və abadlaşdırma**

Hidayət və əməlisalehliyin yollarını, əməlisalehliyə can atan bacarıqlı və mömin varisin mükafatını, eləcə də inkar və zəlalətə aparan yolları, yolunu azmış inkarcının aqibətini izah edən bəzi ayələrə nəzər salaq:

“Allah aranızdan iman gətirib yaxşı işlər görənlərə - yalnız Mənə ibadət edənlər, heç nəyi Mənə şərik qoşmazlar deyə - onları özlərindən əvvəlki kimi yer üzünün varisləri edəcəyini (İsrail övladını yer üzündə kafirlərin yerinə gətirdiyi kimi onları da müşriklərin yerinə gətirəcəyini), onlar (möminlər) üçün onların Allahın Özü bəyəndiyi dinini (islami) möhkəmləndirəcəyini (hər tərəfə yayacağına) və onların qorxusunu sonra əmin-amanlıqla (arxayınılıqla) əvəz edəcəyini vəd buyurmuşdur. Bundan sonra küfr edənlər, şübhəsiz ki, (Allahın itaətindən çıxmış) əsl fasiqlərdir!” (ən-Nur, 55);

“Onların ardınca yer üzünün varisləri sizi təyin etdik ki, görək özünüzü necə aparacaqsınız” (Yunis, 14);

“Səməd qövmünə də qardaşları Salehi (peyğəmbər göndərdik). O dedi: “Ey camaatım! Allaha ibadət edin.

Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. O sizi (atanız Adəmi) yerdən (torpaqdan) yaradıb orada sakin etdi (və ya uzun ömür verdi). (Allahdan) bağışlanmağınızı diləyin, sonra da Ona tövbə edin. Həqiqətən, Rəbbim (Öz elmi, qüdrəti, mərhəməti ilə yaratdıqlarına) yaxındır, (duaları) qəbul edəndir!" (Hud, 61);

"Mədyən tayfasına da qardaşları Şüeybi (peyğəmbər) göndərdik. (Şüeyb) onlara belə dedi: "Ey camaatım! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. Artıq sizə Rəbbinizdən aşkar bir dəlil (möcüzə) gəldi. Ölçüdə və tərəzidə düz olun. Adamların mallarının dəyərini (və ya onların haqqını) azaltmayın. Yer üzünü (peyğəmbərlərin şəriətləri sayəsində) düzələndən sonra orada fitnə-fəsad törətməyin. Əgər siz möminsinizsə, bu (dediklərim) sizin üçün xeyirlidir!" (əl-Əraf, 85);

"Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan. Dünyadakı nəsibini də unutma. (O maldan qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. Pulunu mənasız yerə sağa-sola səpələmə; səhhətinin, sərvətinin, gəncliyinin qədrini bil. Sabah səni Allahın əzabından qurtara biləcək yaxşı əməllər et). Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!" (əl-Qəsəs, 77);

"(O şəxs səndən) ayrılan kimi yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə, əkini və nəslini (islam cəmiyyətini) məhv etməyə çalışar. Halbuki, Allah fitnə-fəsadı sevməz!" (əl-Bəqərə, 205);

"(Ya Rəsulum!) Sənin Rəbbin mərkəzlərinə (ən böyük şəhərlərinə) ayələrimizi oxuyan bir peyğəmbər göndərməmiş məmləkətləri məhv etmədi. Biz yalnız əhalisi zalım olan məmləkətləri yox etdik!" (əl-Qəsəs, 59);

“Məmləkətlərin əhalisi əməlisaleh olduğu ikən Rəbbin onları haqsız yerə məhv etməz!” (Hud, 117).

Allahın qiymətli kitabında istəkli kimsə axtardığını tapar. Həmçinin səhih hədislərdə hidayət və təlimat xəzinələri vardır. Bu xəzinələr hələ də gənc nəslin tərbiyəsində, düşüncə tərzinin dəyişdirilməsində, mədəni səviyyəsinin kamilləşməsində istifadə edilməsi üçün elmi tədqiqatlara möhtacdır.

#### **2.1.4. Ritorikada təhrif**

Müsəlman fərdin düşüncəsi, mənəviyyat və xarakterinə zərər vuran dördüncü təhlükəli təhrif forması müsəlman ideoloji elitesinin siyasi elitadan ayrıldığı dövrdə özünü göstərən islam ritorikasında meydana çıxmışdır. Bu ayrılma və özünütəcridin doğurduğu ideoloji defisit praktika, ictihad, novatorluq, yaradıcılıq təfəkkürünü qapalı, sxolastik, mətnmərkəzli düşüncə tərzinə çevirmişdi. Belə düşüncə tərzini sonrakı əsrlərdə ictihad-dan uzaqlaşmış, təqlidə əsaslanmışdı. Nəticədə “zəif” hədislər bəzilərinin nəzərində tutarlı ideyadan, sağlam təfəkkürdən daha məqsədəuyğun hesab olunmuşdu.

Qeyd etdik ki, ideoloji rəhbərliyin siyasi rəhbərlikdən ayrılması nəticəsində ritorikanın təhrifi baş vermişdi. Bunun, ümumi götürdükdə, niyyətlə əlaqəsi yoxdur. Çünki düşünməyə, mühakiməyə, bacarığa, ictihad və novatorluğa əhəmiyyət verən, zaman və məkan dəyişikliklərini nəzərə alan bir ritorika qorxudan, mütiləşdirən, azad fikri boğan ritorikaya çevrilmişdi. Bu ritorika əksər hallarda “qafil”, “kələkbaz”, “məddah” şəxslərin, gizli marağı olan kimsələrin bir yığın rəvayətinə, inkarçı, təkəbbür sahibi və müharibə edən kafirlərin nəzərdə tutulduğu ritorika mətnlərinin səhv yozumuna əsasla-



nırdı. Bu formada təzahür edən dini qorxutma ritorikası “ocağa odun atmışdı”.

Hətta despot krallığın banisi sayılan Müaviyə ibn əbu Süfyan Suriyada məsciddə insanlara ümmətin var-dövləti haqqında xütbə deyərkən müqəddəslik anlayışından sui-istifadə edərək, ümumi dövlət büdcəsi sayılan “Müsəlmanların var-dövlət binası”-nı (*Beyt malülmüsli-min*) “Allahın var-dövləti binası” (*Beyt malüllah*) adlandırmışdı. Bu vaxt orada olan Əbu Zərr ona etiraz etmiş, var-dövlətin varisinin ancaq ümmət olduğunu, hakimlərin dövlət xəzinəsindən düzgün istifadədə məsuliyyət daşdıqlarını xatırladaraq demişdi: “Xeyr, müsəlmanların var-dövləti!”

Əgər bir müsəlmanın cəmiyyətə baxışı fərdiyyətçi baxışdırsa, kollektiv həmrəylik əmin-amanlığı yoxdursa və o, işləməyə, səy göstərməyə mənəvi mənada mədəni və abadlaşdırıcı gözlə baxmırsa, deməli, baxışı neqativdirsə, onda ümmətin düçar olduğu dağınıqlıq, neqativlik və geriliyə görə təəccüblənməmək lazımdır. İslam anlayışları təhrifə uğradıqda düşüncəni dəyərdən salan, özünəinamı darmadağın edən vasitəyə çevrilir.

Əgər ümmət hakim elitanın terroruna məruz qalıbsa, onda onun geri qalmasında təəccüblü heç nə yoxdur. O hakim elitanın ki, siyasi müxaliflərinə, fərqli rəy sahiblərinə münasibətdə ancaq işgəncə, fiziki məhv, həbs üsullarını seçir. Belə elita dəyişiklikləri qəbul etməyi bacarmır və o, inkişafa, səmərəli icraçılığa kömək edəcək ideoloji bazadan məhrumdur.

Həmçinin siyasi terrora dini ritorika terroru əlavə edildikdə ümmətdəki sönüklük, acizlik və neqativliyin bəzi səbəblərini başa düşmüş oluruq. O dini ritorika terroru ki, cəhənnəmlə, cəhənnəm alovu ilə, qəbir və

həşr gününün vahiməsi ilə silahlanmışdır. Elə bir alov, elə bir vahimə ki, kiçik və böyük günahlarına görə möminləri gözləyir. Bu alov və vahimə geyinərkən, yeyib-içərkən həyəcanlandıqları hər hərəkətə görə onları “qarabaqara izləyir”, təqib edir.

İslam ritorikasının təhrifə uğramasına dair nümunəyə mən müsəlmanların vəhdəti mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfranslardan birində rast gəlmişdim. Mühazirə ümumi mövzuda idi, auditoriya da iştirakçılarla dolmuşdu. Görünür, mövzu çıxışçının bacarığı daxilində olmadığından zaldakılar narahatlıq keçirirdilər. Birdən mühazirəçi heç bir səbəb olmadan ölüm haqqında danışmağa başladı: insanlar ölümü necə qarşılayacaqlar, pis insanları nə gözləyir və s. Qarşımda xatırladıcı ritorikadan xoşagəlməz formada istifadəni, onun qorxuducu ritorikaya çevrilməsini ifadə edən əyani mənzərə canlanmışdı. Mühazirəçi belə ritorika ilə auditoriyaya ümitsizcə hakim olmağa cəhd göstərirdi.

İdeoloji terror üslubuna, dinin simvollarına yanlış münasibətə dair başqa misal: bir dəfə şahidi oldum ki, cümə xütbəsinə xətib görünüşlə əlaqəli mövzu haqqında – saqqal uzatmaq barəsində danışır. Amma həmin xətib insanlara saqqal saxlamağın hikmətini izah etmək üçün kifayət qədər biliyə sahib deyildi, odur ki onları qorxutmaqla öz nöqtəyi-nəzərini qəbul etdirməyə üstünlük verdi. O bu məqsədlə saç və geyim kimi görünüşlə əlaqəli ikinci dərəcəli məsələni əqidə, iman, küfr və asilik məsələsinə çevirdi. Onun dediyindən belə çıxırdı ki, saqqalını qırılanlar Sünnəni inkar edənlərdir, Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* əmrini inkar etmək dini inkar etməkdir, dini inkar edən şəxs isə kafir olmuşdur.

Problem hələ də bu cür ritorikaya qapılar açan düşüncə tərzidir. Belə ritorika dini mətnlərdən kor-koranə istifadə ilə seçilir, bilik mənbələri ilə vəhdətdə götürülən hərtərəfli elmi-metodoloji araşdırmaya əhəmiyyət vermir, bu və ya digər problemi real şəraitdə bütün tərəfləri ilə dərk edən şüur formasını yetişdirə bilmir.

Tərbiyə işi, əqidə, din və mədəniyyətin öyrədilməsi bu cür ritorika əsasında həyata keçirildiyindən dini təhsilin təsiri əksər hallarda zəif və neqativ olmuşdur. Biz müsəlman kütlələrin onlara edilən öyüd-nəsihətə zəif reaksiya vermələrində, belə biliklərə, öyrədilmə üslubuna qarşı uşaqlarda yaranmış hisslərdə bu halı müşahidə edə bilirik.

Yeri gəlmişkən, demək kifayətdir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) həm ata, həm baba, həm də müvəffəqiyyətli tərbiyəçi idi, heç bir uşağı vurmamışdı, çünki uşaqlara və gənclərə qarşı mehriban və mülayim olmuşdur.

Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) tərbiyə ritorikasının mülayimliyini göstərən bir misala toxunaq. Yeniyetmə yaşına çatan, reproduksiya və cütləşmə istəyinin narahat etdiyi bir cavan oğlan Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) yanına gələrək ondan zina etmək üçün icazə istəyir. Peyğəmbərin yanında olanlar belə bir istəyi açıq şəkildə dilə gətirən gəncə əsəbiləşirlər. Amma Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) onun bu istəyini özünə qarşı ədəbsizlik hesab edənləri sakitləşdirib deyir ki, gəncə yol versinlər. Peyğəmbər gəncə üz bəüz əyləşir.

Bizi burada pedaqoji baxımdan maraqlandıran o şeydir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) gəncə mehriban davranmış, ona qorxutma, əzabla hədələmə

üslubu ilə, haram və cəhənnəm leksikonu ilə müraciət etməmişdi. Çünki gənc ondan bu işin hökmünü soruşmağa deyil, əksinə, əziyyət çəkdiyi problemdən çıxış yolunu öyrənməyə gəlmişdi.

Gənclə arasında keçən dialoqdan məlum olur ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* gəncin daxili aləminin dərinliklərinə nüfuz edərək, onda özünə nəzarət edəcək psixoloji halət formalaşdırmağa bilməmişdi. Çünki o, insanlara, insan təbiətinə yaxşı bələd idi. O, gəncdə şərəf hissini, mürüvvət və qeyrət duyğusunu oyatmış, nəticədə öz vicdanı gəncin bələdçisi halına gəlmişdi. Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* gəncdən bir-bir soruşmuşdu ki, anası ilə, bacısı ilə, bibisi və xalası ilə zina etməyə razıdır mı? Gəncin məğrur və mərd təbiəti bu iyirəncliyə “yox” demişdi. Bu ki həyədir! Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* gəncin diqqətini şərəfli, mərd insanların sərf-nəzər etmələri mümkün olmayan bir həqiqətə yönəltdi: özünə rəva bilməyən şeyi başqalarına rəva bilmə! O, gəncə sevgi ilə, onun halını başa düşərək demişdi: “Onların hamısı analar, bacılar, bibilər və xalalardır!” Daha sonra onun üçün dua etmişdi – bunun gəncə mənəvi təsiri böyük olmuşdu.

Sistemli analitik hərtərəfli metodologiya, islam təhsilinin bilik mənbələri ilə vəhdətdə götürülməsi, həm də ixtisaslı kadrlardan ibarət məşvərət mexanizminin yaradılması çox vacibdir. Bu mexanizm rəyləri, ictimadları saf-çürük etməklə, ümmət üçün münasib və faydalı olanlarını seçməklə məşğul olmalıdır. Seçim prosesində Şəriətin dəyişməz əsasları, məqsədləri və insanların vəziyyəti başlıca meyar olmalıdır. Məhz buna əsasən seçilən fikirlər, ictimadlar insanların xarakterinə, vəziyyətinə cavab verəcək, şərait və dəyişikliyə uyğun ola-

caqdır. Nəticədə belə fikirlərə söykənən ritorika özünün dini-siyasi optimallığı ilə xalqların inamını qazanacaq, cərgələrini birləşdirəcək, onlara güc verəcək, sosial münasibətlərin “toxuma”sını qüvvətləndirəcəkdir.

Belə koqnitiv-elmi islam üsulları (metodları) məşvərət mexanizmi ilə vəhdətdə götürüldükdə ictihad və novatorluq üçün münasib abı-hava yaranır, dağınıqlığa, narahatlığa səbəb olan ictihadlara yer qalmır. Bununla da qanunlar ideoloji və siyasi baxımdan dinamik hala gəlir, vəziyyətin dəyişməsi ilə qanunlar da dinin dəyişməz prinsipləri və insan təbiətinin yol göstərənliyi ilə, cəmiyyətin tələb və imkanlarına uyğun olaraq təkmilləşir.

İslam ritorikasının məruz qaldığı qorxutma tərzinin mənfi təsirləri təkcə gənclərlə məhdudlaşmamış, həm də uşaqların təlim-təhsilində özünü göstərmişdir. Uşaqların təlim-tərbiyəsində imla, əzbərçilik, asılılıq, fiziki və mənəvi məcburilik, tənqid, yoxlama və fərqləndirmə ruhunu öldürmək üçün müqəddəs rəmzlərdən istifadə, “Kim mənə bir hərf öyrədərsə, onun köləsi olaram” deyiminə kor-koranə tabe olmaq hakimdir.

### **2.1.5. Şarlatanlıq və xurafat zehniyyəti**

Səy göstərməyə, düşünməyə, mühakiməyə, ciddiyyətə, bacarıqlı olmağa, ictihad və cihada, qanunauyğunluqları, səbəbləri nəzərə almağa çağıran Qurani-Kərimin göndərildiyi ümmət arasında şarlatanlıq və xurafat zehniyyətinin geniş yayılması, doğrudan da, təəccüb doğurur.

Bəli, həyatı və fəaliyyətində həmişə səbəblərin nəzərə alınması qaydasını özünə düstur etmiş bir peyğəmbərin ümməti şarlatanlıq və mövhumat zehniyyətinə təslim olmuşdur.

Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* həyatında və missiyasını icra edərkən adi insan idi, səbəbləri nəzərdə saxlayırdı. Quran da onun bəşər olduğunu ifadə etmişdi. Düşmənlərinin həmlələrinə məruz qalmış, özü də əks-həmlə ilə qarşılıq vermişdi, qələbələr qazandığı kimi, məğlubiyyətə də uğramışdı. Sağlamlığı ilə yanaşı, xəstələndiyi hallar olmuş, ac-susuz qalmış, peyğəmbərlikdən qeyri məsələlərdə həm haqlı çıxmış, həm də yanlışmışdı.

Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* tədbir tökmə, planlaşdırma, sülh və müharibə vəziyyətini idarə etmədə yaradıcı şəxsiyyət idi:

“De: “Mən Allahın istədiyindən başqa özümə nə bir xeyir, nə də bir zərər verə bilərəm. Əgər qeybi bilsəydim, sözsüz ki, (özüm üçün) daha çox xeyir tədarük edərdim (savab qazanmaq üçün dünyada daha çox yaxşı işlər görərdim) və mənə pislik də toxunmazdı. Mən iman gətirən bir tayfanı (pis əməlləri müqabilində Allahın əzabı ilə) ancaq qorxudan və (yaxşı əməlləri müqabilində isə Cənnətlə) müjdələyənəm!” (əl-Əraf, 188);

“De: “Mən sizə demirəm ki, mənim yanımda Allahın xəzinələri vardır. Mən qeybi bilmirəm və sizə də demirəm ki, mən mələyəm. Mən yalnız özümə gələn vəhyə tabe oluram”. De: “Kor görənlə bir olarmı? Məgər düşünmürsünüz?” (əl-Ənam, 50);

“De: “Mən də sizin kimi ancaq bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız yalnız bir olan Allahdır. Kim Rəbbi ilə qarşılaşacağına (qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün Allahın hüzurunda duracağına) ümid bəsləyirsə (yaxud qiyamətdən qorxursa), yaxşı iş görsün və Rəbbinə etdiyi ibadətə heç kəsi şərik qoşmasın!” (əl-Kəhf, 110);

“Məhəmməd ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib-getmişlər. Əgər o, ölsə və ya öldürülsə, siz gerimi dönəcəksiniz? Halbuki geri dönən şəxs Allaha heç bir zərər yetirməz. Lakin Allah şükür edənlərə mükafat verir” (Ali-İmran, 144).

Bəs necə oldu ki, bu cür peyğəmbərin yolu ilə gedənlərin çoxu xurafata, mövhumata məğlub olub, ağıl və hisslərini şarlatanlığa təslim etdilər?!

### **2.1.5.1. Təvəkkül və passivlik (laqeydlik)**

Quranın minlərlə ayəsində qəlbə və ağıla müraciət edilir, sensual və rasional arqumentlər qiymətləndirilir, fəaliyyətə, məsuliyyətli olmağa çağırış olunur, Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) ümmətinə məsələlərə ciddi yanaşmaq, səy göstərmək, cihad etmək, səbəbləri nəzərə almaq əmr edilir. “Dəvəni bağla, bundan sonra Allaha təvəkkül et!”<sup>1</sup>

Quran təsdiqləyir ki, Uca və Pak Allah: “(hər şeyi) xəlq edib nizama salmış, (hər şeyin keyfiyyətini, xüsusiyyətini, davam müddətini) əzəldən müəyyən etmiş və (hamıya) yol göstərmişdir”<sup>2</sup>.

Uca Allah buyurur:

“Sonra o, başqa bir yola tərəf üz tutub getdi” (əl-Kəhf, 89);

“İnsana ancaq öz zəhməti (səyi, çalışması, əməli) qalar!” (ən-Nəcm, 39).

Məhz çalışmaq, səy göstərməklə, dünya üçün Allahın müəyyənləşdirdiyi qanunauyğunluqları nəzərə al-

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Əl-Came əs-səhih – Sünən ət-Tirmizi / çapa hazırlayan: Əhməd Məhəmməd Şakir. Beyrut: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 668, hədis № 2517.

<sup>2</sup> “Əl-Əla” surəsi, 2-3-cü ayələr.

maqla “məhsul” əldə etmək mümkündür. Burada xurafata, illüziya və şarlatanlığa yer yoxdur. Yaxud burada təvəkkül və səy göstərmək, həyatın idarə edilməsində təbii qanunauyğunluqlara uyğun hərəkət etmək arasında ziddiyyət mövcud deyildir.

Təvəkkül və dua o vaxt faydalıdır ki, əvvəlcə iş görək, əlimizdən gələni edək, səy göstərüb çalışaq. Dua və təvəkkül dedikdə dərk etmədiyimiz, biliklərimizin nüfuz edə bilmədiyi, nəzarətimizdən kənar ümumi prinsiplərlə (qanunlarla) əlaqəli işlərdə Allahdan kömək istəmək başa düşülür. Acizlik, tənbellik, səbəbləri və təbii qanunauyğunluqları nəzərə almamaq, daha sonra oturub duadan mədəd ummaq – bütün bunlar passivlikdir, islamın yolundan uzaqlaşmaqdır. Xurafatsayağı üsullara əl atanlar, şarlatanlığa baş vuranlar bu məsələdə eynidirlər.

Xurafat və şarlatanlıqla əlaqəli məsələləri izah etməzdən əvvəl bir misala toxunmaq istəyirik. Bu misal ciddi-cəhdlə iş görüb səbəbləri nəzərə almaq və nəyəsə nail olmaq üçün Allaha dua və təvəkkül etmək məsələsini izah edir. Təhsil alan bir tələbə düşünək. O oxuduqlarını başa düşməli, öyrənməli, mənimsəməli, yadda saxlamalıdır. Əks halda, səbəb-nəticə qanununa görə müvəffəqiyyət qazanmayacaqdır. Nəticə əldə etmək üçün çalışıb-vuruşmaq, əlləşmək, zəhmət çəkmək lazımdır. Lakin təkcə yadda saxlamaq müvəffəqiyyət üçün bəs etmir, çünki uğur təkcə birbaşa səbəblərlə deyil, həm də bunun fəvqündə dayanan daha ümumi qayda və məsələlərlə əlaqəlidir. Məsələn, maşın qəzası tələbənin imtahanda iştirakına mane ola bilər, yaxud imtahan kağızını verdikdən sonra suallardan birinə cavab yazdığı unudduğunu xatırlaya bilər, ya da bütün suallara cavab yazsa da, bir sualı səhv cavablandırıdığı



məlum ola bilər və s. Bütün bunlar insan oğlunun qabaqcadan biləcəyi, hesaba qatacağı məsələlər deyildir. Bu kimi məsələlərdə insan oğlunun çalışıb səy göstərməklə yanaşı, kömək üçün Allaha təvəkkül və dua etməkdən başqa yolu qalmır. O Allaha ki, əmr sahibidir, dünyanı idarə edəndir. İslamın həyat düsturu, düzgün təvəkkül və duanın mənası elə bundan ibarətdir.

### **2.1.5.2. Terror, despotizm və gerilik xurafat və şarlatanlığa zəmin hazırlamışdır**

Müsəlman kütlələr zülmün, despotizmin, siyasi terror və ideoloji hədə-qorxunun şikarına çevrildikdə, zəlillik və neqativliyə qurban getdikdə müsəlman təfəkkürünün məruz qaldığı bu təhriflər xurafat və şarlatanlıq üçün münbit şərait yaratmışdır. Yaradıcılıq, araşdırma, qurub-yaratma tədricən ikinci plana keçmiş, yoxsulluq, xurafat və cəhalət ön plana çıxmışdır. Bu yerdə, insan oğlunun özünə inamı itirir, həyatını tənzimləmək təşəbbüsündən məhrum olur, dünyanın müqəddəratını təyin etmədə iştirak edə bilmir.

Belə insanın acizlik və əzab-əziyyətinin ağırları fonunda xurafata və şarlatanlığa, bütün bunların rəvac verdiyi yozumlara, rəvayət və əsatirlərə üz tutması təbiiyədir. O, cahilliyi üzündən bu cür əfsanələrin zehni dumanlandıran yalanlarından səbəblərinə bələd olmadığı, acizliyindən dəf edə bilmədiyi müsibət və bəlalara qarşı mədəd umur. Çünki mədəni səviyyəsi, bacarıqları, psixologiyası çürük vəziyyətdədir, belə çürüklük onu rasional, təbii qanunauyğunluqları öyrənən yanaşmadan, yaradıcı, təşəbbüskar xarakterdən məhrum etmişdir. Halbuki yer üzündə öyrənməyə, yaşayıb-yaratmağa ən layiq olanı Quran ümməti idi.

### **2.1.5.3. Fəlakət budur ki, din və müqəddəslik anlayışı xurafat və şarlatanlığın xidmətinə verilmişdir**

Xəstəlik bəlaya, qızdırma tauna, çiban xərcəngə, təhrif şikəstliyə çevrilmiş, xəstəlik şiddətlənib müalicə nəticəsiz qalmış, ümmət elm ərsəyə gətirə, “məhsul” verə, bacarıqla iş görə bilməmişdir. Bütün bunlar ona görə baş verib ki, bir çox xurafat və şarlatanlığa müqəddəslik donu geydirilmiş, rəvayət və əsatirlərin, yəhudi qissələrinin mövzuları dildən-dilə dolaşmış, Qurandakı bir sıra tarixi əlamətlər sui-istifadə olunmuşdur.

Bəşəriyyət inkişaf edib, düşüncə və həyat tərzini təkmilləşdikdə, Quran nazil olub insanlara yol göstərdikdə vəziyyət dəyişmiş, vəziyyətin dəyişməsi ilə insan oğlunun statusu da dəyişmişdir. Artıq insan oğlu dünyanı ağılı və elmi ilə idarə edir. “Yad planetlilər” deyil, məhz insan yer kürəsinin ağasıdır. Buna görə də “...indi kim (onun söhbətinə) qulaq assa, yandırır-yaxan bir ulduzun onu gözlədiyini görər” (əl-Cinn, 9).

Həmçinin Quran izah edir ki, kahinlər və şarlatanların etdikləri şey, əslində illüziya və göz aldanması imiş:

“Onlar (əllərindəkiləri və əsaları yerə) atdıqda, adamların gözlərini bağlayıb (sehrləyib) onları qorxutdular və böyük bir sehr göstərdilər” (əl-Əraf, 116);

“(Sehrbazlar əllərindəkini yerə atan kimi) onların sehiri üzündən birdən (Musaya) elə gəldi ki, onların ipləri və dəyənəkləri hərəkətə gəlib (ilan kimi qarnı üstə) sürünür” (Taha, 66);

“Onların düzəlttikləri sehrbaz hiyləsindən (əfsundan) başqa bir şey deyildir. Sehrbaz isə, hara gedirsə getsin, mətləbinə çatmaz!” (Taha, 69).

Belə kimsələrin, Allah istəmədikcə, yaxşılıq və zərər toxundurmaq gücü yoxdur. Mənfi və zərərli təsirləri isə bugünədək əl atdıqları kələklərə, fəndgirlik və hiyləyə görədir.

Həzrət Məhəmməd *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* aləmlərə peyğəmbər göndərilmişdir. Bu aləmlər arasında gözəgörünməz, cinlər aləmi də vardır. O özü cin görməmişdi, amma Allah ona bildirmişdi ki, cinlər onun Quran oxumağına qulaq asıblarmış. Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* dünyası cinlərin dünyası ilə əlaqədə olmamışdır:

“(Ya Peyğəmbər!) De: “Mənə vəhy olundu ki, bir dəstə cin (Məkkə və Taif arasında sübh namazı vaxtı Quranı dinləyib öz həmcinslərinin yanına qayıtdıqları zaman) dedilər: “Biz çox qəribə (təsəvvür edilməz dərəcədə gözəl olan) bir Quran eşitdik.” (əl-Cinn, 1).

Həmçinin Quran bizə bildirir ki, iblis insana vəsvəyə versə də, onun üzərində gücü, hökmranlığı yoxdur; o, insana hökm edə bilməz. İblis o halda insana hökm edə bilər ki, insan özü onun vəsvəsələrinə qulaq versin, öz xoşuna ona boyun əysin:

“Sənə uyan azğınlar istisna olmaqla, bəndələrim üzərində (onları yoldan çıxarıb günaha vadar etməyə) sənə heç bir hökmün olmaz!” (əl-Hicr, 42);

“Həqiqətən, iman gətirib yalnız öz Rəbbinə təvəkkül edənlərin üzərində Şeytanın heç bir hökmü yoxdur!” (ən-Nəhl, 99)<sup>1</sup>.

Allah Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* zamanında insan oğlu üçün şəri deyil, xeyri murad etmiş, dünyanı hər növ hökmranlıqdan uzaq tutub Özü və

---

<sup>1</sup> Bəzi tədqiqatçıların yol verdiyi, şarlatanların da ağızdolusu danışdıqları yanlışlardan biri cin toxunması ilə əlaqəlidir. Quran

onun (insanın) hökmranlığına daxil etmişdir. Yer üzü insana verilmişdir ki, onu özünə ram edib abadlaşdır-sın, orada iradəsini nümayiş etdirsin. Yer üzündə insa-nın dünyasına hökmranlıq edəcək, insan oğlunun iradə-sini heçə sayacaq, onu aciz buraxacaq, rolunu sərf-nəzər edəcək “başqa aləmlər”, kabuslar yoxdur. İradə insanın iradəsidir, məsuliyyət onun məsuliyyətidir:

“Kim (dünyada) zərrə qədər yaxşı iş görmüşdürsə, onu (onun xeyrini) görəcəkdir (mükafatını alacaqdır).

Kim də zərrə qədər pis iş görmüşdürsə, onu (onun zərərini) görəcəkdir (cəzasını çəkəcəkdir)” (Əz-Zəlzələ, 7-8);

“...“Hər kəsin qazandığı günah ancaq özünə aiddir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz...” (Əl-Ə-nam, 164);

“(O gün) hər kəsə gördüyü əməlin əvəzi veriləcək və (haqsız yerə) zülm olunmayacaqdır!” (Əl-Bəqərə, 281);

---

sələmçiləri təsvir edərkən cinin deyil, “şeytanın toxunması”ndan danışır: “Sələm (müamilə, faiz) yeyənlər (qiyamət günü) qəbirlərindən ancaq Şeytan toxunmuş kimi qalxarlar. Bunların belə olmaları: “Alış-veriş də sələm kimi bir şeydir!” – dedikləri üzündəndir” (Əl-Bəqərə, 275). Aydın məsələdir ki, bu, sələmçini, Allahın əmrinə zəlalət içində çapaladığı və haqdan uzaqlaşdığı üçün asi olan kimsəni təsvir edən ritorik səhnədir. Bunun zehni və psixoloji xəstəliklərlə əlaqəsi yoxdur. Sələmçilər zəlalətdə olsalar da, həyatda ağıllı və cavabdeh kimsələrdir. Onların imanda çaşqınlığa düşmələri fiziki, zehni, psixoloji xəstəliklərlə əlaqəli deyildir. Həmçinin bu, Quranda cəhənnəm meyvələrinin zərəri, iyrəncliyi, eybəcərliyi baxımından “şeytan başı”na oxşadılması faktında da aydın görünür: “Onun meyvəsi şeytanların başı kimidir (olduqca çirkin və əcaibdir)” (Əs-Saffat, 65). Oxşadılma obyektə adətən dinləyiciyə məlum şeylərdən ibarət olur. “Şeytanların başı” isə kiminsə bilmədiyi şeylərdəndir. “Şeytanın başı” ifadəsi ilə insanların şeytan dedikdə zehinlərində canlandırdıqları şər, əziyyət, eybəcərlik nəzərdə tutulur. Kim iddia etsə ki, istənilən xəstəlik “cin toxunması”nın nəticəsidir, dediyi şarlatanlıq və fırıldaqdır, isbatı, dəlili yoxdur.

“Sizə üz verən hər bir müsibət öz əllərinizlə qazandığınız günahların (etdiyiniz əməllərin) ucbatındandır! (Bütün bunlara baxmayaraq) Allah (günahlarınızın) çoxunu əfv edər” (əş-Şura, 30).

Elm, düşünmək, səy göstərmək, işləmək, cihad etmək, çalışmaq dünyagörüşü olan, əməlləri zərgər dəqiqliyi ilə ölçən Quran dünyagörüşü saflığını mütilik, gerilik, təqlid, tənəzzül düşüncəsi bulandırdıqdan sonra təhrifə uğramışdır. Bu dünyagörüşü “zəif” və uydurma, ahad rəvayətlərə əsaslanaraq Qurndakı bəzi “əlamətlər”ə, səhih hədislərə “özünəməxsus” izahlar vermişdir. Özü də bu, “əməlisaleh insanlar”ın qafilliyi, şarlatanların, şəxsi marağı olanların, əsatir və yəhudi qissələri danışanların ayıqlığı fonunda baş vermişdir. Məqsəd Qurana söykənən islam həssaslığını keyləşdirmək, bununla da ümmətə avantürist və şarlatanların vasitəsilə daha çox gerilik, cəhalət “bəxş edən” xurafat düşüncəsinə legitimlik qazandırmaq idi.

Hiss orqanları ilə dərk edilməyən qeyb aləmi haqqında danışmağa girişənlər, yaxşı olardı ki, səhih xəbərləri əsassız xəbərlərdən ayıran mühakimə üslubunu mənimləyib, Quran kontekstində göstərilən məlumatlarla, qarşıya qoyulmuş məqsədlərlə kifayətlənərdilər. Onların bu məsələdə istinad edəcəkləri düzgün mühakimə üsulları ümumi metodoloji qaydalara, Şəriətin məqsədlərinə, zaman və məkan amillərinin təsirinə, ümmətin üz-üzə qaldığı problemlərin nəzərə alınmasına əsaslanmalı idi.

Bizə görə, qeyb məsələlərində əməl olunması ən mühüm metodoloji qaydalardan biri yalanı qeyri-mümkün hala gətirən mütəvatirlik<sup>1</sup> qaydasıdır. Çünki qeyb möv-

---

<sup>1</sup> **Mütəvatirlik:** hər hansı bir informasiyanın mötəbər sayılan bir qrup şəxsdən eyni məziyyətli digər qrupa ötürülməsini ifadə edən

zusu ağılla, təcrübə ilə, sosial eksperimentlə öyrənilən mövzulardan deyildir, odur ki bu mövzunu mütəvatir mənbələrdən öyrənmək lazımdır. Əgər tədqiqatçılar mətnləri (hədəsləri) öyrənmə və tənqiddə məqsəd və prinsiplərə əməl etsəydilər, mətnə etimadda, istinadını tənqiddə dəqiqlik göstərsə idilər, ümməti geniş səhralıqdan, öldürücü büdrəmədən, bir çox yalançı rəvayətlərə, yəhudi qissələrinə müqəddəslik donu geydirmək bəlasından, səhv yozumların diktəsindən xilas edərdilər. Bu hallar acizlik, qorxutma və despotizmin fonunda xurafat düşüncəsinə, ağılın sərf-nəzər edilməsinə gətirib çıxarmış, ümməti şarlatanların iddialarına təslim etmişdir.

#### **2.1.5.4. Dua və rüqyə<sup>1</sup> mənəviyyat məsələsidir, peşə və Allahın adından danışmaq deyildir**

Təəssüf ki, dua və Quran rüqyələri bəzi insanların əlində xurafat və şarlatanlıq vasitəsinə çevrilmişdir. Belə ki bu insanlar duanı peşəyə, cah-calal və pul qazanmaq vasitəsinə çevirmişlər. Yaxud başqaları şüurlu-şüursuz onlara “ilahi” güc, şəfa və Allahla bəndə arasında vasitəçilik aid etmişlər. Bununla da insanlar həmin şəxslərin əməlisalehliyi, Allaha yaxınlığı barədə özləri-özlərinə hökm çıxarmış, onlara kömək naminə müraciət oluna obyekt statusu qazandırmışlar. Bu isə əməli surətdə Allahın rəhmətini, rəhmdilliyini mühakimə etmək, bunu həmin şəxslərin səlahiyyətinə verməkdir. Bu minvalla

---

termin. Məsələn, “mütəvatir” hədis dedikdə yalan və saxtakarlıqda həmrəylikləri mümkün olmayan bir qrup rəvayətin eyni xarakterli digər rəvayətdən nəql etdikləri hədis növü başa düşülür – *tərcüməçinin qeydi*.

<sup>1</sup> **Rüqyə:** bədənin ağrıyan nahiyəsinə müəyyən ayə və duaları oxuyaraq üfürmə – *tərcüməçinin qeydi*.

həmin şəxslər insanlar arasında məqama, üstünlüyə sahib olurlar. Pak və Uca Allah buyurur:

“(Ya rəsulum!) Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağırmanın duasını qəbul edərəm” (əl-Bəqərə, 186).

Şübhə yoxdur ki, Allah bəndələrinin dualarını eşidir, onların gizli istəklərini bilir, layiq olduqları şeylərlə onları mükafatlandırır. Kədərli insanlar Allaha daha çox dua ilə üz tutmalıdırlar:

“And olsun ki, insanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona nə vəsvəsə etdiyini də Biz bilirik. Biz ona şah damarından da yaxınıq!” (Qaf, 16);

“Rəbbiniz buyurdu: “Mənə dua edin, Mən də sizin dualarınızı qəbul edirəm!” (Ğafir, 60).

Valideyndən, yaxud insanların mömin hesab etdikləri yaxınları, tanışlarından dua etmələrini istəmək, özü də bunu heç bir müqabil olmadan, yaxşılıq, yoldaşlıq ruhu ilə etmək islama görə icazəli əməldir. Şarlatalıq ruhu ilə, Allahın mərhəmətini mühakimə mənasına gələn hansı isə dərəcə iddiası ilə deyil!

Həmçinin mömin hesab etdiyimiz kimsələrdən dua etmələrini istəmək şəxsi tövbə etməkdən, mömin olub Allaha yaxınlaşmaq üçün əzmkarlıq göstərməkdən azad edən vasitə halına gəlməməlidir. Mömin şəxsdən dua istəmək nəfsimizi tərbiyə etmək üçün əlimizdən gələni etməyimizlə şərtləşməlidir. Belə olduqda dua şüursuzluq və laqeydlik deyil, Allaha daha çox yaxınlaşmaq vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə, ata-anadan, səmimiyyəti, möminliyi məlum kimsələrdən dua istəmək mənəviyyat məsələsi olaraq, daxildən gələn istəklə baş verərsə, təbiidir. Həmçinin çətin günlərdə, ümumi fəlakət zamanı insanlara dua

etmək dinə görə icazəlidir. Bütün bunlar duanın qəbul edilmə ehtimalını artırır, cəmiyyət daxilində sevgi, həmrəylik, köməkləşmə hissini gücləndirir:

“Rəbbinizə yalvara-yalvara, həm də gizlicə dua edin” (əl-Əraf, 55).

### **2.1.5. Rəvayətlərin, anlayış və izahların redaktəsi işinin davam etdirilməsi**

Bu gün ümmətə hakim kəsilən düşüncə tərzindəki (bu düşüncə tərzii qanunauyğunluqlarla, yaşadığımız reallıqla, üzləşdiyimiz problemlərlə əlaqəsi olmayan tarixi şəraitə, baxışa əsaslanır) birtərəflilik, hərfilik, təqlidçilik, rəvayətəbağlılıq onu mürəkkəb tablolu çoxlu bərabər hissələrə parçalayan tapmacaya çevirmişdir. Nəticədə düşüncə tərzimiz qayçının kəsib-doğradığı kağız parçası kimi olmuşdur. Bacarığı və biliyi olmayan kimsələrin həmin parçalardan tablolu yenidən düzəltməsi müşkül məsələdir. İnsanların belə bir tapmacanı həll cəhdləri bir neçə səhv şəkillə başa çatır, hər şəkil digərindən fərqlənir, hərəsi bir-birinə uyğun gəlməyən “parçalar”dan düzəldilir. Bir sözlə, kimsə həqiqəti bütövlükdə təmsil edən “tablo”nu quraşdırma bilmir. Bugün baş verənlərin qısa təsviri elə bundan ibarətdir. Hər hökmə, hər işə dair çoxlu səslər ucalır, bir-birindən fərqlənən görüş və istinadlar irəli sürülür, insanlar bilirlər ki, onların hansı doğrudur. Hər kəsin dini mətnə söykənən, başqa görüşləri inkar edən, həmin görüşlərin söykəndiyi dini mətnlərə uyğun gəlməyən öz görüşü vardır.

Obyektiv metodologiya zaman və məkanla əlaqəli hadisələrə, şəraitə, tətbiq təcrübəsinə dinin məqsəd və dəyişməz, ümumi prinsiplərini “sıxışdırmağ”a imkan



vermir, problemlərlə mübarizədə atılan addımları bür-rətmir. Nəticədə yanlış təfsir və anlayışlar, təhrif edil-miş, uydurulmuş rəvayətlər, yəhudi qissələri ümmətin düşüncəsinə, sabit və ümumi prinsiplərinə, kütlələrin praktikasına yol tapa bilməyəcəkdir.

### **2.1.5.6. Xurafat düşüncəsini və ədəbiyyatını yaymaq dinə qarşı cinayətdir**

İndiki dövrdə, ümmətin üz-üzə qaldığı problemlər qala-qala elmə, əmələ, ciddiyyətə, çalışqanlığa, səbəblə-rin nəzərə alınması və məsuliyyət daşımağa mane olan istənilən şeyi yaymaq Quran ümmətinə qarşı dini, fikri və sosial baxımdan cinayətdir.

Ötən əsrlərin keçmiş şəraitə, mövzulara aid, məh-dud bilik limitini ehtiva edən bəzi kitablarını yaymaq cinayətdir. Bu kitabların çoxu xurafat, gerilik ədəbiyya-tıdır, dinə yalan qatan kitablardır. Dediymiz kimi, belə kitabları yoxlamadan, saf-çürük etmədən din adına nəşr edib insanlar arasında yaymaq ümmətə qarşı cinayətdir.

Bu cür kitablara münasibətdə ediləcək maksimum şey onların mütəxəssislər tərəfindən tədqiqat obyektinə seçilməsi olardı. Qoy mütəxəssislər bu kitabları, yazıldığı tarixi şəraiti, səbəbləri öyrənsinlər, amma onları kütləvi tirajla nəşr edib yaymasınlar. Hətta bu cür kitabların bəzisi böyük alimlər tərəfindən yazılsa da<sup>1</sup>, onları din adına, ənənə adına nəşr edib yaymaq cinayət olardı.

---

<sup>1</sup> Məlumdur ki, bəzi klassik alimlərə yüzlərlə kitab aid edilir. Halbuki onların bu qədər kitabı yazıb ərsəyə gətirmələri mümkün deyildir. Bəzi kitablar məşhur alimlərin adı ilə şöhrət tapsa da, əslində onların qələminin məhsulu deyildir. Bəzən ideyalarını yaymaq üçün müəyyən şəxslər yazdıqları kitabları məşhur alimlərin adı ilə təqdim etmişlər. Əgər bir kitab hansı isə alimin üslubunu xatırlatmırsa, onu bir kənara atmalıyıq.

Həmin alimlər kitablardakı bəzi mövzuları düzgün başa düşə bilməmişlər. Neçə hadisə, məsələ vardır ki, keçmişdə düzgün başa düşülməmişdir. Elmi araşdırmalar həmin məsələlərin düzgün dərkinə təmin etmiş, elmin müasir inkişafı bu iddiaların bir çoxunun uydurma və əsassız olduğunu aşkara çıxarmışdır.

Xurafatlara, yalanlara, kəramət və möcüzə əhvalatlarına, tapmaca və uydurma möcüzələrə aşıq olmaq, onları yaymaq, bəşəriyyətin keçmişini, xariqüladə halların onda oynadığı rolu vəhy və elmin yol göstərənliyini əsas götürən bugününümüzdən ayıra bilməmək ancaq və ancaq ümmətin düşmənlərinə xidmət etmək deməkdir. Bunun "səməra"si ümmətin elm ruhunu öldürmək, zəifliyi və acizliyini davam etdirməkdən ibarətdir.

Gəncləri xurafat düşüncəsi və ədəbiyyatından sağlam əqidə və elm sayəsində qorumaq mümkündür. Elə etmək lazımdır ki, təlim-tərbiyə işində belə fikirlərə, ədəbiyyata qətiyyənlər yer verilməsin.

### **2.1.5.7. Xalqlar xurafatla deyil, elmlə, biliklə inkişaf edir**

Xalqlar sehrbazların, şarlatanların, cinbaz və cadugərlərin deyil, Allahın insan oğluna bəxş etdiyi ağıl, bilik, bacarıq, zəhmət sayəsində inkişaf edir.

Biz İslam ümmətinin yaşadığı tarixi şəraitin, dövrlərin, keçirdiyi müsbət-mənfi mərhələlərin təbiətini, düşüncə tərzinin mahiyyətini, keçmiş ritorika formalarını öyrənməliyik. Bu ritorikaların çoxu – hətta müsbət olanı – öz dövrünə, dövrün mədəni-siyasi, sosial şəraitinə uyğun olmuşdur. Buna görə də həmin ritorikaları bu günün şəraitində təkrar etmək hədəf yerə danışmaq deməkdir. Bu ritorikaları xüsusiyyətlərini nəzərə almadan olduğu

kimi qəbul etmək cəhalət və qafilliyin ən dəhşətli formasıdır. Belə ritorika ancaq zərər verir. Hər deyiləni danışmaq, rəvayət etmək yanlışdır, çünki hər sözün deyildiyi yer var. Odur ki sələflərin dediyi hər sözü bu gün yaymaq, təkrar etmək, məzmununa müqəddəslik kəsb etdirmək səhv addım olardı.

Mütəfəkkir və alimlər ümməti xilas etmək vəzifəsini icra etmək üçün hərfilik və natamamlığın toruna düşməməli, təhriflərin aradan qaldırılmasında Şəriətin başlıca prinsip və məqsədlərindən çıxış etməli, elmi: tarixi, sosial, psixoloji, pedaqoji tədqiqatlarla, sistematik-analitik, hərtərəfli metodoloji üsullarla silahlanmalıdırlar. Belə üsullar onlara həqiqi islam dünyagörüşünün mahiyyətini, müasir dünyada onun həyata keçirilməsi yollarını göstərəcək, Peyğəmbərin dövründə və sonrakı əsrlərdə hadisələrin inkişafı və dini mətnləri, zaman və məkan amillərini, bu amillərin hadisə və səhih rəvayətlərin mənasının başa düşülməsinə təsirini öyrənmək imkanı verəcəkdir.

Dini mətnlər və hadisələrin boşu-boşuna meydana gəldiyini düşünmək yanlışdır. Müəllim, sərkərdə, rəhbər olan Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) xalq ilə danışarkən, real şəraitə münasibət bildirərkən, ümumi ritorikadan istifadə etməmişdir. Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) qabiliyyət, düşüncə, adət və xarakter baxımından fərqli qruplara, fərdlərə, tayfalara xitab edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta eyni coğrafiya və dövrdə məqsəd eyni olsa da, ritorika formaları qrupdan-qrupa, fərddən-fərdə dəyişir. Danışan şəxs kiminlə danışdığını, prioritetləri, maraqları, zərurətləri, bacarıqları nəzərə almalıdır. Elə isə zaman və məkan şərtləri dəyişərsə, nə etməliyik?!

### 2.1.5.8. Əcdad şüuru və qurub-yaratma

Mədəniyyətin, imkanların, xarakterin fərqlənməsi ilə ritorikanın da fərqlənməsinə dair bir misala toxunaq. Bu bizə dini mətnlərin bir çox xüsusiyyətini öyrənməyin əhəmiyyətini izah edəcəkdir. Halbuki təqlidçi, hərfi və natamam üsullardan yapışanlar bu xüsusiyyətləri nəzərə almadıqlarına görə insanların onların ritorikalarına nə üçün uyğunlaşa bilmədiklərinin səbəbini anlaya bilmirlər.

Uşaqlığımızda Məkkədə analar dövr dəyişdikcə çoxu silinib-getmiş ənənəvi üsullara əl atırdılar. Məsələn, uşaqlarına deyirdilər ki, hər nar meyvəsində cənnətdən olan bəzi dənələr vardır. Taifdə, Hicaz dağlarında yetişən nar çox keyfiyyətli olsa da, yeyildikdə paltara təmizlənməsi çətin ləkələr salır. Yeyənlərin nar dənələrini yerə, üstlərinə dağıtmaması asan olmadığından bu qəribə fikir meydana çıxmışdı. Mövhumat sayılan bu ağıllı ideya uşaqları sövq edirdi ki, yerə tökülən hər nar dənəsini diqqətlə axtarıb tapsınlar, əzməsinlər. Həmçinin bu üsul ananın işini asanlaşdırırdı: o, paltarları, döşəməni, süfrəni, mebeli qırmızı ləkələrdən təmizləmək üçün əlavə zəhmət çəkməli olmurdu. Amma biz böyüdükdən sonra bildik ki, nar dənələrinin cənnətdən olmağı fikri uydurma, xurafat imiş.

Anaların öz övladlarını qorumaq istəyi və bunu həyata keçirmək üçün bilməyərəkdən xurafata müraciət etmələrinin bəzən mənfi nəticələri olur.

Həmçinin uşaq psixikasına bələd olmayan bəzi analar uşaqlarını, xüsusən gecələr, işıq olmayan yerlərdə gözdən qoymamaq üçün, uzaq getməsinlər deyər, müxtəlif "məxluqlar"la onları qorxudurlar. Deyirlər ki, qaranlıqda qabaqlarına quldurlar, yolkəsənlər, pis adamlar,

şeytan adamlar çıxa bilər. Eləcə də analar uşaqlarını qorxudurmuşlar ki, gecələr qadın paltarında gəzən, “dəcirə” adlanan məxluq var, onu həqiqi qadından fərqləndirmək üçün ayağına baxmaq lazımdır; əgər insan ayağı yerinə uzunqulaq ayağı görsən, bil ki, odur! Bundan sonra gecə küçəyə çıxan, qaranlıqda bir qadının ona tərəf gəldiyini gören uşağın hansı hala düşdüyünü təsəvvür etmək çətin deyildir.

Belə qorxulu xurafatın uşağın xəyalında yaratdığı təsəvvür kifayətdir ki, addımını qapının kandarından çölə atmasın. Kaş məsələ bununla bitsə idi! Amma belə təsəvvürlər uşaqda, bəlkə də, heç vaxt yox olmayacaq təklük və qaranlıqdan qorxmaq hissi yaradır. Belə təbiiyə forması uşağın qorxaq kimi böyüməsinə səbəb olur. Belə olduğu üçün biz əcnəbilərdən səhralarımızı, dağlarımızı, vadilərimizi, mağaralarımızı dəlik-dəlik gəzib oradakı təbii sərvətlərin xəritəsini çəkməsini, yerlərini müəyyənləşdirməsini gözləyirik.

Təəssüf ki, indiki dövrdə bir çox məscid moizəçisi mənfi yüklü mətnlərdən, səhih olmayan, deyildişi şəraiti nəzərə alınmayan, mənası düzgün başa düşülməyən, yaxud səhv yozulan rəvayətlərdən gen-bol söhbət açırlar.

### **2.1.5.9. Başlıca anlayışların redaktəsi zəhmət tələb edir**

Avropa elminin meydan sulamasından sonra İmam Məhəmməd Əbdüh islam ənənəsini xurafat və şarlatanlığın mənfi təsirlərindən təmizləmək işinə girişmişdi. Sonradan bəzi alim və mütəfəkkirlər onun yolunu davam etdirmişdilər. Bu məqsədlə məlum sahəyə aid dini mətnlərə, ənənə ədəbiyyatına yenidən nəzər salınmış,

dövrün imkanları, yeni anlayış və informasiya əsasında həmin problemlər öyrənilmişdi. Alim və mütəfəkkirlər ənənə mətnlərinə, onların öyrənilməsi, tənqid və izah edilməsi üsullarına yenidən nəzər salmağa, islam ritorikasına dəyişikliklərə, dövrün imkan və problemlərinə uyğun şəkildə yeni forma verməyə çağırış etmişdilər.

Bu alimlərin mühüm başlanğıcı ifadə edən səylərinə baxmayaraq, hələ daha çox iş görülməlidir. Bu işlər metodoloji olmalıdır ki, müsəlman düşüncəsini xurafat və şarlatanlıq təsəvvürlərindən xilas etmək üçün zəruri əsaslar, ümumi anlayışlar işlənib hazırlansın. Bəli, təbiət qanunlarını öyrənən elm əsrində bu, “oxu”, “qələm” və “dəmir” ümmətinə layiq möhkəm əsaslarla baş verməlidir. Sağlam elmi metodologiya vasitəsilə müxtəlif baxışlar birləşir, ortaq iştirakçılıq imkanları artır. Düzgün elmi üsullar olmazsa, ümmət obyektiv ortaq baxışa sahib ola bilmir, baxışlar haçalanır, mövqelər təzad təşkil edir.

Bu üzdən dil məsələlərinə köklənən, natamam, hərfi metodologiya ilə xurafat və şarlatanlıq problemini həll etmək, elmi düşüncə tərzini möhkəmləndirmək ətrafında dialoq aparmaq faydasızdır. Çünki dialoq və fikir ayrılıqlarını tənzimləyən metodoloji üsullara ehtiyac vardır. Dialoq təfərrüat labirintlərinə daxil olmamalı, fikirlərin qarmaqarışığına aparıb çıxarmamalı, əsassız fikir ayrılıqlarının dərinləşməsi ilə nəticələnməməlidir.

Biz alim və mütəfəkkirlərimizi metodologiya məsələsi ilə maraqlanmağa, ənənəmizi təhrif və yanlışlıqlardan, xüsusən xurafat və şarlatanlıq düşüncəsindən təmizləməkdə kömək göstərməyə, mətnləri və dini-mədəni irsimizi metodoloji şəkildə araşdırmağa, rəvayətləri istinad və məzmun, məna və forma baxımından öyrən-

məyə, bu işdə Şəriətin məqsədləri, baza prinsiplərinə, mövcud problemləri nəzərə almağa çağırırıq. Qoy hədis və ayələrdəki sözlər, “əlamətlər” xurafat və biganəlik vasitəsinə çevrilməsin.

Bu yarımparaqrafın sonunda əziz oxucuya lazımı həll formatını təqdim etmək, onun əsaslarını müəyyənləşdirmək, həll üsulunun baza prinsipləri və nəticələrinin yoxlanılması meyarlarını göstərmək istəyirik.

Bu əsaslar mövcud sahəyə aid istənilən araşdırmanın ümumi anlayışları və nəticələrini müəyyən etməlidir. Dediğimiz kimi, bu əsasları islam dininin mahiyyəti, başlıca prinsipləri: tövhid, varislik, insan həyatının məqsədyönlülüyü və məsuliyyət prinsipləri tənzimləyir.

İslam və Quranın başlıca anlayışlarının təqdim etdiyi əsaslara daxildir:

1) Problem mahiyyətcə kainatda başqa varlıqların olub-olmamağı problemi deyildir. Bizi burada maraqlandıran məsələ bu varlıqların – mahiyyəti nə olursa-olsun – insanla əlaqəsi və ona təsir göstərən-göstərməməsidir. Aydın ki, məsuliyyət və səbəbləri nəzərə almaq prinsiplərinə görə həmin varlıqların insanı və yaşadığı dünyanı idarə etmələri qeyri-mümkündür. Həmçinin biz müxtəlif “gizli” varlıqlar arasında fərq qoymalıyıq. Elələri vardır ki, barələrində heç nə bilmirik. Elə varlıqlar da vardır ki, çox xırdadırlar, gözlə görünməzlər; keçmişdə və indi xəstəlik və digər problemlərin mənəbətini təşkil etmişlər. Elm inkişaf etdikcə həmin varlıqların mövcudluğu, təsirləri məlum olmuşdur.

2) Şeytan qeybə aid varlıqdır, onun və cinlərdən olan törəmələrinin insan üzərində heç bir hökmranlığı yoxdur.

3) Sehrbazlıq və şarlatan əməllər hiylədir, hoqqabazlıq və illüziyadır.

4) Bəşəriyyət Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* ümumdünya missiyasının başlanması ilə təkmilləşmə və icraçılığın yeni mərhələsinə qədəm basmışdır. Bu missiya insana bitkin dünyagörüşü və məsuliyyət bəxş etmişdir. İnsan oğlu bu yeni mərhələdə “bəşəri uşaqlıq”, cəhalət və möcüzələr dünyasından Kitab, ağıl, elm, bilik, iş, səbəbləri nəzərə almaq dünyasına keçid etmiş, idrak və elmin gücü ilə xırda varlıqların “örtülü” dünyasının sirlərini kəşf etməyə başlamış, bununla da acizlik və qorxunun səbəblərini öyrənmiş, onlardan xilas olmuşdu. Həmçinin elmin inkişafı, fizika qanunlarının, maddələrin xassələrinin kəşfi, insan psixikası və xəstəliklərinin öyrənilməsi sehrbazların, şarlatan və hoqqabazların bir çox üsullarını ifşa etmişdir.

5) Əgər sehrbaz və şarlatanların əməllərində bir az həqiqət olsaydı, özlərinə xeyir toxundurardılar. Amma onlar qəflət yuxusunda olanların pullarına sahib olmaq, onları idarə etmək üçün hoqqabazlıq edirlər.

6) Allahın insan oğlunu hörmətli-izzətli etməsi, varis seçməsi, Yer üzünü onun ixtiyarına verməsi, ona məsuliyyət yükləməsi – bütün bunlar o deməkdir ki, insan öz dünyasına hakim olmalı, dünyanı idarə etmədə məsuliyyət daşmalıdır. Bunlar həm də o deməkdir ki, gizli aləmlərin, varlıqların insan üzərində heç bir hökmranlığı yoxdur.

7) Danılmaz həqiqət budur ki, şarlatanların, sehrbazların, xurafatçıların əməlləri insan oğluna xeyir yox, zərər verir; onların dediklərinə, etdiklərinə uymaq, ortaq olmaq qəflətdir, yolunu azmaqdır, sehrbazlıq isə şər və küfrdür.



### 2.1.6. İrqçilik

Məkkədə boya-başa çatmış, evdə, qonşuluqda, Haram məscidinin həyətidə, Kəbənin ətrafında hər rəngdə, hər millətdə adam görmüşəm; insanlıq, vətən, din cəhətdən mən onlardanam, onlar da məndəndir, onların arasında fərqi şəxsi keyfiyyət və xarakterlərinə görə qoyuram.

Bu sətirlərin müəllifi evdə, məktəbdə, Kəbədə Uca Allahın kitabını oxumuş, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hədislərinin əsas hissəsini öyrənmiş, insanlığın birliyi, islam qardaşlığı, insanlara yaxşılıq barədə ayələrə düşünən ağılı, döyünən ürəyi ilə dalmışdır.

“Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlc edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən rəbbinizdən qorxun! (Adı ilə) bir-birinizdən (cürbəcür şeylər) istədiyiniz Allahdan, həmçinin qohumluq əlaqələrini kəsməkdən həzər edin! Şübhəsiz ki, Allah sizin üzərinizdə gözətçidir!” (ən-Nisa, 1);

“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir). Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, (hər şeydən) xəbərdardır” (əl-Hucurat, 13);

“Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər (ağılı və elm sahibləri) üçün (Allahın vəhdaniyyətinə, Onun hər şeyə qadir olmasına dəlalət edən) nişanələr vardır!” (ər-Rum, 22);

“Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzün, ata-ananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə,

ədalətdən möhkəm yapışan Allah şahidi olun!" (ən-Nisa, 135);

"...Hər hansı bir camaata qarşı olan kininiz sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun. Bu, təqvaya daha yaxındır. Allahdan qorxun..." (əl-Maidə, 8).

Hədislərdə deyilir: "Hamınız Adəmdənsiniz, Adəm isə torpaqdandır. Ərəbin qeyri-ərəbdən, qeyri-ərəbin də ərəbdən üstünlüyü ancaq təqvaya görədir"; "İnsanlar (qiyamət günü) yanıma əməlləri ilə gəldikdə siz əsil-nəcabətinizə güvənib (əliboş) gəlməyin"; "Ey Məhəmmədin qızı Fatimə! Allahın dərgahında həтта sənin üçün nə isə edə bilməyəcəyəm"; "Həтта Məhəmmədin qızı Fatimə oğurluq etmiş olsaydı, onun da əlini kəsərdim"; "Müsəlman müsəlmanın qardaşdır, ona zülm etməməli, onu (düşməne) təslim etməməlidir"; "Bəndə qardaşının dadına çatdıqca Allah da onun dadına çatar"; "İki müsəlman kərpicləri bir-birini bərkidən bina kimidir"; "Müsəlmanlar bir-birlərini sevməkdə, bir-birlərinə rəğbət bəsləyib rəhm göstərməkdə bir bədən kimidirlər. Bu bədənin bir əzası xəstələnib şikayət edərsə, digər əzalar da qızdırma və yuxusuzluğa düşər olar".

Bu uşaq ümmətin tarixi, çəkişmələri, ümməti əmələ gətirən xalqların, qəbilələrin, məsələn, Əndəlüsdə olduğu kimi bir-birilə ilə savaşması haqqında oxuyur və düşünür, heç cürə bu irqi və qəbilə çəkişmələrini "həzm" edə bilmirdi. Sonralar bu uşaq böyüdü, Məkkədən kənara çıxıb, ərəb ölkələrinə getdi, daha sonra dünya ölkələrini gəzdi. O bu ölkələrdə insanların ayrı-ayrı irqlərə, xalqlara, millətçi qruplara bölündüyünü gördü, sərhədlərin, buxovların, qürbətin şahidi oldu. Bu vaxt o, islam ümmətinin faciəsinin nə qədər dərin olduğunu anladı.

İslam insanların (mənsəcə) birliyi ideyasını müdafiə edən ümumbəşəri missiyaya sahibdir. Bu da onu mahiyyətinin pozitivliyindən irəli gələn vahid küllə çevirir. Bu mahiyyət ruh, dəyər, ədalət, həmrəylik, qarşılıqlı rəhmdillik olaraq islam şəriəti və cəmiyyətində öz əksini tapmışdır. Bu cəmiyyət qardaşlıq, ədalət, mərhəmət cəmiyyəti olub, əyalətbazlığa, irqçiliyə əsaslanan Cahiliyyət üfunətindən uzaq idi. Bu cəmiyyətdə bir insanla digəri arasında fərq qoyulmurdu. Fərqlənmək ancaq təqva ilə, məsuliyyət daşımaq və əmanəti yerinə yetirməklə mümkün idi.

İslam dininə görə bəşəriyyət dairələri: eyni kökdən törəmək, qohumluq, ailə, din, insanlıq dairələri bir-biri ilə ədalət və xeyirxahlıq abı-havasında bütövləşir, həmhüdd olub. Qərribə deyildir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) dövrünün insanları sevgi və altruizm keyfiyyətləri ilə seçilirdilər:

“Onlardan (mühacirlərdən) əvvəl (Mədinədə) yurd salmış və iman gətirmiş kimsələr (ənsar) öz yanlarına (şəhərlərinə) mühacirət edənləri sevər, onlara verilən qənimətə görə ürəklərində həsəd (qəzəb) duymaz, özləri ehtiyac içində olsalar belə, onları özlərindən üstün tutarlar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən (tamahtandan) qorunub saxlanılan kimsələr – məhz onlar nicat tapıb səadətə (Cənnətə) qovuşanlardır!” (əl-Həşr, 9).

### **2.1.6.1. İrqçilik ideoloji-mədəni və ictimai xəstəlikdir**

Cahiliyyət dövrünün qəbilə təəssübkeşliyini, irqçiliyini islamın “sileyi-rəhm”<sup>1</sup> prinsipindən fərqləndirməliyik. Qəbilə təəssübkeşliyi, irqçilik heyvani xüsusiyyət olub

<sup>1</sup> Qohumluq münasibətlərini qoruyub-saxlama – *tərcüməçinin qeydi*.

təfriqə salmaq və haqsızlıq etməkdir. Sileyi-rəhm isə şəfqətdir, rəhmdillikdir, qarşılıqlı əlaqədir; burada güclü zəifin, böyük kiçiyin əlindən yapışır.

Bu səbəbdən islam millətçiliyi, irqçiliyi nə qədər inkar edirsə, ədalət və bəşəri qardaşlığı isə bir o qədər təsdiqləyir:

“Hətta əleyhinizə olsa da”; “hətta qohum olsalar da”...

İslam bəşəri münasibətləri möhkəmləndirib, cəmiyyətdə sevgi, həmrəylik və qarşılıqlı əlaqə abı-havasına rəvac verməklə qohumluğu qoruyub-saxlamağı (*sileyi-rəhm*) tövsiyə edir, qohumlara yaxşılıq etməyə çağırır. İslam bununla kifayətlənmir, süd qardaşlığına, qonşuların haqqına əməl etməyə çağırır. Bütün bunlar elə əlaqələrdir ki, qardaşlığa, qarşılıqlı şəfqətə əsaslanır, haqsızlığa, zülmə, ədavətə, bərabərsizliyə yox deyir.

Əbəs deyildir ki, islamın rüknlərindən biri olan həcc mahiyyət etibarı ilə insanların birliyi və qardaşlığının rəmzidir. Bu özünü bütün aydınlığı ilə Ərəfə günü – müsəlmanlar, iki hissəli ağ parçadan ibarət paltarda, varlı-kasıb, böyük-küçük fərqi qoyulmadan Ərəfatda toplandığı vaxt göstərir. Hansı dildə danışıqlarından, hansı ölkədən gəlmələrindən asılı olmayaraq, burada hər kəs qardaşdır, hər kəsin Adəmdən törədiyi, hər şeydən əvvəl hər kəsin insan olduğu aşkar olur bu gündə, bu ərəzidə.

Əgər biz islamın ruhunu, ümmətin birliyini, missiyanın aliliyini geri qaytarmaq istəyiriksə, müsəlmanların düşüncə və mədəni dünyagörüşünü, inancını, dəyərlərini irqçi elementlərdən – üfunətdən təmizləməliyik:

“Ey iman gətirənlər! Bir qövmlə digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, onlar (lağa qoyulanlar) o birilərindən

(lağa qoyanlardan Allah yanında) daha yaxşı olsunlar” (əl-Hucurat, 11).

Həmçinin yaşadığımız reallığı Peyğəmbər dövrünün anlayışları və təcrübəsi əsasında yenidən öyrənməli, səhv izahları, yanlışları üzə çıxarmalıyıq.

İrqiçilik islam dünyagörüşünün, dəyərlərinin eybəcər formada təhrif edilməsinin ifadəsidir. Nur və mənəviyyat şəriəti vəhdət, qardaşlıq, əməkdaşlıq, həmrəylik şəriətidir, burada “güclü haqlıdır” məntiqini mənimsəmiş cəngəllik qanunlarına qarşı “güc haqqındır” məntiqi qoyulur. Cəngəllik qanunları ayrı-seçkilik, ziddiyyət, zorakılıq, parçalama kimi mənfi xüsusiyyətlərə əsaslanır, güc siyasəti və milli maraqlardan çıxış edir.

### **2.1.6.2. Haqq və nur dünyası cəngəllik və zülmət dünyasına qarşı**

Haqq və nur dünyasını cəngəllik və zülmət dünyasından fərqləndirən şey güc deyildir. Onların fərqləndirən budur ki, həmin bu güc haqq, yoxsa yalan, xeyir, yoxsa şər, ədalət, yoxsa haqsızlıq, qarşılıqlı rəhmdillik, yoxsa zülm, qardaşlıq, yoxsa ayrı-seçkilik, insanı Allaha, yoxsa insana qul etmək üçün istifadə olunur?

Hər ağacın meyvəsi varsa, tövhid ağacının meyvəsi qardaşlıqdır, ədalətdir, həmrəylikdir. Əgər hər şeyin əksi, ziddi varsa, onda tövhidin ziddi irqi ayrı-seçkilik, şovinizm və gücün azğınlığıdır. Xüsusən islam, ümumən bəşər cəmiyyətində bəşəri qardaşlıq və qarşılıqlı rəhmdillik olmazsa, xeyir də, sülh də, ədalət də olmaz. Bu üzdən cəmiyyət və mədəniyyət “kirlənib”, nəsillər irqi ayrı-seçkilik, qəbilə təəssübkeşliyi üfunətində yetişdiklərində qardaşlıq və qarşılıqlı rəhmdillik zəifləyir.

“Həqiqətən, bu, sizin bir olan ümmətiniz, mən isə sizin rəbbinizəm, elə isə mənə ibadət edin” (əl-Ənbiya, 92);

“Həqiqətən, möminlər qardaşdırlar” (əl-Hucurat, 10);

“Allahın ipindən hamılıqla möhkəm yapışın, parçalanmayın” (Ali-İmran, 103).

Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) haqlı olaraq demişdir:

“(Qəbilə, millət, irqi) təəssübkeşliyə çağıran bizdən deyildir; təəssübkeşliyə görə vuruşanlar bizdən deyildir; təəssübkeşlik üzrə ölənlər bizdən deyildir”<sup>1</sup>.

Ümmətin həssaslığı və tizfəhmliyini geri qaytarmaq, parçalanma, bölünmə və savaşıma son qoymaq, iman, tövhid, ədalət və köməkləşməni özülümüzün əsasına, vicdanımızın çeşməsinə çevirmək istəyiriksə, mədəniyyət və tərbiyə işini ayırı-seçkilik, irqçilik zəhərindən təmizləməliyik. Belə olduqda ümmət qarşılıqlı ünsiyyət, rəhmədillik, həmrəylik, köməkləşmə ifadə edən həmhüdd dairələri özündə birləşdirən güclü bütövə çevriləcəkdir. Bu, fərddən, ailədən, qohumlardan, xalqdan başlayaraq bütün ümməti və bəşəriyyəti çulğayacaqdır.

## **2.2. Acı meyvə və ideoloji təhriflərin ümmətin mədəni quruluşuna təsiri**

Mütəfəkkir və ziyalı sinfi ilə siyasi elitanın mübarizəsi təkcə birincilərin əməli fəaliyyətdən uzaqlaşması, cəmiyyətin idarə edilməsi və sosial tənzimlənməsinin formal və nəzəri məsələləri içində itib-batması ilə nəticələnməmiş, həm də onların düşüncəsində, cəmiyyətə

---

<sup>1</sup> Süleyman ibn əl-Əşəs əs-Sicistani. Sünən Əbu Davud / çapa hazırlayan: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Beyrut: “Dar əlfikir”, (çap ili göstərilməyib), II cild, səh. 753, hədis № 5121.

baxışında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Bununla da siyasi elita ilə ziyalılar, mütəfəkkirlər arasındakı münasibət ədavətə, kütlələr arasında nüfuz qazanma çəkişməsinə çevrilmişdi. Nəticə etibarını ilə ideoloji-dini ritorika davamlı siyasi və konflikt məzmunlu ritorika halına gəlmiş, kütlələrdə hakim sinfə, irqçilik, despotizm əsaslanan rəhbər qurumlara inamsızlıq yaratmışdı.

Bu "acı meyvə"nin islam fikrinə, alimlərin maraq dairəsinə təsirinin nəticəsi idi ki, sağlam tərbiyə və mədəni-metodoloji, nəzəri-əməli üsullar itirilmiş, təlim-tərbiyə müəssisələrində gerilik hökm sürmüşdü. Bu da öz növbəsində ümmətin mədəni-ictimai quruluşunun söykəndiyi mənəvi özüllərin dağıdılmasında böyük paya sahib koqnitiv-tərbiyəvi təcrübənin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Qorxutma ritorikası və siyasəti müsəlman siyasi və ziyalı elitasının məruz qaldığı acizliyin lənətə gəlmiş "səmərə"si idi. Bu ritorikanın ifadə etdiyi zorakılıq bacarıqsız elitanın idarə edə bilmədikləri situasiyaları nəzarətdə saxlamaq vasitəsi idi. Bununla da müsəlman kütlələr ziyalı sinfi ilə siyasi elitanın arasında mübarizə "oduncağ"ına çevrilmişdi. Sonuncu maraqlı idi ki, mövcud parçalanma olduğu kimi saxlanılsın; bununla da ayrı-ayrı qrupların dəstəyini qazanmaq, həm onları, həm də başqalarını nəzarətdə saxlamaq asan hala gələcəkdi.

Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* yetişdirdiyi cəmiyyətinin sonrakı taleyini dəyişən problemin kökündə fəth orduları üçün əsgər çağırılan bədəvilərin formalaşmasında islam tərbiyəsinin zəifliyi yatırdı. Zəif tərbiyə nəticə etibarını ilə fitnə-fəsad çıxaran, Rəşidi xilafətini süquta uğradan, irqçi-əyalətbaz düşüncə tərzinə

avtoritar dövlət yaratmaq imkanı verən şər maşını rolunu oynamışdı. Elə bir dövlət ki, qəbilə təəssübkeşliyinə, gələcəkdə isə ərəb millətçiliyinə söykənəcəkdi.

Məsələn, Raşidi xilafətində fəth olunmuş torpaqlar yeni sahiblərinə ancaq istifadə üçün verilirdisə, Raşidi xilafətindən sonra həmin torpaqlar ayrı-ayrı şəxslərin, rəhbər sinfin, ailələrin qeydsiz-şərtsiz şəxsi mülkiyyətinə çevrildi<sup>1</sup>. Bu fakt Raşidi xəlifələrindən sonra baş vermiş dəyişikliklərin həcmi göstərir.

Quran izah edir ki, bədəvilər ibtidai mədəniyyətə, zəif inanc və tərbiyəyə sahib idilər. Bu da müsəlman cəmiyyətinə daxil olmaları üçün onların mənəvi, ictimai və mədəni cəhətdən yenidən tərbiyə edilməsini zəruri edirdi:

“Bədəvilər küfr və nifaq baxımından daha pis (qəliz) və Allahın öz Peyğəmbərinə nazil etdiyi hökmləri (cahillikləri üzündən) bilməməyə (başla düşməməyə) daha layiqdirlər” (ət-Tövbə, 97).

Bu səbəbdən islam onların tərbiyəsini boynuna götürmüşdü: yaşadıkları ərazilərə təlimçi dəstələr göndərilmişdi. Amma İran və Bizansın hərbi hədə-qorxusu bu siyasəti, görülən işləri axsatmışdı. Bu hədə-qorxu İslam dövlətinə şərqdən və qərbdən gəlir, insanları islamı qəbul etmək haqqından məhrum edirdi. Bu iki dövlət gənc müsəlman dövlətini qarabaqara izləyir, onu və müsəlman cəmiyyətini məhv etmək, ərəbləri əvvəlki Cahiliyyət qaranlığına qaytarmaq istəyirdi.

---

<sup>1</sup> Sayed Habibal. A Historical Survey of Land Tenure and Land Revenue Administration in Some Muslims Countries, with Special Reference to Persia, in the Contemporary Aspects of Economic and Social Thinking in Islam. The Muslim Students Association of USA and Canada, Planfield ind., USA. 1970.



Beləliklə, daxili və xarici siyasi mübarizə nəticəsində islam dövlətləri tərbiyə işinə, insan təbiətinin, zaman və məkan dəyişikliklərinin öyrənilməsində koqnitiv-bəşəri və ictimai məsələlərə laqeyd qaldılar, bununla da dəyişikliyin əsası kimi uşaqlıq mərhələsinin, uşaq tərbiyəsinin əhəmiyyətini başa düşmədilər.

Despotizm və qorxutmadan əziyyət çəkən, natamam və nəzəri məsələlərdə itib-batan müsəlman düşüncəsi fərdlərin şəxsiyyətindəki ayrılıqların çoxalmasına, sosial-praktik səhvlərə müqavimət göstərə, ictimai qanunauyğunluqları öyrənən elmlərin inkişaf etdirilməsinə lazımi diqqət ayıra bilməmiş, uşaqlıq mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqla uşaqların düzgün tərbiyəsinə həyata keçirməmişdi. Uşaqları təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan sahələr inkişaf etdirilməli, uşaq psixikası, şəxsiyyəti, düşüncə və bacarıqlarının formalaşdırılması üsulları öyrənilməli, uşaq tərbiyəsi problemi mərkəzi problem halına gəlməli idi.

Bu nöqsan ümmətin nə üçün geri qaldığını, indiyədək islah və intibaha nail olmadığını izah edən mühüm səbəblərdən biridir. Həmçinin bu, izah edir ki, nə üçün bu gün Avropada intibah cəhdləri səmərəsini vermişdir. Söhbət elmi-təcrübi əsaslara söykənən tərbiyə məsələsini intibahın özülü, potensialın inkişaf etdirilməsinin məhək daşı halına gətirən cəhdlərdən gedir.

## *Üçüncü fəsil* **Uşaqlıq dövrü – başlangıç nöqtəsi kimi**

Ümmətin tarixində özünü göstərən çatışmazlıqlardan, təhrif və sapmalardan danışdıqda onu da unutmamalıyıq ki, islamın bəşəriyyətə töhfəsi əsrlər keçsə də, həmişə davam etmişdir. İslamın geniş bəşəri bazasında ruhunun, əqidəsinin, dəyərləri və prinsiplərinin çoxu – dövrdən dövrə, ölkədən ölkəyə dəyişsə də – mövcud olmaqda davam etmişdir.

İslam ruhundan qalan bu hissə bizə ümmətin kimliyində hələ də gücün, enerjinin, dəyərlərin, ali məqsədlər qaldığını göstərir. Ətrafdakı digər bütperəst xalqlarla müqayisə edildikdə müsəlman ümməti bir çox əsr boyu güclü mədəniyyətə sahib olmuş, bəşəriyyətə alimləri, filosofları, sənətkarları ilə böyük töhfələr vermişdir.

Amma bütün bunlar bizim tənqidi baxışımızı islamın təkənverici ruhunu zəiflətməmiş, ümməti geriyə salmış səbəblərdən yayındırmamalıdır.

### **3.1. İslahatçı hərəkatlar və qiymətləndirmə**

Ümmətin tarixinə nəzər saldıqda alimlər, mütəfəkkirlər, lider və sultanlar tərəfindən edilən bir çox dini, siyasi, mədəni islahatçılıq cəhdlərinin şahidi oluruq. Belə cəhdlərin ən mühümünün müəllifi Əbu Hamid əl-Qəzali olmuşdur (vəfatı – 1111). Qəzalinin əsas qayğısı islam fikrinə istiqamət vermək, onu qədim yunan metafizik fəlsəfəsinin labirintlərindən xilas etmək idi. Məlumdur

ki, yunan metafizikası islam fikrini lazımsız məsələlərlə məşğul etmiş, enerjisini tükəndirmişdir.

Bu məsələ Qəzalinin "Filosofların tutarsızlığı" kitabında öz əksini tapmışdır. Onun "Din elmlərinin dirçəldilməsi" kitabı isə şəriət bilikləri ilə islam mənəviyyatı arasındakı müsbət əlaqəni yenidən qurmaqla, dini düşüncəni qədim yunan metafizikası labirintindən xilas etməklə ümmətin mənəvi gücünü bərpa etmək məqsədilə yazılmışdır. O bunun üçün şəriəti islam zahidliyi ilə vəhdətdə götürmüş, müsəlmanların yunan metafizika fəlsəfəsindən əxz etdikləri panteist-fəlsəfi sufiliyin təhriflərindən uzaq durmuşdur.

Təəssüf ki, Qəzalinin cəhdləri müvəffəqiyyət qazana bilmədi, çünki o, müsəlman düşüncəsinin biliklə əlaqəli paradıqlarını köklü və metodoloji şəkildə təshih edə bilməmişdi. Onun islahatçılıqla əlaqəli pioner addımları nəzəri müddəalar olaraq qalmış, köklü dəyişiklik yaratmamışdır.

Qəzalidən sonra tarix səhnəsində bir çox islahatçı mütəfəkkir peyda olmuşdu. Şeyxülislam İbn Teymiyyə, İmam İbn Həzm, böyük alim İbn Xəldun bunlardan bir neçəsidir. Siyasi-hərbi və inzibati sahələrdə də islahatçılıq fəaliyyətinə rast gəlinirdi. Zəngi sülaləsinə aid əmirlərin, o cümlədən ümmətin mənəvi-maddi gücünü əhəmiyyətli dərəcədə bərpa edən, xaçlıları məğlub edib Qüdsü qurtaran Səlahəddin Əyubinin adını çəkmək mümkündür.

Sonra tarix səhnəsində türklər göründülər. Ümmətin gözünə işıq gəldi, Osmanlı dövləti qurulub, islamın bayrağı şərq Avropada dalğalandı. İspaniyada isə islam dövlətini parçalanma, tənəzzül bürümüşdü; qəbilələr, əmirilər bir-biri ilə çəkişirdilər. Axırda, ispanlar onu dar-

madağın etdilər. Daha sonra – XVIII əsrdən başlayaraq, İslam dünyası gerilik, acizlik və tənəzzül girdabına qərğ oldu, inkişaf edən avropalı qüvvələrin qarşısında geri çəkildi.

Sonrakı əsrlərdə müqavimət və islahatçılıq cəhdləri bütün Müsəlman dünyasına yayıldı. Şeyx Məhəmməd ibn Əbdülvəhhab (1703-1787) İbn Teymiyyənin ideyalarını dirçəltdi; Liviyada Məhəmməd ibn Əli Sənusi, Sudanda İmam Məhəmməd Mehdi hərəkatı, Əlcəzairdə Əbdülhəmid ibn Badisin islahatçılıq hərəkatı baş verdi. Sultan III Səlim və Sultan Əbdülhəmidin mədəni-hərbi islahatları, Misirdə Məhəmməd Əli Paşanın iqtisadi, aqrar-sənaye, hərbi və təhsil sahələrində avropasayağ islahat tədbirləri, Cəmaləddin Əfqaninin siyasi-ideoloji islahatçılıq düşüncələri, Məhəmməd Əbduhun dini-mədəni islahatçılıq ideyaları, Xilafəti ləğv edən, Türkiyə respublikasının qurulduğunu elan edən, şəriəti İsveçrə qanunvericiliyi ilə əvəzləyən Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyənin modernləşdirilməsi istiqamətində atdığı dünyəvi addımlar, İmam Həsən əl-Bənnanın Misirdə və digər ərəb ölkələrinə yayılmış siyasi-ictimai islahatçı fikirləri, Hind yarımadasında Ustad Əbüləla Mövdudinin siyasi-ictimai islahatçılıq fəaliyyəti, bununla yanaşı, islahatçı mütəfəkkirlərin: Şah Vəliyullah Dəhləvi, Məhəmməd İqbal, Xeyrəddin Tunisi, Əbdürrəhman Kəvakibi, Rəşid Rza, Seyyid Qütə, Malik ibn Nəbi və başqalarının gördüyü işlər İslam dünyasında islahatçılığın ümumi mənzərəsini əmələ gətirir.

Bütün sahələri əhatə edən bu fəaliyyətin böyük hissəsi prinsipləri baxımından doğru olsa da, onun subyektləri, aydındır ki, əllərini xəstəliyin mənbəyinə, bəlanın “göz”ünə qoymamış, ümmətin gizli potensialını

aktiv surətdə üzə çıxarmağa, fikri-mənəvi quruluşunu islah etməyə, müsəlmanlarla digər inkişaf etmiş xalqlar arasındakı mədəniyyət, icraçılıq və bacarıq uçurumunu doldurmağa nail olmamışdılar<sup>1</sup>.

Belə bir vəziyyət qarşısında tədqiqatçı problemin səbəbini müəyyənləşdirib, həll yollarını tapmaq üçün araşdırmağı, öyrənməyi, aşkara çıxarmağı zəruri hesab edir.

### **3.1.2. Uşaq – naməlum əsgər**

Bu tədqiqatı apararkən müşahidə etdik ki, islam islahatçılıq fikrində, hərəkətlərində, demək olar ki, hər şeyə ciddi surətdə toxunulub. Amma diqqət yetiriləsi ən mühüm cəhət yaddan çıxıb: uşaqılıq mərhələsi və uşaqlar. Çünki uşaqda islahatçılıq hərəkətlərinin çağırdığı islah və dəyişiklik şərtlərini təmin edən vəziyyətə uyğunlaşmaq bacarığı var. Məhz bu bacarıq, qabiliyyət müsəlman fərdin, cəmiyyətin yenidən tərbiyəsinə imkan verir, problemlərlə mübarizə gücü bəxş edir.

Əgər uşaqların mənəvi-fiziki inkişafına lazımi diqqət ayrılarsa, insan təbiətində baş verən dəyişiklikləri, tələbatları öyrənmək mümkün olar.

### **3.1.3. Kütlə və seçilmişlər ənənəsi: bünövrəni oyan paslanma**

Keçən əsrlərdə uşaqlara, uşaq tərbiyəsinə iki növ baxış mövcud idi:

Birincisi, seçilmişlərin uşaqlarına baxış idi. Seçilmiş ailələrin uşaqlarını onların öz evində tərbiyə edən müəl-

<sup>1</sup> Ətraflı məlumat üçün bax: Əbdülhəmid Əhməd əbu Süleyman. Müsəlmanın düşüncə böhranı. Herindən: "Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrləri" / Ər-Riyad: "İslam kitabı" Beynəlxalq Nəşr evi", 1994.

limlər müəyyən qaydalara əməl etməli idilər. Bu qaydalarda göstərilirdi ki, belə ailələrin uşaqları ilə hörmətlə, nəzakətlə davranmaq, onlara bu keyfiyyətləri aşılamaq lazımdır. Bu uşaqlar gələcəkdə hakim mövqelərdə vəzifə tutmaq üçün yetişdirilirdilər. Müaviyənin, Əbdülməlik ibn Mərvanın, Həccac Səqəfinin Harun ər-Rəşidin buna dair tövsiyələri vardır. Bu tövsiyələr tarix və ənənə kitablarımızda mövcuddur. Həmin uşaqlara onları tərbiyə edən, onlara din, mədəniyyət, ədəbiyyat və idarəçilik sahələrini öyrədən müəllimlər dərs deyirdilər.

Xalqın övladları isə “kətatib” adlanan mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Onlara müəyyən qədər Quran, həmçinin hesabın gündəlik həyatda işə yarayan bəzi qaydalarını öyrədirdilər. Mədrəsələrdə təlim-təhsilin vəziyyəti, müəllimlərin səviyyəsi ürəkaçan deyildi, əzbərçilik, fiziki cəzalandırma mövcud idi. Bu mədrəsələrdə təhsil əksəriyyəti yoxsulluq içərisində yaşayan valideynlərin xərci ilə baş tuturdu, odur ki mədrəsə təhsilinin səviyyəsi kimi isə maraqlandırmırdı. Ancaq bir neçə mütəfəkkir, o cümlədən Qəzali, İbn Xəldun mədrəsələrdəki təhsilin vəziyyətini, müəllimlərin səviyyəsini tənqid etmişlər. Hətta bəziləri valideynlərə tövsiyə olunurdu ki, bilikləri zəif, inancları yanlış mədrəsə müəllimləri övladlarına əqidə mövzusunda nə isə öyrətməsinlər.

Nəticədə müsəlman xalqların övladları aşağı səviyyəli təhsilə yiyələndilər, mədəni dünyagörüşləri cılızlaşdı. Görünür, iki təhsil istiqamətinin olması da buna təsir etmişdir.

Üçüncü növ təhsilə vəqflər tərəfindən maliyyələşən məhdud sayda məktəb və dərs məclislərində (məscidlərdə) rast gəlirik. Burada işçilər hazırlanırdı. Elmi-dini elitanın formalaşması üçün buralara saf gəncləri gö-

türürdülər. Onlar divanxanalarda yazı və qulluq işlərini görür, fitva və məhkəmə prosedurlarında iştirak edirdilər. Bu məktəblərdə onlara din, ədəbiyyat və dil dərsləri keçirilirdi. Fitva və məhkəmə işlərinə daha çox ehtiyac olduğundan fiqh və fiqh metodologiyası (*üsul-fiqh*) dərslərinə daha çox yer ayrılmışdı.

Keçmişdə təhsil bu cür idi, indi də əksər müsəlman ölkələrində eynilə davam edir. Belə ki indiki dövrdə seçilmiş təbəqənin uşaqları valideynlərinin hesabına özəl, əcnəbi məktəblərdə, liseylərdə yüksək səviyyəli təhsil alırlar. Bu məktəblərin yüksək təhsil imkanları xalqın təhsil aldığı məktəblərdə mövcud deyildir. Lakin belə məktəblər tələbələrin düşüncəsinin qərbliləşməsində rol oynayır, bununla da onların çoxunun xalqı ilə, dini ilə, tarixi kökü ilə, mədəniyyəti ilə əlaqəsi zəifləyir; onlar ümmətin acılarına həssas münasibət bəsləmir, onun inkişafı üçün atılacaq addımlara biganə qalırlar. Bu məktəblər əksər hallarda öz məzunlarını despot, qəddar, lüksə düşkün rəhbərlər kimi yetişdirir. Belə rəhbərlər zorakı, terror, qorxutma üsullarla öz ağalılıqlarını xalqlarına yeridir, istənilən dirçəliş cəhdini qəddarlıqla beşiyində boğurlar. Bununla da xalq acizləşir, geri qalır, yoxsulluq və savadsızlığa düşər olur.

İslam mədəniyyətindəki çatışmazlıq səbəbindən uşaqlıq mərhələsi ümməti dəyişdirmə və potensialını yeniləmə bacarıqsızlığının “dövrə” vurduğu “boş” halqaya çevrilmişdir. Müsəlman uşağın tərbiyə işinə biganəlik, İslam ölkələrində uşaqların təlim-tərbiyəvi inkişafının əhəmiyyətini başa düşməmək, bu inkişafın tələblərinin təminində qorxuducu çatışmazlığın mövcudluğu – bütün bunlar müsəlman uşaqların düşüncə və mənəviyyətinin yenidən formalaşmasında lazımi dəyişikliyi yarada bilməməyin mühüm səbəblərindəndir.

### **3.1.4. Tərbiyə şüurunun formalaşması və təhsildə dəyişiklik islahatçılıq işinin əsasıdır**

Əsas səhvlərimizdən biri budur ki, yeniyetmələrlə məşğul olub onlara öyüd-nəsihət verdiyimiz halda, hələ kiçik ikən onları tərbiyə etməyi unudur, psixoloji-mənəvi dünyalarında lazımi dəyişikliyi etməyə can atmırıq. Beləliklə, yaş çubuğa etina göstərmirik və o, əyri böyüyür. Əyri quru budaqdan kiməsə xeyir gəlməz.

Yeniyetmələrin düşüncə tərzini onların mənəviyyatını hərəkətə keçirmir, aktiv fərdlər kimi yetişmələrinə səbəb olmur. Neçə gənc vardır ki, "Həmasə" divanındakı şücaət motivlərini öyrənsələr də, qorxaqdırlar. Zərərlərini bildiyi halda siqareti ləzzətlə sümürən həkimlərə rast gəlirik. Həmçinin müsəlman ziyalı və kütlələrin çoxu hər gün televiziya kanallarında xəbərlərə baxır, qəzetlərdən müxtəlif informasiya əldə edir, təhlillər oxuyur, ümmətdaxili problemləri görüb dərk etsələr də, bunlar onların davranışlarına, hərəkətlərinə, fəaliyyətinə təsir etmir. Bugünün müsəlmanı bütün günü səs-küyü kəsilməyən televizoru, yaxud radionu xatırladır, amma hərəkətə keçmir, addım atmır, konkret iş görmür.

Bunun səbəblərindən biri budur ki, müsəlman şəxsiyyətin özülündəki ümumi cəhətlərə hələ uşaqlıq yaşlarında biganə qalınıb, şəxsiyyətin düzgün qurulması fürsəti əldən qaçırılıb, odur ki yeniyetmələrlə söhbət nəticə vermir. Bəli, yeniyetmələr öyüd-nəsihəti, izahları dinləyir və dərk edirlər, amma bu, onlarda mənəvi stimula yaratmır. Bunun üçün uşaqlıq mərhələsində iş görülməli idi. Eynilə ana dillə ikinci dilin psixikaya təsir göstərməsində olduğu kimi.

Həyəcanlanma və yaradıcılıq adətən ilk dili öyrənərkən baş verir. Buna görə də hər bir xalqın ana



dilinin yeniliklərlə zənginləşdirilməsi son dərəcə mühümdür. Tərcümə əsasında öyrənilən ikinci dil isə duyğuları, emosiyaları asanlıqla hərəkətə keçirə bilmir. Ana dildə sözlə (forma ilə) məzmun ayrı olmur, mənanı formasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sözün (simvolun) mənaya (məhiyyət, məzmun) lehimlənməsi ana dildə həyəcan və qarşılıqlı təsirin sirridir<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Müəllifin dediklərinə bir qədər aydınlıq gətirək. Müəllifin nəzərdə tutduğu şey ana dili kimi seçilən istənilən dilin milli-mənəvi kimliklə dialektik əlaqəsi məsələsidir. Məlumdur ki, uşaqların milli-mənəvi kimliyinin formalaşmasında ana dilinin birbaşa rolu vardır. Çünki ana dildə sözlə (forma ilə) mənə (məzmun) bir-birindən ayrı deyildir, yəni mənanı formasız və ya formanı məzmunuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məhz sözün, simvolun, maddi qabığın mənaya, məzmunu “lehimlənməsi” (bunu “sandhi” effekti də adlandırma bilərik) ana dilinin uşaqlarda həyəcan, eyni dildə danışan başqa uşaqlarla sövqi-təbii olaraq qarşılıqlı münasibət yarada bilməsinin səbəbini izah edir. Müəllifin demək istədiyi budur ki, kimlik (identiklik) oyanmaları, milli-mənəvi “konturlar”ın özünü göstərməsi ilk dili öyrənərkən baş verir. Dediymiz kimi, ana dildə simvollarla mənə vəhdətdə olur, ana dilini əmələ gətirən, uşağın da instinktiv formada, bişüür olaraq mənimsədiyi sözlər özündə ana dilin aid olduğu xalqın düşüncə tərzini, dəyərlərini, həyata, insana baxışını əks etdirir, milli-mənəvi “ionlar”ın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Ana dilini, deməli, bu dilin daşdığı milli-mənəvi yükü də mənimsəmiş, daxili kimliyi, mənlik şüuru doğma dil və dəyərlər əsasında formalaşmış uşaqların ikinci dili öyrənmələri isə tam başqa psixoloji-rasional prosesdir. Hər hansı bir dilin ikinci xarici dil kimi öyrənilməsi “tərcümə” əsasında baş verir; burada forma ilə mənə, simvolla məzmun, maddi qabıqla məhiyyət bir-birindən ayrılır, uşaq, yaxud şagird, yaxud tələbə əvvəlcə sözləri – maddi qabığı, daha sonra mənanı öyrənir; belə əlahiddəlik kimliyi formalaşmış fərdin öyrənmə prosesi zamanı düşüncə və mənəviyyatına gizli təsir göstərmir, onun duyğuları və emosiyalarını hərəkətə keçirmir. Bəli, xarici dil kimi öyrənilən istənilən dil ana dilini psixikası və mənlik şüurunun formalaşması ilə paralel olaraq öyrənmiş uşaqlarda (şagirdlərdə) məzmunca yad psixoloji “oyanma”, fərqli mənəvi “qıcıqlanma”, intuitiv təsir yaratmır. Çünki ana dili vaxtında, uşağın “daxil”ində öz işini görmüş, onu yad dilin özünəməxsus

### 3.1.5. Musa təcrübəsi və ictimai dəyişiklik

Musa peyğəmbərin tərbiyə təcrübəsinə toxunaq. Yəhudilər Misirdə kölə edilmiş, zülmə məruz qalmışdılar. Allah onlara yaxşılıq etmək, zülm, mütilik və köləliyin korladığı kimliklərini düzəltmək istəmişdi. Musa peyğəmbər yəhudiləri vəd edilmiş torpaqlara apararkən Sina səhrasında onlardan tələb etdi ki, torpağı tutub dövlət və cəmiyyət qursunlar, azadlıqlarını geri qaytar-sınlar.

Amma yəhudilər Misirdə kölə kimi yaşadıklarından mövcud nəslin bu çağırışa hay verməsi, təşəbbüs göstərməsi, fədakarlıq etməsi mümkün deyildi. Odur ki Musaya verdikləri cavab da kölələrin, qorxaqların cavabı idi:

“Ey camaatım! Allahın sizin üçün əzəldən (vətən) müəyyən etdiyi müqəddəs torpağa daxil olun, geri dönməyin (düşməndən qorxub qaçmayın), yoxsa zərər çəkmiş halda geri dönərsiniz.

---

“mənəvi-milli ionlaşma”sından qoruyacaq milli-mənəvi immunitet formalaşdırmışdır.

Hər hansı bir dili ana dili kimi öyrənmək bir şeydir, ikinci, üçüncü xarici dil kimi öyrənmək isə başqa şey! Yəni, xarici dili, deməli, əcnəbi həyat tərzini, insana, dəyərlərə, həyata, dünyaya əcnəbi baxışını ifadə edən bir dili ana dili kimi öyrənmək və öyrətmək olmaz! Bu özü ilə ciddi problemlər gətirəcəkdir.

Ana dilinin uşaqlarda psixika və mənlik şüurunu, milli-mənəvi xarakteri formalaşdırma gücü haqqında dediklərimizi xülasə edək: uşağın ailədə ilk olaraq eşitdiyi, sövqi-təbii olaraq mənimsədiyi sözlərlə yanaşı, həm də onların mənəvi yükü ilə yoğurulması bişüur olaraq onda kimlik və psixika, mənlik şüuru yaradır. Kimlik, psixika və mənlik şüuru isə gələcək şəxsiyyəti müəyyənləşdirən ünsürlərdir. Xarici dil kimi seçilən ikinci, üçüncü dilin isə “tərcümə” əsasında tədrisi isə vicdan formalaşdırma, mənlik və psixika yaratma xassəsinə malik deyildir, odur ki bu cür tədris azərbaycanlıdan ərəb, rus, fars, erməni, gürcü, ingilis yaratmır. Amma ana dili kimi seçilən əcnəbi dillər yaradır – *tərcüməçinin qeydi*.

Onlar dedilər: “Ya Musa, orada nəhəng (qüvvətli) adamlar (Ad qövmünə mənsub Əmaliqə tayfası) vardır. Onlar oradan çıxmayınca bir ora girməyəcəyik. Əgər onlar oradan çıxsalar, biz ora daxil olarıq” (əl-Maidə, 21-22).

Yəhudilər məsuliyyətdən boyun qaçıraraq təşəbbüs göstərmədilər. Təşəbbüs göstərməmək kölə psixologiyasının ikinci xüsusiyyətidir. Bəli, yəhudilər məsuliyyəti başqasına – Musa peyğəmbərə yüklədilər. Musa peyğəmbər isə bugünün dili ilə hökuməti, BMT-ni, yaxud beynəlxalq ictimaiyyəti təmsil edirdi. Yəhudilər kölə zehniyyətinə sahib olduqları üçün bu cür davranırdılar. Kölələrin isə şəxsi maraqları olmur və onlar təşəbbüs hüququna malik deyildirlər, edə biləcəyi tək şey əmrə tabe olmaqdır.

Yəhudilərin Musa peyğəmbərə verdikləri cavab məsuliyyətdən qaçmağı, onu başqasının boynuna atmağı ifadə edirdi:

“(İsrail oğulları) dedilər: “Ey Musa, nə qədər ki, onlar oradadırlar, biz ora girməyəcəyik. Sən və rəbbin gedib onlarla vuruşun. Biz isə burada oturacağıq” (əl-Maidə, 24).

Musa peyğəmbər bilirdi ki, bu cür kölə “böyük”ə nəsihət, çağırış təsir etməyəcək, xarakterlərində dəyişiklik yaratmayacaq, onları qurub-yaratmaq və müdafiə etmək üçün lazımı enerji, güc və cəsarətlə təmin etməyəcəkdir, odur ki əsas diqqətini tərbiyə edəcəyi yeniyetmələrə yönəltdi.

Xarakter və vicdanın mahiyyəti bir şeydir, xarakteri, vicdanı tərbiyə etmək isə tam başqa şey! Təcrübə və idrak fəaliyyətinə uyğun olaraq dəyişilməsi mümkün biliklər əsasında vicdan və xarakteri tərbiyə etmək müm-

kündür, nəticədə kafir insan iman gətirir, yolunu azmış haqqa gəlir. Vicdan və xarakterin mahiyyətinə gəlincə, dəyişiklik qəbul etmir, belə ki cəsur qorxağa, xəsis səxavətliyə, azad təbiətli alçaq təbiətli birisinə çevrilmir. Və yaxud əsgərlə mafiya üzvü ortaq xüsusiyyətlərə sahibdirlər: şücaət və sadıqlıq. Amma onlar məqsəd və tutduqları yola görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Əsgər yaxşını təmsil edir, xalqını, vətənini qoruyur, mafiya üzvü isə şəri təmsil edir, cinayət işləyir. Bəzən mafiya üzvü doğru yola qayıdır, əsgər, yaxud polis şəərə bulaşmış, cinayət törədir. Keçmişdə Ömər ibn Xəttab da, Əmr ibn Hişam – Əbu Cəhl də cəsur və qəhrəman olmuşlar. Birincisi islamın, ikincisi isə küfr və Cahiliyyətin qəhrəmanı idi.

Bu səbəbdən Musa peyğəmbər insan təbiətini yaxşı bilən Allahın göstərişi ilə qərara gəlmişdi ki, xarakter və mənəviyyəti dəyişdirmək üçün ciddi işlər görsün, “məhsul” yığmağa tələsməsin. Bunun üçün xalqını yenidən tərbiyə etməli idi, ona görə də əsas diqqətini gənc nəsə, onun mədəniyyət, düşüncə və mənəviyyət baxımından yetişdirilməsinə yönəltdi.

Musa kölə zehniyyətli bu insanları qırx il Sinay səhrasında məşəqqətlə yaşamağa məcbur etdi. Bu vəziyyət anormal düşüncə və psixikadan uzaq yeni nəsəlin yetişməsinə qədər davam etdi:

“(Allah Musaya) buyurdu: “Artıq ora (müqəddəs torpaq) qırx il müddətinə onlara haram edildi. Onlar olduqları yerdə (Tih səhrasında) sərgərdan gəzib dolaşacaqlar. O günahkar (və azğın) camaatın halına acıma!” (əl-Maidə, 26).

Nəticədə azad ruhlu nəsəlin yetişdir:

“(İçərilərindən) Allahın rəhmətinə qovuşacaqlarına (Allahın dərgahına qayıdacaqlarına) inanalar isə dedilər: “Neçə dəfə olub ki, az bir dəstə Allahın izni (iradəsi) ilə çox bir dəstəyə qalib gəlib! Allah səbir edənlərlədir!” (əl-Bəqərə, 249);

“Nəhayət, onlar Allahın izni (iradəsi və köməyi) ilə Calutu və qoşununu məğlub etdilər. Davud Calutu öldürdü. Allah Davuda həm hökmranlıq, həm də hikmət (peyğəmbərlik) verdi və ona istədiyini (zireh düzəltmək, quşların dilini bilmək, gözəl səsə oxumaq) öyrətdi. Əgər Allah insanların bir qismini, digər bir qismi ilə dəf etməsə idi, yer üzü fitnə-fəsada uğrayardı” (əl-Bəqərə, 251).

Bu ilahi təcrübədə insan təbiətinə, psixologiya, sosiologiya və pedaqogika elmlərinə bələd olanlar üçün dərs vardır.

Bu üzdən ümməti islah layihəsində uşaqları tərbiyə işini mühüm addım kimi seçməmək, böyüklərə möizə tipli müraciətlə kifayətlənmək düşüncə böhranının göstəricisidir, biliyin, araşdırmanın, müqayisənin, təcrübənin, psixologiya və sosiologiyanın rolundan, psixoloji-sosial biliklərin vəhymənşəli biliklərlə bütövləşməsi faktından bixəbər qalmaqdır.

### **3.2. Ümmətin böyük problemləri və düşüncə tərz**

Şübhə yox ki, ümmətin problemləri çoxdur. Lakin elə problemlər vardır ki, bir çox digər problemin səbəbi rolunu oynayır. Həm problemləri, həm də səbəblərini öyrənərkən əsas diqqət başlıca problem və səbəblərə verilməlidir. Belə olduqda bu problem və səbəblərdən

irəli gələn digər problem və səbəbləri də həll etmək mümkün olacaqdır.

Müsəlman coğrafiyası genişdir, bəşəri və təbii resurslarla zəngindir, qədim tarixi mədəniyyətə, dəyər və prinsiplərə sahibdir. Buna baxmayaraq, geri qalmış, parçalanmış, çəkişmələrin, savaqların qurbanı olmuşdur. Bu da ərazi və təbii sərvətlərə sahib olmaq baxımından ondan çox geri qalan, heç bir ali məqsədi və dəyəri olmayan qüvvələrin hücumuna, ağılığına, talanına, zorakılığına imkan vermişdir.

Bəlkə də, bəzi xalq deyimləri bu vəziyyəti ifadədə minlərlə sözü əvəz edir. Deyilənə görə, bir bədəvidən soruşurlar ki, filankəsi çox istəyirmi? Cavabı belə olur: "Bəli... O ki qonşum, qohumum deyil". Ümmətin vəziyyəti bu cürdür: parçalanma, bölünmə, bir-biri ilə çəkişmə! Halbuki bunun əksi olmalı idi.

Qayda budur ki, "müsəlman müsəlmanın qardaşıdır, ona zülm etməməli, onu (düşməyə) təslim etməməlidir"; "Bəndə qardaşının dadına çatdıqca Allah da onun dadına çatar"<sup>1</sup>; "İki müsəlman kərpicləri bir-birini bərkidən bina kimidir"<sup>2</sup>; "Müsəlmanlar bir-birlərini sevməkdə, bir-birlərinə rəğbət bəsləyib rəhm göstərməkdə bir bədən kimidirlər. Bu bədənin bir əzası xəstələnib şikayət edərsə, digər əzalar da qızdırma və yuxusuzluğa düşər olar"<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar ehya ət-turas", (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 1996.

<sup>2</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: "Dar İbn Kəsir", 1987, I cild, səh. 182.

<sup>3</sup> Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar ehya ət-turas", (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 1999.

Biz hal-hazırkı bərbad vəziyyətimizi necə, hansı dinlə, inancla, ağılla, məntiqlə, maraq və mənafe ilə izah edə bilərik?!

Bu vəziyyəti başa düşmək üçün irəli sürülən nöqtəyi-nəzərlər çoxdur, amma gördüyümüz kimi, belə nöqtəyi-nəzərlərə əsaslanan bütün həll variantları müvəfəqiyyətsizliyə uğrayıb. Odur ki biz problemin mahiyyətini, başlıca səbəblərini aşkara çıxaran, ikinci, üçüncü dərəcəli səbəblərə köklənməyən daha hərtərəfli, daha dəqiq nöqtəyi-nəzərdən çıxış etməliyik.

### **3.2.1. İslam ümmətin olan-qalan müsbət keyfiyyətlərinin mənbəyidir**

Təəssüf ki, bugün müsəlman hakim təbəqə ümmətə, kimliyi və tarixinə nəzər salarkən, düşünərkən, hərəkət edərkən müsəlmanlara münasibətdə qəsbkar, imperialist, müstəmləkə siyasəti yürüdən Qərbdən, onların ideyalarından, səlibçi keçmişlərinin mənfi xatirələrindən, hakimiyyət və sərvəti əldə saxlamaq üçün dindən sui-istifadə edən tarixi təcrübələrinin mənfi nəticələrindən bəhs edən kitablardan ilham alır. Bu səbəbdən siyasi və hakim elita ümmətin mədəni sisteminin mahiyyətini, ondakı pozitiv, abadlaşdırıcı məzmunu malik, xeyir təbiətli enerjini, potensialı başa düşə bilmir. İrqi siyasət kursu hakimiyyət və sərvət monopoliyası naminə dindən sui-istifadə edərkən bu enerjini korlamış, ağılın, yaradıcılığın, elmin, tövhid, varislik, məsuliyyət, azadlıq, şura prinsiplərinin, həmrəylik, köməkləşmə dəyərlərinin gücünü azaltmışdır. Onlar tələsərək, nadanlıqla, elmi, tənqidi, sənayici baxış nümayiş etdirmədən Müsəlman dünyasındakı hər bir problemi islamın ayağına yazırlar. Halbuki islam bu məsələdə alnıaçıqdır, Müsəlman

dünyasına töhfələri müsbətdir, – tarix bunun ən yaxşı şahididir.

Bizi birlik, həmrəylik sahəsində maraqlandıran aşkar həqiqət budur ki, tarixdə müsəlmanların birliyinə dəstək verib buna çağırış edən bütün müsbət töhfələr islama aiddir. İslam müsəlman xalqları, qəbilələri birləşdirmiş, onları bir-birinə bərabər qardaşlar halına gətirmiş, irqçiliyin mənfiliklərini bərabərliyə, qardaşlıq və həmrəyliyə çağıran müsbət hallara çevirmişdir. İslama görə, bütün bəşəriyyət eyni kökdən törəmişdir; onların xalqlara, qəbilələrə bölünməsi tanış və qarşılıqlı münasibətdə olmaq, bütövləşmək (inteqrasiya) üçündür; dil, rəng müxtəlifliyi Allahın yaratma möcüzəsi və ilahi əlamətdir, insanın yaradılmasındakı kamillikdir, təkəbbür, yekəxanəlik, hökmranlıq üçün deyildir. Allahın nəzərində ən üstün insan ən çox təqvvaya sahib olan, başqalarına daha çox xeyir toxundurana şəxsdir.

Quran və Sünnənin çağırışları, Peyğəmbər dövrünün ümmət təcrübəsi, həmrəylik, qardaşlıq, əmin-amanlıq, sülh, kollektiv təhlükəsizlik praktikasını indiki dövrdə müsəlmanlarda birlik və həmrəylik məsələlərində peşmanlıq, giley-güzar doğurur.

Əgər islam dini, dəyərləri, dünyagörüşü ümmətin parçalanmasının, çəkişmələrin səbəbkarı deyildirsə, onda səbəb irq, dil, ənənə müxtəlifliyində, ölkələrin bir-birindən uzaq yerləşməyində gizlidirmi? Həmçinin xarici müstəmləkəçilər, onların təcavüzü və oyunları da müsəlman dövlətləri və xalqları arasında düşmənçilik və ədavətin digər səbəblərini təmsil edirmi?



### **3.2.2. Müstəmləkəçilik ağırlaşma və xəstəlik deməkdir**

Məlumdur ki, müstəmləkəçilik Müsəlman dünyasının bugünkü acınacaqlı vəziyyətinin səbəblərindən biridir. Həmçinin o da yaxşı məlumdur ki, müstəmləkəçilik və onun təcavüzkar siyasətinin müvəffəqiyyət qazanması ümmətin daxilindəki daha təhlükəli xəstəliklərlə azarlamış “əlverişli” mühitin üzə çıxardığı simptomlardır. Bu xəstəliklər müalicə edilmədikcə müstəmləkə siyasətindən, onun müsəlmanları parçalama, elitesi arasında ədavət toxumu səpmə, xalqlar arasında çəkişmə və savaşa çıxarma “gücü”ndən xilas olmaq mümkün deyildir.

Həmin səbəblərin ikinci dərəcəli olduğunu dərk etmək üçün biz daxilimizdəki, nəfsimizin dərinliklərindəki ən böyük patoloji təzahürü öyrənməliyik. Bu məsələni izah etmək üçün ümmətimizin xüsusiyyətlərinə oxşar cəhətlərə malik, müstəmləkəçilik və avtoritarlıq, despotizmə tuş gələn xalqların bu problemlə necə mübarizə apardığına nəzər salıb müqayisə aparaq. Üç misalə toxunacağıq: Çin, Hindistan və Avropa.

#### **3.2.2.1. Çin**

Müqayisəmizə Çinlə başlayırıq, çünki Çin bir çox cəhətdən (böyük ərazi, əhali, çoxnövlülük və tarix) Müsəlman dünyasına oxşardır.

Çin geniş əraziləri olan, dünya əhalisinin beşdə birinin yaşadığı ölkədir. Ölkədə qarlıq, səhralıq, meşəlik ərazilər vardır, müxtəlif xalqlar, irqlər yaşayır, yazıda heroqliflərdən istifadə olunur. Çində müxtəlif xalqların iki nümayəndəsi üz-üzə gəldikdə dilləri fərqli olduğundan şifahi ünsiyyətdə bir-birini başa düşmək çətin olur. Amma yazıb-oxuya bilən çinlilər yazıda – heroqliflər

vasitəsilə bir-birini başa düşürlər. Şəkilli yazı Çin xalqlarının müştərək ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir.

Çinin tarixi qədim və zəngindir. Daxili müharibələr, çəkişmələr, zülm və faciə ümumi tarixi mənzərəni əmələ gətirir. Həmçinin müstəmləkəçilik öz caynaqlarını bu ölkəyə keçirmiş, onu yarım-müstəmləkə halına salmışdı. Burada da Müsəlman dünyasında olduğu kimi, feodal-ların, valilərin, imperatorların hakimiyyəti mövcud idi.

Çin bu gün xalqının mədəniyyəti, xarakteri, cəmiyyət və dövlət olaraq kollektivçilik şüuruna sahib olmağı sayəsində ayaqdadır. Bu gün Çin dövləti ilə Tayvan adası arasındakı çəkişmənin məqsədi, əslində, separatçılıq və Çinin birliyinin parçalanması deyildir; bu, legitimlik pərdəsi altında qrupların, maraqların mübarizəsidir. Bu gün bu çəkişməni davam etdirən, Tayvanı Çindən qoparmaq istəyən qüvvə əcnəbilərin mənafeyi, raketləri və donanmasıdır.

### **3.2.2.2. Hindistan**

Hindistan əhalisi bir milyard nəfərdən çox olan, eyniadlı yarımada yerləşən, Himalay dağlarından ekvatora qədər uzanan böyük coğrafiyanı əhatə edən ölkədir. Burada dilləri, irqləri, rəngləri, inancları müxtəlif xalqlar yaşayır. Çin və Müsəlman dünyasında olduğu kimi, Hindistanda da krallar, feodal hakimlər hökmranlıq etmiş, yırtıcı müstəmləkəçilik ən eybəcər formada özünü göstərmişdir.

İndiki Pakistan ərazisi vaxtilə Hindistana daxil idi. Hindistanın dini, irqi, dil, iqtisadi, ictimai problemləri Pakistanunkından dəfələrlə çox olmuşdur. Pakistan ayrıldıqdan sonra Hindistan vahid dövlət olaraq qalsa da, müsəlman Banqladəş dövlətinin milli bayramı Pa-

kistandan ayrıldığı günlə əlaqəlidir. Pakistan dövlətinin özünün regionları arasındakı çəkişmələr bu müsəlman dövlətin gələcəyinə dair narahatlıq yaradır.

Bəlkə də, qeyd etmək faydalıdır ki, bəzi siyasi analitiklər Hindistan-Pakistan müharibələrini hindlilərin, induizm mədəniyyəti və xarakterinin, birlik şüurunun hansısa hissənin Böyük Hindistandan ayrılmasını qəbul edə bilməməyi ilə əlaqələndirirlər.

### **3.2.2.3. Avropa**

Üçüncü misal iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən birləşmiş Avropadır. Hər birimizə Avropa tarixində baş vermiş milli çəkişmələr, savaqlar, milyonları məhv etmiş dünya müharibələri yaxşı məlumdur.

Tarixdə baş vermiş çəkişmələrə, konfliktlərə baxmayaraq, müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri özündə birləşdirən bu qitə kosmik dəyişikliklərə imza ataraq, mübarizə müstəvisindən birlik, həmrəylik, qurub-yaratma və tərəqqi üçün köməkləşmə müstəvisinə adlanmış, resursların, bazarların bölüşdürülməsində vahid blok kimi çıxış etmişdir. Öz maraqlarını təmin etmək üçün bu qitənin xalqları birləşmiş Avropa və pul vahidini – yevronu yaratmışdılar. Yevro dollarla yanaşı, beynəlxalq valyutadır; onunla kiçik və yoxsul ölkələrin, o cümlədən müsəlman ölkələrin sərvətləri ələ keçirilir.

Dünənin düşmən xalqları necə oldu ki, bu gün ümumi maraqlar üçün birləşə, tarixdəki yaraları unuda bildilər? Biz bu vəziyyəti ancaq bir şeylə izah edə bilərik ki, bu da həmin xalqlardakı şüur, vicdan və kollektiv mədəniyyətdir. Məhz bu, onları vahid blok halına gətirmişdir.

Avropanın birləşməsi ilə zəif və parçalanmış Müsəlman dünyasını, Afrikanı əhatələyən dünya ittifaqlarından ibarət “aypara” tamamlanmış oldu. Bu ittifaqlara Çin, Hindistan, Rusiya, Avropa və Amerika daxildir. Bu ittifaqlar İslam dünyasına, Afrikaya, hətta Cənubi Amerikaya şikar gözü ilə baxır, həmin regionları nüfuz dairəsinə daxil etmək üçün öz aralarında çəkişir.

Bundan əvvəl gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, İslam dünyasını parçalayıb daxili çəkişmələri doğurduğunu dediyimiz səbəblər düşdüyümüz vəziyyəti izah etmək üçün kifayət deyildir. Bu səbəblər yuxarıda göstərdiyimiz xalqların tarixində də olmuşdur, amma bizdəki kimi zəifliklə, çəkişmə və parçalanma ilə nəticələnməmişdir.

Avropalıların öz aralarında bağladığı siyasi-iqtisadi müqavilələrin eynisinə ərəb ölkələri arasında da rast gəlinir. Bu ölkələr ortaq bazar, gömrük rüsumlarının aşağı salınması, ticarətə təşviq və qarşılıqlı ticarət müqavilələrinə imza atsalar da, ortalıqda heç nə yoxdur; hələ də ərəb ölkələri və xalqları arasında əngəllər qalır, “hasarlar” ucalır, çəkişmələr güclənir.

### **3.2.3. Din, ağıl və maraqlar bizə birləşməyi və həmrəyliyi əmr edir**

Əgər din bizə parçalanmamağı, çəkişməməyi əmr edirsə, birləşməyə, qardaşlaşmağa çağırırsa, həmçinin eyni mövqedən ağıl da, maraqlarımız da çıxış edirsə, onda nə üçün biz dinin, ağılın, maraqlarımızın diktə etdiyi şeyin əksinə gedirik?

Parçalanma, çəkişmə kollektiv şüurla əlaqəli ictimai xəstəliklərdir. Müsəlman şəxsiyyətin kollektiv şüurunu

təhrif edən səbəbləri araşdırarkən bu məsələ mütləq öyrənilməlidir.

Məlumdur ki, köməkləşmə, əməkdaşlıq, həmrəylik kollektiv şüurun ən mühüm tərkib hissələridir. Fərdi və kollektiv şüurun düzgün inkişafı xarakterin, daha sonra cəmiyyətin düzgün şəkildə təşəkkül tapmasını təmin edir. İnsan təbiət etibarını ilə davranışları iradəsi və məsulyyət şüurundan asılı fərddir. İnsanın öz vəzifələrini – mənəvi-fiziki – fərqi yoxdur – icra etməsi kollektiv şüurla, cəmiyyət şüuru ilə əlaqəli məsələdir. Cəmiyyət şüuru fərdin fiziki mövcudluğu üçün zəruri məsələdir. Kollektiv şüur ailədə başlanır, cəmiyyətdə başa çatır.

Cəmiyyət, ictimai münasibətlər, kollektiv icra vasitəsilə cəmiyyətin üzvləri üçün fiziki mövcudluq, mənəvi ucalma, aksioloji yüksəlmə baş verir. İnsanın həm bacarıq və ehtiyacları, həm də uzun çəkən uşaqlıq mərhələsi səbəbindən təkbaşına böyüməsi, yaşaması, fərd olaraq qalması mümkün deyildir. Elə isə böyüməsi, qorunması üçün kollektivə, cəmiyyətə ehtiyacı vardır. O, ictimai münasibətlər vasitəsilə iradəsini ifadə edir, duyğularını, dəyər və qayələrini nümayiş etdirir, qarşılıqlı münasibətlərdə xarakterini yoxlayır, sosial münasibətlərdə həyatının mənasını gerçəkləşdirir.

### **3.2.4. Müsəlman mədəniyyətində kollektiv şüurun təhrifi: itirdiyini kiməsə verə bilməzsən!**

Kollektiv şüurda özünü göstərən istənilən təhrif fərdin icraçılıq qabiliyyətinə, maddi-mənəvi həyatına təsirsiz ötüşmür. Buna görə də fərdin kollektiv şüurunun hansı səviyyədə olmağı cəmiyyətin müsbət, yaxud mənfi xarakterini, ictimai münasibət və sosial qurumların

keyfiyyətini müəyyənləşdirir, ictimai balans, stabilliyə, vəzifələri icra bacarığına təsir edir.

Əgər cəmiyyəti əmələ gətirən fərdlərin kollektiv şüurunda, ictimai münasibətlərində, sosial qurumlarında, konstruktiv, müsbət quruculuqdakı iştirakında çatışmazlıq müşahidə ediriksə, həmin cəmiyyətin düşüncə tərzinə, mədəniyyət və tərbiyə üsullarına nəzər salmalıyıq. Uşaqda özünüdərk, eləcə də fərdi və kollektiv rol şüuru iki mənbə əsasında formalaşır: birincisi fitrətdir ki, bu da öz ehtiyaclarını hiss etməsindən, idrakı ilə qazandığı biliklərdən təşəkkül tapır. İkincisi isə yaşadığı cəmiyyətin ümumi mədəni anlayışlarıdır. Bu anlayışlar sağlam və balanslaşdırılmış olarsa, ictimai reallıqla, cəmiyyətin tələbləri, imkanları və dəyişiklikləri ilə üst-üstə düşərsə, sosial problemlərlə səsleşərsə, fərdi və kollektiv şüur balanslaşır, sağlam icraçılıq özünü göstərir, problemlərlə mübarizə uğurla aparılır, fərd və cəmiyyət maddi və mənəvi baxımdan zənginləşir.

Uşaqlarda şəxsiyyətin formalaşmasında psixika və mənəviyyət biliklə müqayisədə daha mühüm və daha zəruridir. Çünki bilik uşaqlıq mərhələsində psixika və mənəviyyəti formalaşdıran vasitələrdən biridir. Ona görə də mənəviyyət və psixikaya mədəni-tərbiyəvi həyatda xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır. Əminliklə demək mümkündür ki, uşağa öyrədilən biliklər və mədəniyyət hər şeydən əvvəl psixikanı, vicdanı, mənəviyyəti formalaşdıran, gənclərdə təfəkkürü inkişaf etdirən vasitədir.

### **3.2.5. İslam fikrində kollektiv şüur**

Əgər biz ümmətin fikir tarixinə, xüsusən müsəlman şəxsiyyətin formalaşması ilə əlaqəli kollektiv şüurun vəziyyətinə nəzər salsaq, cəmiyyətin pozitivliyi və neqa-

tivliyi arasında, daxilindəki balans və bəşəri-mədəni icraçılığının sağlamlığı baxımından başdan-başa heyrətə-miz mütənəsblik görəcəyik.

Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* dövründə kollektiv şüur yüksək səviyyədə idi. Gənc müsəlman cəmiyyətinin üzvlərinin kollektivçi həssaslığı, ümmət və icma cəhətdən əməkdaşlıq və həmrəyliyi arzu edilən səviyyədə olmuşdur:

“Onlardan (mühacirlərdən) əvvəl (Mədinədə) yurd salmış və (Məhəmməd peyğəmbərə qəlbən) iman gətirmiş kimsələr (ənsar) öz yanlarına (şəhərlərinə) mühacirət edənləri sevər, onlara verilən qənimətə görə ürəklərində həsəd (qəzəb) duymaz, özləri ehtiyac içində olsalar belə, onları özlərindən üstün tutarlar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən (tamahından) qorunub saxlanılan kimsələr – məhz onlar nicat tapıb səadətə (Cənnətə) qovuşanlardır!” (əl-Həşr, 9).

Belə güclü kollektiv şüur öz-özünə yaranmamışdı; onu haqsızlıq və istibdadın məhv edə bilmədiyi azad ərəb qəbilə şüuru doğurmuşdu. İslam gəldikdə bu şüuru iman ruhu ilə, ədalət və həmrəliyə söykənən sistemlə möhkəmləndirmişdi.

Müsəlman icmasının başçısı Həzrət Məhəmməd *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* cəmiyyət üzvlərinin – müsəlman, yaxud qeyri-müsəlman olsun, fərqi yoxdur – qayğısına qalan, onların insan kimi qədir-qiymətinə bilən, hüquqlarını qoruyan ədalətli sistemin özülünü qoymuşdu. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* dövlətin borcları zəmanət altına alması haqqında qanun çıxarmışdı. Məqsəd cəmiyyətin üzvlərini həmrəliyə təşviq etmək idi. Əgər borclu kimsə vəfat etsəydi və onun mirası borcun ödənməsinə yetməsəydi, borcu

ödəmək dövlətə düşürdü: “Kim ölərsə və arxasınca var-dövlət qoyub-gedərsə, (bu var-dövlət) onun varislərinindir. Kim də ki ölərsə və arxasınca borc qoyub-gedərsə, (həmin borcu) mən ödəyəcəyəm”. Buna görə də müsəlmanlar ümmət üçün fədakarlıq göstərmiş, özlərini unudub başqalarını düşünmüşdülər. Qərribə deyildir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) onlardan çətin anlarda fədakarlıq tələb etdikdə var-dövlətlərinin çoxunu ümmət, dövlət üçün ianə etmişdilər. Təbii ki, ianə edənlərin başında dərrakəli, düzgün düşünüb doğru qərar verən, fəhm və bəsirət sahibi Əbubəkr Siddiq gəlirdi<sup>1</sup>.

Hamı kimi Əbubəkr də var-dövlətindən ianə verirdi. Amma o, ehtiyac anında, çətin günlərdə var-dövlətinin artığını, yaxud böyük hissəsini deyil, hamısını vermiş, övladları üçün yığıb saxlamamışdı. Əbubəkr kimi müdrik və dərrakəli bir insan nə üçün bu addım atmışdı?

---

<sup>1</sup> Oxucu ilə birlikdə Əbubəkrin şəxsiyyəti və müdrikliyinə dair bəzi məlumatları xülasə edək. O, məhz bu müdrikliyi sayəsində Peyğəmbər dövrünün cəmiyyətinə dərindən bələd olmuşdur. Dərrakəsinə, müdrikliyinə, doğru qərarlarına görə məhz Əbubəkr ən çətin anlarda, təhlükəli səfərlərdə Həzrət Məhəmmədə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) birlikdə olurdu. Əbubəkrin düşüncə tərzi, tədbirli olmağı Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) köməyinə gəlirdi. Ona görə də Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hicrət səfərində döyüş, savaşı insanları ilə deyil, məhz Əbubəkrlə yola çıxmışdı. Əbubəkr o insandır ki, saf zehni ilə Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) isra və merac səfərinə sövqi-təbii olaraq iman gətirmiş, ona ən sevimli, ən yaxın şəxs olan Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) vəfatının doğurduğu hüznü və gözlənilməz faciə günündə özünü itirməmiş, təmkinlə, aşkar imanla ümməti sakitləşdirmişdi: “Kim Allaha ibadət edirsə, bilsin ki, Allah diridir, ölməmişdir; kim Məhəmmədə ibadət edirsə, (bilsin ki,) Məhəmməd ölmüşdür!” Daha sonra bu ayələri oxumuşdu: “Məhəmməd ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib-getmişlər. Əgər o, ölsə və ya öldürülsə, siz gerimi



İmam Əhməd rəvayət edir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) Əbubəkrdən soruşmuş: “Övladların üçün nə saxladın?” Əbubəkrin cavabı iki sözdən ibarət idi: “(Onlara) Allahu və peyğəmbərini (saxladım)”. Müdrik və dərrakəli Əbubəkrin bu cavabında ictimai sistemin xarakteri, ondakı kollektiv şüur və icraçılıq tərzi öz əksini tapmışdı.

Kollektiv şüurun əhəmiyyətini başa düşməyənlər elə güman etmişlər ki, Əbubəkrin cavabı onun Allaha dərin imanını ifadə edir. Şübhə yox ki, bu belədir. Bu məsələdə o da başqa üstün səhabələr kimidir. Amma bu cavab həm də onun mənsub olduğu ictimai quruluşun xarakterindən xəbər verir. Bu elə ictimai qurulu idi ki, orada bütövləşmə, həmrəylik vardı, zəif və yoxsul kimsələr unudulmurdu, xəsislik, yığım mövcud deyildi; bir – hamı üçün, hamı da bir üçün çalışırdı. Bu cəmiyyətdə müsəlmanlar qardaş olaraq, fədakarlıq və həmrəylik göstərərək bir-birlərinə zəmin idilər.

Peyğəmbər dövrünün cəmiyyəti, sosial anlayışları və icraçılıq səviyyəsi ilə cəmiyyətdə kollektiv şüurun zəiflədiyi zalım hökmdarlar və təcrid dövrünün cəmiyyəti, anlayışları arasında mühüm fərqlər vardı. Kollektiv şüurun zəifləməsi ziyalı sinfinin kollektiv şüura, dini mətnlərdə öz əksini tapan motivlərə laqeyd yanaşmasında öz əksini tapmışdı. Çünki görən eşidən kimi deyildir,

---

dönəcəksiniz? (Dininizdən dönəcək və ya döyüşdən qaçacaqsınız?) Halbuki geri dönməyə şəxs Allaha heç bir zərər yetirməz. Lakin Allah şükür edənlərə mükafat verir” (Ali-İmran, 144). Əbubəkr Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) vəfatından sonra, bədəvi qəbilələrinin dövlətə qarşı üsyanı günlərində gənc islam dövlətini uğurla, bacarıqla idarə etmiş, həmin qəbilələrin dövlətə tabe etdirilməsi istiqamətində əzmkarlıq göstərmiş və onları məcbur etmişdi ki, sivil cəmiyyətin qaydalarına hörmət etsinlər.

təcrübədən daha aydın arqument yoxdur. Ədalət, hörmət-izzət və həmrəylik cəmiyyətinin “müasiri” olmayan azğın və despot insanlar dini mətnlərdəki motiv və məzmunu dərk edə bilməzdilər. Atalar demişkən, su töküldüyü qabın formasını alır.

Bu səbəbdən tənhalığa çəkilməmiş mütəfəkkir və nəzəriyyəçilər Əbubəkrin cavabını onun imanı, Allaha təvəkkülü ilə əlaqələndirmiş, amma başa düşməmişdilər ki, onun bu qərarı kortəbii qərar, sonradan peşmanlıq və təəssüf doğuran emosional coşqunluq deyildir; bu, şüurlu, sağlam və öyrənilmiş qərardır. O bu qərarı ona görə vermişdi ki, Allaha mütləq şəkildə inanır və güvənirdi; bir də ona görə vermişdi ki, müsəlmanların hökumətinə, zəmanətçiliyinə, ehtiyac sahiblərinin qayğısına qalacağına əmin idi.

Bu cür ictimai quruluşu nəzərə almadan, Peyğəmbərlə *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* Əbubəkr arasındakı bu qısa, amma dərin məzmunlu dialoqu başa düşmək mümkün deyildir. Bunu sosiologiyani yaxşı bilənlər, təcrübə sahibləri, belə quruluşda yaşayıb, xarakterinə bələd olanlar dərk edə bilirlər.

Amma kollektiv şüur tənəzzül etdikdə, var-dövlət yığmaq, sərvətləri inhisara almaq, özü üçün “köməkçilər” tapmaq, hüquqları pozmaq, yoxsullara, möhtaqlara haqsızlıq etmək mühiti yarandıqda insanların cəmiyyətə, quruluşa, sistemə inamları itir; hər kəs özünü və uşaqlarını düşünür, o, cəmiyyətə, cəmiyyət də ona dayaq olmur. Əgər hadisələr bu ardıcılıqla inkişaf edirsə, onda bu gün ümmətin əksər övladlarını ümumi vəzifələri icra etməkdən qaçdıqlarını, ümumi ehtiyacları təmin etmək barədə düşünmədiklərini görməyimiz qəribə deyildir. Bununla da onların gözü qarşısında qurumlar tənəzzül

edir, tələblər və vəzifələr itirilir, amma onlar tamaşa etməklə kifayətlənirlər və heç nə onları maraqlandırmır. Müsəlmanlarla kollektiv şüur tərbiyəsinə əhəmiyyət verən, fədakarlıq və töhfə şüuruna sahib xalqlar arasında müqayisə aparmaq, inanın, çox ağırlıdır.

### **3.2.6. Kollektiv şüurun zəifləməsinin mədəniyyət və tərbiyə işinə təsiri**

Müsəlman dünyasında kollektiv şüurun zəifləməsi ilə ümumi qurumlar tənəzzül etmiş, ümmətin “toxuma”sı sıradan çıxmış, ümumi haqları yerinə yetirmək, vergiləri ödəmək çətinləşmiş, əllərə ianə vermək, könüllərə fədakarlıq göstərmək ağır gəlmişdir. Nəticədə müsəlman fərd özü və uşaqları naminə çalışıb, ehtiyacını təmin etmək, hətta lüks həyat yaşamaq üçün səy göstərir. Onu ümmətin, başqalarının, yoxsulların, möhtacların vəziyyəti maraqlandırmır. Çünki çətinlik yarandıqda başqalarının deyil, məzh özünün özü və ailəsinin dadına çatacağını bilir. Onun vəziyyəti təxminən bu cürdür: rəhm edilməyən rəhm etməz.

Tənəzzül dövründə şəxsiyyət formalaşdırmada kollektiv şüuru tərbiyə işinin tənəzzülə uğramağı nəticəsində dilənmə halının geniş yayılması təəccüblü deyildir. Əgər cəmiyyət və sistem ehtiyac sahiblərinin, yoxsulların yaşama minimumunu təmin etsəydi, dilənmə zəilliyi də, cinayətlər üçün əlverişli zəmini təşkil edən uşaqların səfilliyi də olmazdı. Belə mənfi halların geniş yayılması və bu barədə hamının susması ümmət daxilində kollektiv şüurun zəifliyinin, sosial sistemin işləmədiyinin göstəricisidir.

Elə isə kollektiv şüurun zəif olmağı müqabilində sosial tənəzzülün vüsət alması, bunun da yoxsulluq və sa-

vadsızlıq doğurması, xidmət səviyyəsinin aşağı düşməsi, ümumi hüquq və vəzifələri icradan yayınmaq, dövlətin büdcəsinə bacaranın talaya biləcəyi var-dövlət gözü ilə baxmaq qəribə qarşılanmamalıdır. Bu cür ictimai xəstəliklər öz növbəsində başqa xəstəliklərə: ümmətin maraqlarını himayədə, sistemi qorumada gecikmək, candərdi icraçılıq, vəzifəyə xəyanət, toxunulmaz dəyərləri ayaq altına salmaq, ümumi sərvətləri ələ keçirmək üçün “savaşmaq” kimi xəstəliklərə səbəb olmuşdur.

Raşidi xilafətinin süqut edib, haqq, ədalət və islah dəyərlərindən uzaq irqçi-əyalətbaz cahiliyyəət abı-havasının siyasi arenada hakim olması ilə islam ruhunun təkənverici qüvvəsi zəifləməyə başlamış, çəkişmələr geniş yayılmış, qan tökülmüş, islam abı-havası və onunla birlikdə kollektiv şüur da “seyrəlmiş”, ümmətə irqçilik, şüubilik hakim kəsilmiş, hakimiyyəətə krallar və əmirlər gəlmiş, Peyğəmbər irsinin varisləri ümmətin idarə edilməsindən özlərini kənar tutmuş, məscidlərdə, mədrəsələrdə tədris və zikrlə məşğul olmağa başlamışdılar.

Ümmətin itkisi Peyğəmbərin varislərinin, Mədəninə məktəbinin şagirdləri olan alimlərin qəbilə təəssübkeşliyi və irqçilik qarşısında ilk raundu uduzmaları ilə məhdudlaşmamışdı. Təəssüf ki, onların həm də müqavimət gücü zəifləmiş, Peyğəmbər dövrü təcrübəsi əsasında islahatçılıq layihəsini yenidən başlatmaq qüvvələri tükənmişdi.

Raşidi xəlifələri dövründən sonra Mədəninə məktəbi alimlərinin təşəbbüs və cəhdlərinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması onların bəzi istisnalarla ümmətin siyasi-ictimai həyatından uzaqlaşmalarına səbəb oldu. Belə özünütəcrid acizlik, təslimçilik demək idi. Bu cür təslimçilik isə müsəlman düşüncəsi və vicdanında sosial neqativliyin

kök salması, uşaqları tərbiyə işində kollektiv şüurun formalaşdırılmasına etinasız qalma ilə nəticələndi. Bununla da hakimiyyət qurumları, siyasət orqanları ümmətin nəzərində şəkk-şübhə obyektinə çevrilib, qanuniliyini itirmiş oldu.

Mədinə məktəbi alimləri islahatçılıq və dəyişiklik mübarizəsində zorakı üsullara müraciətin yanlış olduğunu göstərməli idilər. Onların vəzifəsi daha səmərəli, daha sağlam üsullar tapmaq idi. Bunun üçün həm təhrifin yerini, həm də müsəlman şəxsiyyətin yenidən yetişdirilməsinin effektiv üsullarını müəyyənləşdirmək, istiqaməti dəyişmək, kollektiv şüuru formalaşdıran amilləri qüvvətləndirmək lazım gəlirdi. Amma özünütəcrid davam etdi, alimlər və mütəfəkkirlər ümmətin kimliyinin yenidən formalaşdırılmasında, düşüncələrinin dəyişdirilməsində uşaqlıq mərhələsinin rolunu qiymətləndirmədilər. Uşaq tərbiyəsi din elmlərinə və təlqinə söykənən təhsil sahəsi ilə məhdudlaşdırıldı.

Çəkilən əmək mübarizə və inkara sərf olunmuş, özü də mənfi formada sərf olunmuşdu. Hər dəstə özü üçün səngər qazmış, öz üsullarından istifadə etmiş, ətrafına havadar və köməkçi toplamışdı. Məqsəd mövqeləri qorumaq idi. Bu vəziyyət davam etdikcə ümmətin enerjisi tənəzzül və süquta sərf olunmuşdu.

Hakimiyyət, siyasət, var-dövlət və ictimai məsələlər militarist, irqçi siyasi elitanın, fərdi məsələlər və şəxsi hallar isə dini elitanın nüfuz dairəsinə daxil idi. Əyanlar, ordu və dövlət xəzinəsi hakim elitanın, məscidlər, moizə məclisləri isə dini elitanın mübarizə vasitələrini əmələ gətirirdi. Xalq kütlələri isə bir-biri ilə mübarizə aparan bu iki zümrənin arasında qalmış, nəsilərinə zülm, zorakılıq, savadsızlıq, yoxsulluq düşmüş, müsəl-

man cəmiyyət xurafat və mövhumat üçün əlverişli zəmin halına gəlmişdi. Təslimçilik şüuru keylətmiş, panteist sufiliyini mənimsəmiş dərvişliklərin vüsət tapmasına səbəb olmuşdu.

### **3.2.7. Mədəniyyət və tərbiyədə kollektiv şüuru formalaşdırmaq zərurəti**

Fəlakət onda idi ki, məhz ideoloji (fikri) elitanın vasitəsilə, təbii ki, bişüur formada, belə bir xəstə vəziyyət meydana çıxmışdı; real olaraq, kollektiv şüur ümmətin düşüncəsində, mədəniyyət və təhsilində gözə dəymirdi, özünütəcrid və qapalıq ictimai həyatın səciyyəvi cəhətini təşkil edirdi; həyatda əsas məqsəd fiqhi mənada “ibadət” idi. Həyat məfhumu dini həyatdan təcrid edildikdən sonra müsəlman fərd həyata qarşı neqativ mövqə tutmuş, sosial həyat “müamilat” (sosial münasibətlər) və ticarət, nikah, varislik müqavilələrini tənzimləyən qaydalardan ibarət hala gəlmişdi.

İslam fiqhi xüsusi təbəqəni xalq kütlələri ilə birləşdirən zəncir rolunu oynayırdı. Yəni, o, müsəlman düşüncəsi və psixikasını formalaşdıran “bələdçi”yə çevrilmişdi. Sonrakı əsrlərdə fiqhın müsəlman mədəniyyətindəki yerinə nəzər saldıqda müsəlman düşüncəsi və psixikasının məruz qaldığı zərərin həcmi təxmin edirik, çünki həmin əsrlərdə fiqh kitablarında tərbiyə işində kollektiv şüur yaddan çıxmış, zikr və ayinlər “ibadət” (insan həyatının “mənəvi tərəfi) hesab olunmuş, ictimai həyat, varislik isə “müamilat” daxilində ixtisara salınmışdı.

Müsbət, hərtərəfli, mədəni şüurun əsasını təşkil edən universal fəhm, mədəniyyət və tərbiyə bələdçisi halına gəlməsi üçün fiqh, mədəniyyət və tərbiyə kitablarında

təshihlər aparılmalıdır. Belə fiqh ədəbiyyatı fərdi və kollektiv şüuru, sağlam düşüncə və psixikanı formalaşdıran “məhsul” təqdim edəcəkdir<sup>1</sup>. Əks təqdirdə, həmrəylik şüuruna sahib, təşəbbüskar və yaradıcı, ümməti inkişaf etdirməyə qadir güclü müsəlman şəxsiyyətin yetişməsinə gözləməyək.

### **3.3. İctimai dəyişiklik və tərbiyə ritorikası**

Qəbul etsək ki, indiki dövrdə ümmət geridə qalmış, parçalanmış və zəifləmişdir, amma eyni zamanda maddi və insan resursları ilə zəngindir, ali dəyərlərə, prinsiplərə sahibdir, onda belə bir nəticəyə gəlirik ki, ümmətin geriliyi düşüncə defisiti ilə əlaqəlidir. Bu defisit siyasi elita ilə ziyalı sinfinin mübarizəsi və bu mübarizənin müsəlman dünyagörüşünü təhrifə məruz qoyması meydana çıxarmışdır. Dünyagörüşünün təhrifi müsəlman metodologiyasında, humanitar elmlərində

---

<sup>1</sup> Alimlərin hakimiyyət və siyasət məsələlərinə dair yazdıqlarına nəzər salsaq, görürük ki, əksəriyyəti nəzəridir, ya da idarəetmə təchizatı ilə əlaqəlidir, hakimlərə öyüd-nəsihət məzmunludur, eləcə də ithaf xarakterlidir. Ümmətin bünövrə olması, hakimiyyətin mənbəyi kimi çıxış etməsi barədə yazılan, şura prinsipinə həsr edilən müsəlmanların siyasi hüquqları və vəzifələrindən bəhs edən kitablar, yazılar mövcud deyildir. Bu mövzuda yazılan kitablardan biri Abbasi dövrünün Baş qazısı İmam Mavərdinin yazdığı “Sultanlara aid hökmlər” kitabıdır. O bu kitabında hakimiyyəti qəsb etmiş türk əmirlərinin icraatlarına uyğun olaraq, həmçinin formal hala gəlmiş xilafəti və şəriət qanunvericiliyini mühafizə məqsədilə qeyd etmişdi ki, beyət (xəlifəyə sadıqlıq andı) iki şəxsə də mümkündür.

Ətraflı məlumat üçün bax: Əbdülhəmid əbu Süleyman. Prinsip və seçim baxımından islam siyasi fikrində zorakılıq və siyasi mübarizənin tənzimlənməsi: islam nöqtəyi-nəzəri. Dəməşq: “Dar əl-fikir” nəşriyyatı, 2002. Kitabda cəmiyyətin siyasi cəhətdən idarə edilməsində şura prinsipinə, siyasi proseslərə istiqamət vermədə sivil üsullara riayətin əhəmiyyətindən danışılır.

səthilik və birtərəfliyə, donuqluq və natamamlığa səbəb olmuşdur. Əgər əsrlər boyu islahatçılıq və intibah cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdırsa, onda belə bir mühüm sual yaranır: çıxış yolu nədədir? Necə etmək olar ki, enerjimiz yenilənsin, dəyişiklik baş versin? İndiyədək islam islahatçılığı layihəsinin effektiv formada müraciət etmədiyi mühüm islahatçılıq üslubu hansıdır?

Biz başdan başlamalıyıq. Bu “başlanğıc” problemin, bizdən tələb olunan şeyin, ümmətin üz-üzə qaldığı təhdidin mahiyyətini əmələ gətirir. Əgər problemin mahiyyəti dəyişilə bilməmək, neqativlik, mütilik, mənəvi enerjinin zəifliyi, mədəni cəsərin yetərsizliyi, insana hörmətin qoyulmamağı, yaradıcı elmi düşüncənin, fəaliyyət və təşəbbüskarlıq abı-havasının olmamağıdırsa, deməli, problem ləyaqət, şücaət, fədakarlıq, bilik və elmin icra gücünün olmamağı problemidir. Elə isə bizdən müsəlman fərdin psixikası və mənəviyyatında dəyişiklik etmək, elmi, yaradıcı, pozitiv, konstruktiv düşüncə tərzinin formalaşdırılması üzərində işləmək tələb olunur. Bu vaxt müsəlman düşüncəsinin sahib olduğu bütün prinsiplərdən, dəyərlərdən, tövhid və varislik nöqtəyi-nəzərlərindən istifadə edilməlidir.

Yetkin, yaşa dolmuş insanlara yönələn ritorika onların psixika və mənəviyyatlarının əsaslarını dəyişə bilmədiyi üçün həqiqi təbəddülat baş vermir, islahatçılıq fəaliyyəti nəticəsiz qalır. Bizim ritorikamız yetkin insanlarla məhdudlaşdığı üçün biz gənc nəsildə lazımi tərbiyəvi dəyişiklik yarada bilmirik.



### **3.3.1. İslamın tərbiyə ritorikasını necə başa düşməliyik?**

Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) zamanında şəraitdən-şəraitə, insandan-insana dəyişən islam ritorikası mövcud idi. Məhz bu dinamikliyə görə həmin ritorika effektiv idi. Sonrakı dövrlərdə islam ritorikasının təsirinin zəifləmə səbəblərindən biri ritorika sahiblərinin təcrübəsinin azlığı, dövrü, şəraiti, insanların fərdi xüsusiyyətlərini, tələbatlarını nəzərə almamaqları olmuşdur. Onlar islam ritorikasını, mahiyyəti və aspektlərini, məqsədlərini çox vaxt düzgün başa düşə bilmirdilər. Nəticədə islam ritorikası təhrif olunmuş, təsiri azalmış, əks nəticələr doğuran nəzəri ritorika halına gəlmişdi.

### **3.3.2. Humanitar tədqiqatların azlığı aspekt və sahələrin dolaşıcılığına səbəb olmuşdur**

Müsəlman tarixinin sonrakı əsrlərində humanitar tədqiqatların seyrəkliyi islam fikrinin zəifləməsi, müxtəlif aspekt və sahələrin dolaşq salınması ilə nəticələnmişdi. Biz bəzi tədqiqatlarımızda bu dolaşıcılığın nəticələrinə toxunmuşuq. Məsələn, islam nöqtəyi-nəzərindən zorakılıq və siyasi mübarizənin tənzimlənməsi mövzusunun öyrənərkən problemin bəzi tərəflərini izah etmişdik. Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşr etdiyi həmin kitabda göstərmişik ki, islam islahatçılığına əngəl olmuş ən mühüm səbəblərdən biri cəmiyyət daxilində siyasi mübarizənin tənzimlənməsi ilə cəmiyyətlərarası siyasi mübarizənin tənzimlənməsi arasında fərqin qoyulmaması olmuşdur. Belə dolaşıcılıq nəticəsində qılınclar düzgün olmayan yerdə çəkilməmiş, hadisələr arzu edilməz məcraya sürüklənmişdir.

Həmçinin Qahirədə nəşr edilmiş “İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi” kitabımızda islam iqtisadiyyatı problemi, həmin iqtisadiyyatın başlıca prinsipləri, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) həmin prinsipləri yaşadığı əsrin imkanları daxilində tətbiq etmək üçün həyata keçirdiyi icraatlar öyrənilmiş, dövrümüzə uyğun icraatların müəyyənləşdirilməsində həmin təcrübədən istifadə qaydalarına toxunulmuşdur. Kitabda izah edilir ki, islam iqtisadiyyatının məqsədlərinin səhv başa düşülməsinin, sonrakı dövrlərdə düzgün tətbiq edilməməsinin mühüm səbəblərindən biri daxili iqtisadiyyatın qaydaları ilə xarici iqtisadiyyatın qaydalarının qarışıq salınmasıdır. Bu üzədən, parlaq zəkaya sahib İbn Həzm fitva vermişdi ki, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) Xeybər yəhudiləri ilə bağlanmış yardımlıq müqaviləsinə dair hədisi yardımlığı Mədinədə haram edən digər hədisləri qüvvədən salmışdır. Həmin hədisdə deyilir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) Xeybər yəhudiləri ilə yığılan məhsulda ortaqlıq olmuş. Bu vəziyyətin Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) son icraatlarından biri olduğunu göstərən həmin hədisə istinadən İbn Həzm qərara gəlmişdi ki, sözügedən hədis Mədinə cəmiyyətində yardımlığı haram edən əvvəlki hədisləri “nəsx” etdiyindən yardımlıq halal və icazəlidir. Amma İbn Həzm problemi daxili və xarici iqtisadiyyat aspektində izah edə bilməmişdir.

Xarici iqtisadiyyatda nəzərə alınan qayda və nöqtəyi-nəzərlər daxili iqtisadiyyatda tətbiq edilmir. Onların metodoloji olaraq qarışıq salınması yanlış baxışa və düşüncə dolaşığına aparıb çıxarmışdı<sup>1</sup>. Əgər cəmiyyət

---

<sup>1</sup> Əbdülhəmid əbu Süleyman. Prinsip və seçim baxımından islam siyasi fikrində zorakılıq və siyasi mübarizənin tənzimlənməsi: islam

və dövlət işlərinin tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın planlaşdırılması və idarə edilməsi üzrə mütəxəssis olmayan tədqiqatçılara belə fərqləri müəyyənləşdirmək çətindir, onda yaşadığı dövrün nəzəri-fəlsəfi məfkurəsi, biliklərin xarakteri və birtərəfliliyi üzündən İbn Həzm kimi parlaq zəka sahibi bir cəhəti nəzərdən qaçırmuşdı: müsəlman cəmiyyətinə ədavət bəsləyən kənar və fərqli cəmiyyətdə yəhudilərə müsəlmanların torpaqlarından (yəhudilər gələcəkdə bu torpaqlardan çıxarılacaqdılar) istifadə etmək icazəsi verən davranışı illərlə Mədinə cəmiyyətində tətbiq edilən icraatın ləğvi kimi başa düşmək doğru olmazdı. Fərqi mühitdə ancaq bir faktı ifadə edən bu davranış qadağan olunmuş bir şeyi icazəli, haramı da halal edə bilməz.

### **3.3.3. Şəxslərə görə ritorikanın dəyişməsi**

Diqqətlə araşdırsaq, görürük ki, vəhy ritorikası şəxslərə, şəraitə, ehtiyaclara görə dəyişmişdir. Ritorika formalarına daxildir: ümumi, ümumdünya-əbədi, dinamik (zaman və məkana görə), rasiona, psixoloji-mənəvi və öyüd-nəsihət məzmunlu (möminlər üçün), saqındırıcı-hədələyici (təkəbbürlü və inadkar şəxslər üçün), yolgöstərən, müjdələyən çağırış məzmunlu (fəaliyyətdə olan, daima çalışan möminlər üçün), tərbiyəvi, şəfqətli və qayğıkeş (uşaqlar və yeniyetmələr üçün), asanlaşdırıcı, zərurət və ehtiyac, siyasət və hakimiyət, kütlə, hakim sinif və rəhbərlər, adi şəxslər və peyğəmbərlik.

Hər ritorika formasının ayrı-ayrı mühitlərdə, şəraitdə nəzərə alınmalı məzmunu, məqsədləri vardır. Şəxslərə

---

nöqtəyi-nəzəri. Dəməşq: "Dar əl-fikir" nəşriyyatı, 2002; Əbdülhəmid əbu Süleyman. İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi: fəlsəfə, müasir kontekstdə məfhumlar və təkliflər. Qahirə: "Xanci" nəşr evi, 1960.

görə ritorikanın dəyişilməsinə doğru-yalan, yaxud nasix-mənsux<sup>1</sup> məsələsi kimi baxmaq düşüncə dayazlığıdır.

Bu səbəbdən ideya istehsalı və cəmiyyət quruculuğunda eyni ritorikadan istifadə ciddi səhvdir. Bundan əvvəl biz ayrı-ayrı ritorika formalarının qarışıq salınmağı məsələsindən, müsbət təsir gücünü itirən vahid ritorika problemindən danışmışdıq. Belə ki vahid ritorika siyasətə alət olan fiziki-siyasi terrorla yanaşı, həm də özünütəcrid əsrlərində islam fikrinə qarışmış dini-psixoloji qorxutma nəticəsində formalaşmışdı. Çünki məfkurə ilə siyasət bir-birindən ayrıldığı üçün düşüncə və hakimiyyət sahələri tənəzzülə uğramışdı. Düşüncədə əməl, əməldə düşüncə (məfkurə) gözə dəymirdi.

Özünütəcrid abı-havasının təsiri ilə islam fikri Peyğəmbər dövrünün dinamik ritorikasını dəyişməz dini ritorikadan fərqləndirə bilməmişdi. Yəni, dəyişkənlə dəyişməz bir-biri ilə qarışıq salınmışdı. Təfəkkür dayazlığı nəticəsində saqındırıcı, hədələyici ritorika yol göstərici, tərbiyələndirici ritorika ilə, kafirlərə yönələn ritorika möminlərə yönələn ritorika ilə, peyğəmbərlik və Allaha çağırış ritorikası hakimiyyət və siyasət ritorikası ilə, dərrakəli, həkimanə insanlarla əlaqəli ritorika sadəlövh və dayaz şəxslərlə əlaqəli ritorika ilə, asanlaşdırıcı ritorika zərurət ritorikası ilə, uşaqlara qayğı ritorikası yetkin şəxslərə məsuliyyət yükləyən ritorika ilə dolaşmışdı.

Bu cür dolaşlıq təfəkkür dayazlığının, elmi dünya görüşünün səthiliyinin, hərtərəfli sosial araşdırmalarla

---

<sup>1</sup> Nasix – qüvvədən salan, mənsux isə qüvvədən salınan deməkdir. Söhbət bir dini mətnin (ayə, hədis) hökmünün digər dini mətnin hökmü tərəfindən qüvvədən salınmasından gedir – *tərcüməçinin qeydi*.

əlaqəsi zəif olan, dini mətnlərə köklənən, dilçilik qaydalarından çıxış edən metodoloji natamamlığın diktə etdiyi zəruri “alət” idi. Defisit ideoloji elita bu “alət”lə öz mövqeyini qoruyub-saxlamaq, cəmiyyəti hərtərəfli xaosdan, bütövlükdə tənəzzüldən qorumaq vəzifəsini minimum səviyyədə icra etməyi düşünürdü.

### **3.3.4. Ritorikaya müqəddəslik kəsb etdirməyin dağıdıcı nəticəsi: kölə psixologiyası**

Ritorika dolaşığı, eləcə də ritorikaya müqəddəslik və toxunulmazlığın nisbət edilməsi nəticəsində ideoloji terror ritorikası təqlidçiliyə rəvac vermiş, ağızları yummuş, düşüncəni donuqlaşdırmış, insanları bu cür düşüncə və mədəniyyətə, hakim elitaya təhkim etmişdi. Bəli, despot, avtoritar siyasi hakimiyyət bu ritorikadan, onun dağıdıcı təsirindən istifadə etmişdi. Etmişdi ki, kütlələr cilovlanıb, qədərlərinə – zülmə, despotizmə boyun əysinlər. Nəticədə kütlələrdə kölə psixologiyası yaranmışdı; onlar ağalarının zorakılığına boyun əymiş, həbs edildikləri dustaqxananın keşiyini çəkmiş, öldükdə cəlladlarına ağlamışdılar. Hətta müstəmləkəçilik dövründən sonra müstəmləkəçi “ser”lərin həsrətini çəkənlər də tapılmışdı. İndi də görürük ki, ümmətin bəzi “ziyalı” şəxsləri, din xadimləri xalqa cəlladlıq etmiş böyüklərinin cənazəsində göz yaşı tökür, itkiyə görə mütəəssir olduqlarını, sarsıldıqlarını nümayiş etdirirlər.

Psixoloji terror ritorikası, ağıla buxov vurmaq, düşüncəni keyləşdirmək, alternativləri rədd etmək, hansısa düşüncəni hər kəsə zorla qəbul etdirmək elə bir qarıdan keçməyə çağırışdır ki, müqəddəs göstərildiyi üçün kənardan lütf kimi görünür; əslində isə bu qarı düşün-

cəyə qıfıl vurmaqdır, biliyi danmaqdır, vicdanı kölələşdirməkdir, ruha cadu etməkdir, geriliyə xidmətdir.

Ənənəvi islam ritorikası psixoloji qorxutma ilə tənəzzül və xaosu ört-basdır etmək, kütlələri hakim elitanı boyunduruğuna salmaq məqsədi daşmışdır. Bu ritorika yetkin şəxslərə yönəlmiş, azyaşlılara və yeniyetmələrə biganə qalmış, hər vəziyyətdə hədələmə və qorxutma dili ilə danışmışdır. Onun əsas üsullarından biri möminlərə aid ritorikanı kafirlərə aid ritorika ilə, sabit ritorikanı dəyişkən ritorika ilə qarışıq salmaq, müsəlman düşüncəsini real baxışdan, qanunauyğunluqları öyrənməkdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə müqəddəs mətnlərdən sui-istifadə etmək olmuşdur. Beləliklə müsəlman düşüncəsi ziddiyyətləri qəbul edəcək, müsəlmanlar da zərərli xurafat və əfsanələrə təslim olacaqdılar. Nəticədə Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) uşaqlarla əlaqəli mənəvi-psixoloji, tərbiyəvi, qayğıkeş ritorikası, iman, şücaət, cihad ruhu və təşəbbüskarlıq aşılayan qayə və vasitələri unudulmuş, onun həyatına dair yazılan əsərlərdə əsas diqqət nəfs və zikr məsələlərinə, hərbi yürüşlərin təsvirinə verilmişdi<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Peyğəmbərin həyatına dair kitablar gənc nəslin tərbiyəsi məqsədilə yenidən yazılmalıdır. Yeni kitablarda əsas diqqət müsəlman cəmiyyətinin reallıqları, imkan və ehtiyacları, problemləri prizmasından peyğəmbərliyin mahiyyətinə, məqsədləri və üsullara verilməlidir. Bu ona görə olmalıdır ki, gənc nəsle canlı nümunə təqdim edə bilək. Belə ki Məkkə dövrü əsaslar və anlayışların təsis edilməsi, rəhbər kadrların hazırlanması, xarakter və kimliyin yoxlanması mərhələsini, Mədinə dövrü isə cəmiyyət, ümmət və təsisatların qurulma mərhələsini təşkil edir. Məhz bu mərhələdə başlıca hadisələr meydana çıxmış, müsəlmanlar əziyyətə düşər olmuş, müharibə və döyüşlər, hərbi yürüşlər baş vermişdi. Belə olduqda "sirət" təkcə bir sıra savaqların, hərbi yürüşlərin sadalandığı ədəbiyyat olmaqdan çıxacaq, Peyğəmbərin (*Ona Allahın*

### 3.3.5. Tərbiyə və hüquq ritorikası: cinayət hüququ nümunəsi əsasında

İslam cinayət hüququ ritorikasını islam ritorikasının balanslaşdırılmış, müxtəlif aspektlərə, pozitiv məqsədlərə sahib ritorika olmağına dəlalət edən sübut kimi göstərmək istəyirik.

Çünki digər ritorikalarla müqayisədə məhz bu ritorika, xüsusən sonrakı əsrlərdə, istər dostların, istərsə də düşmənlərin nəzərində daha çox dolaşılığa, yanlış dərkə, dini mətnlərin mənalarından bixəbərliyə səbəb olmuşdur.

Həm insan psixikasına, həm də islam cinayət hüququ ritorikasına bələd olanlara, islam ritorikasının mahiyyətini, hər formasının, o cümlədən cinayət hüququ ritorikasının hansı məqsəd daşdığına bilənlərə yaxşı məlumdur ki, bu ritorikası əmin-amanlıq və xatircəmlik ritorikasıdır, hakimiyyətin öz ağalığını xalqa qəbul etdirmək üçün istifadə etdiyi qorxu və qorxutma ritorikası deyildir. O qorxu ritorikası ki, insanların canına qorxu salır, səhvlərini “tutur”, eyiblərini axtarır, bununla da kölə psixologiyası formalaşdıran alətə çevrilir.

Əbəs yerə deyildir ki, islam cinayət hüququnda qeyri-qanuni cinsi əlaqə faktını isbatlamaq üçün şahidlik şərt qoyulur, isbatlama baş tutmadıqda iddiasını isbatlaya bilməyənlərə cəza kəsilir. Çünki zina cəzası bu günah əməlin özünə görə deyil, aşkar edilməsinə, pozğunluğa və əxlaqsızlığı yaymağa görə verilir. Çünki zina icrası

---

*xeyir-duası və salamu olsun!*) təkcə hərbi və sərkində olmağı təsəvvürü aradan qalxacaqdır. Belə təsəvvürə şərqşünaslar islamın istila və qılınc gücünə yayılması iddiası ilə rəvac verirlər. Bununla da peyğəmbərlik bir kənarda qalır, savaqlar, hərbi yürüşlər qabardılır. Halbuki müharibə savaqlar o dövrün tarixi şəraitinin zəruri etdiyi ikinci dərəcəli məsələlər olmuşdur.

çox vaxt iradə daxilində olmayan instinktiv, nəfsi istəklərin doğurduğu günahlar kateqoriyasına daxildir. Bu günahlar nəticə etibarlı ilə tərbiyə və nəfslə əlaqəlidir. Oğurluq və qətl cinayətlərində isə vəziyyət başqa cürdür. Belə cinayətlərdə cəzalandırmanın məqsədi həmin halların (oğurluq və qətlərin) qarşısını almaq, insanları həddi aşanların cinayət və təcavüzündən qorumaqdır<sup>1</sup>.

Sosial qanunauyğunluqlara, reallıq və faktlara münasibətdə sisteməlik elmi tərəkürün olmamağı ritorika formalarında dolaşılığa, eləcə də uşaqılıq mərhələsinə aid ritorikaya, bu mərhələnin tərbiyə işi ilə əlaqəli müxtəlif aspektlərinə biganə qalmağa səbəb olmuşdu. Yəni, uşaqılıq mərhələsinin üstündən keçilmiş, mahiyyəti, xüsusiyyətləri, inkişaf mərhələləri öyrənilməmiş, tərbiyə və dəyişiklikdəki rolu sərf-nəzər edilmiş, bununla yanaşı, uşaq hüquqlarına münasibətdə Peyğəmbərin icraatları və ritorikası, tərbiyə üslubu nəzərə alınmamışdı.

Belə psixoloji terror ritorikası müsəlman düşüncəsində uşaqlara münasibətdə cəzalandırma və qorxutma ritorikasının inkişafına imkan vermişdi. Birinci ritorika ikinci ritorikaya bəraət qazandırır, acizlik və mütilik psixikası formalaşdırırdı. Bu, son dərəcə müstəsna hala münasibəti nəzərdə tutan bir hədisdən irəli gəlir. Belə ki on yaşlı uşağın qəyyumu uşaq namaz qılmamaqda israr edərsə, onu müəyyən qədər cəzalandırmağa – ailənin onu davamlı şəkildə həvəsləndirib namaza öyrəşdirməsinə baxmayaraq – “məcbur qala” bilər.

---

<sup>1</sup> Ətraflı məlumat üçün bax: Müasir islam islahatçılığı. Qahirə: “Dar əs-səlam”, 2006.



“Oğlan uşağına yeddi yaşına çatanda namaz qılmağı öyrədin. On yaşına çatdıqda (namaz qılmamaq üstündə) onu döyün”<sup>1</sup>.

Hətta bu hədis insanlara öyrədir ki, uşağı, nə olursa-olsun, on yaşına çatanadək, məsuliyyət şüuruna sahib olanadək, pisi-yaxşıdan seçənədək fiziki cəhətdən cəzalandırmaq olmaz. Təbii ki, hədisdə nəzərdə tutulan “döymə” ağrıtmayan vurmağı, incitməyən, yaxud qorxutmayan şappılatmaya yaxın hərəkəti bildirir, məqsəd məsələnin ciddiliyi və mühümlüyünü göstərməkdir. Təbii ki, bu üsula digər bütün mümkün tərbiyə üsullarından istifadə təsirli olmadıqda müraciət edilir. Həmçinin tərbiyəçinin doğru tərbiyə üsullarından istifadə etdikdən sonra fiziki cəzalandırma, alçaltma üsullarından birinə əl atması təəccüblü olardı.

Belə xüsusi hədisin bu cür xüsusi vəziyyətlərdə, qorxutma ritorikası abı-havasında hegemon olmasının fonunda cəzalandırma anlayışı tərbiyənin ümumi və başlıca vasitəsi, uşaqlıq məsələləri ilə əlaqəli əsas üslub olaraq seçilmişdir. Bununla da uşaqlıq mərhələsinin əhəmiyyəti sərf-nəzər edilmiş, ona adi məsələ kimi baxılmışdır. Uşaqlar qorxu və cəza ilə əhatələnmiş, şikəst və sönük kimlik formalaşmışdır. Həmçinin bu hal Peyğəmbər dövrünə aid mühüm həqiqətlərdən birinin unudulması ilə nəticələnmişdir. Həqiqət bu idi ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) ata, baba və bacarıqlı tərbiyəçi olaraq ömründə uşaqları vurmamışdır. O, uşaqlara münasibətdə səbirli, şəfqətli, mehriban

---

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Əl-Came əs-səhih – Sünən ət-Tirmizi / çapa hazırlayan: Əhməd Məhəmməd Şakir. Beyrut: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, (çap ili göstərilməyib), II cild, səh. 259, hədis № 407.

idi, onların qayğısına qalırdı, daxili aləmlərinə, inkişaf mərhələlərinə yaxşı bələd idi, onlarla onların öz səviyyələrinə uyğun şəkildə ünsiyyət qururdu<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Rəvayət olunur ki, Ənəs ibn Malik (*Allah ondan razı qalsın!*) deyib: "Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) insanların ən yaxşı xasiyyətli idi (başqa versiyada: bizimlə qaynayıb-qarışardı). Əbu Ümeyr adlı bir qardaşım var idi. Həmin vaxt təzə süddən kəsilmişdi. (Onun Nüğeyr adlı quşcuğazı var idi. Bir dəfə quşcuğaz xəstələnmişdi). Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) gəldiyində ona dedi: "Ay Əbu Ümeyr, gör başımıza nə iş açıb bu Nüğeyr!" Həmin vaxt Əbu Ümeyr Nüğeyrlə oynayırdı. Yadıma gəlir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) bizim evimizdə olanda namaz vaxtı girərdisə, (yatdığı) həsirin təmizlənməsini əmr edər, namaza durardı. Biz də onun arxasında durub namaz qılardıq" (Bax: Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: "Dar İbn Kəsir", 1987, V cild, səh. 2291, hədis № 5850).

İmam Əhməd "Müsnəd" kitabında rəvayət etmişdir ki, Abdullah ibn Haris deyib: "Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) Abdullahı, Übeydullahı və abbasoğullarından çoxunu bir cərgəyə düzüb deyərdi: "Kim mənə birinci çatsa, onu bunu-bunu verəcəyəm." Onlar da bir-birini ötməyə çalışaraq özlərini ona yetirir, o da onları öpür və onlardan ayrılırmırdı" (Bax: Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl / çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnaut. Beyrut: "Müəssisə ər-risələ", 1999, III cild, səh. 335, hədis № 1836).

İmam Əhməd eyniadlı əsrində rəvayət edir ki, Rafe ibn Əmr Qifari deyibmiş: "Uşaq ikən mədinəlilərin xurmalarına daş atardım. (Bağ sahibləri) Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) yanına gedib dedilər: "Bir uşaq var, xurmalarımıza daş atır." Məni Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) yanına apardılar. Dedi: "Bala, nə üçün xurmalara daş atırsan?" Dedim: "(Onları) yeyirəm, (buna görə atıram)." Dedi: "Xurmalara daş atma, dibinə düşən xurmalardan ye." Daha sonra başımı sığallayıb belə dua etdi: "Allahım, onun qarnını doydu!" (Bax: Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl / çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnaut. Beyrut: "Müəssisə ər-risələ", 1999, XXXIII cild, səh. 452, hədis № 20342).

Ənəs ibn Malik demişdir: "Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) on il xidmət etdim. Bu müddət ərzində, Allah and olsun ki, mənə bir dəfə də olsun "of" demədi. Nə də "nə üçün belə etdin;

İslam insanları qorxutmaq, onlarda köləlik psixologiyası formalaşdırmaq niyyətində deyildir. Cəzalar da insanları qorxutmaq, səhvlərini düzəltmək məqsədilə təsis edilməyib; əksinə, bu cəzalar müsəlman kütlələrin özlərini əmin-amanlıqda, qayğı ilə əhatə olunduqlarını, hüquqlarının qorunduğunu hiss etmələrinə kömək edən, könüllərdə xeyri təmin edib, şər və cinayətdən uzaq olmalarına imkan verən amil rolunu oynayır. Qayda budur ki, şübhələrə görə hədd cəzası tətbiq edilmir. Çünki cəzalandırmada məqsəd cinayətlə mübarizə aparmaqdır, özlüyündə cəzalandırmaq, səhvləri, günahları izləmək deyildir. Buna görə də təqsirdən keçməyə, qisasdan imtinaya təşviq vardır, bir şərtlə ki, təqsirdən keçmə könüllü olsun, sonradan intiqam hissi yaratmasın. Peyğəmbər və Raşidi xəlifələrinin dövrü buna ən yaxşı nümunədir. Həmçinin inadkar olmayan oğrunun da tövbəsi məqbuldur. Dağıdıcılıq halları varsa, oğrunu cəzalandırmaq əvəzinə sürgün etmək, yaxud həbsə atmaq olar. Etibar edilmədikcə onu sərbəst buraxmaq olmaz.

### **3.3.6. Peyğəmbərin tərbiyə ritorikası – nümunə kimi**

Baxaq görək Həzrət Məhəmməd – bu rəhbər və sərkərdə peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) məsciddə müsəlmanlara namaz qıldırarkən azyaşlı nəvəsi Həsənlə necə rəftar edibmiş. Hədislərdən məlum olur ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) səcdəyə ge-

---

niyə belə etmədin” söylədi. Allahın rəsulu insanların ən əxlaqlısı idi” (Bax: Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Əl-Came əs-səhih – Sünən ət-Tirmizi / çapa hazırlayan: Əhməd Məhəmməd Şakir. Beyrut: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 368, hədis № 2015).

dərkən bu balaca uşaq onun kürəyinə çıxır, babası gözləyir, nəvə kürəyindən düşdükdən sonra səcdədən başını qaldırmış. Səhabələr ondan səcdəni nə üçün uzatdığını soruşduqda onlara qısa, amma dərin tərbiyəvi məzmun daşıyan bu cavab vermişdi: “Nəvəm (kürəyimə) minmişdi, istədiyinə çatanadək istəmədim onu tələsdirim”<sup>1</sup>.

Cəmiyyətdən qopuq, uşaqlıq mərhələsini sərf-nəzər edən düşüncə tərzinin mövqeyi budur ki, bu söz Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) uşaqlara sevgisini göstərir. Bu ki səthi baxışdır. Çünki Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) nəvəsinə sevgisi özlüyündə onun arxasındakı insanları nəzərə almadan səcdəsini uzatmasına bəraət qazandıra bilməz.

Uşağa gəlicə, onun bu vəziyyətdə anladığı tək bir şey var: istəkli, şəfqətli babası yerə uzanıb, odur ki oynamaq üçün sevincək halda tələsərək babasının kürəyinə çıxır. Bu yerdə, Peyğəmbərin müdrikliyi, uşaq təbiətinə, uşaqla davranış qaydalarına bələd olmağı özünü göstərir. Belə əməli situasiya ilə Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) səhabələrinə mesaj ötürürdü. O, oynayan uşağı kürəyindən düşürməyə tələsməmişdi; əks halda, uşaq elə başa düşərdi ki, babası onu özündən uzaqlaşdırır, qovur. Axı baba həmin situasiyada namazdadır, uşağı tələsik özündən uzaqlaşdırsaydı, hərəkətinin səbəbini ona izah edə bilməyəcəkdi.

Əqrə ibn Habis xatırlayır ki, bir dəfə Peyğəmbəri (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) nəvəsi Həsəni öpərkən gördüyündə ona deyibmiş: “Mənim on uşağım var, amma

---

<sup>1</sup> Əhməd ibn Şüeyb ən-Nəsai. Əl-Müctəba min əs-sünən / çapa hazırlayan: Əbdülfəttah Əbu Qüddə. Hələb: “Məktəb əl-mətbuat əl-islamiyyə”, 1986, II cild, səh. 229, hədis № 1141.

heç birini indiyədək öpməmişəm.” Peyğəmbərin də ona cavabı belə olmuşdu: “Rəhm etməyə nə rəhm olunmaz”<sup>1</sup>.

Güman edilə bilər ki, hədisdə təkcə Allahın rəhmin-dən söhbət gedir. Həmçinin psixoloji-pedaqoji baxımdan o da başa düşülə bilər ki, uşaqla uşaqlığında sərt, qaba davrananlar o böyüdükdə ondan eyni rəftarı görəcəklər; unutmaq olmaz ki, psixoloji xəstəliklər, çatışmazlıqlar nadanlıq və sərtlik üzündən nəsil-dən nəsle keçə bilər.

İndi isə əmisi oğlu İbn Abbasa Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) verdiyi tövsiyəyə nəzər salaq:

“Ay oğul, Allahı qoru ki, səni qorusun. Əgər Allahı qorusan, görərsən ki, sən inlədir. Xoş gündə Allahı xatırla ki, pis gündə də O səni yada salsın. Diləsən, Allahdan dilə, kömək istəsən, Allahdan istə. Əgər insanlar birləşib, Allahın qismət yazmadığı şeydə sənə fayda vermək istəsələr, buna nail olmazlar. Yox, əgər qismətinə yazılmamış şeydə sənə pislik etmək istəsələr, yenə də müvəffəq olmazlar. Çünki mürəkkəb quruyub, kitab da bağlanıb”<sup>2</sup>.

Bu nəsihətdə nə öz əksini tapıb? Biz burada iki tərbiyəvi məsələnin şahidi oluruq. Bu iki məsələ inanclı, xeyir dalınca qaçan azad insanın düzgün tərbiyə edil-məsinin əsasını təşkil edir. Birincisi, uşaqla müsəlmanı qoruyan, qayğısına qalan rəbbi arasında sevgi əlaqəsi, mənəvi istinad yaratmaqdır. İkincisi isə qəlbin həssas-

---

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, V cild, səh. 2235, hədis № 5651).

<sup>2</sup> Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Əl-Came əs-səhih – Sünən ət-Tirmizi / çapa hazırlayan: Əhməd Məhəmməd Şakir. Beyrut: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 667, hədis № 2516.

lığı, zəkanın əminliyi, vicdanın cavabdehliyi və varislik təşəbbüsü əsasında cəsarət aşılamaqdır.

Peyğəmbərin ritorikası uşaqları tərbiyə ritorikasıdır, sevgi və ehtirama əsaslanır. Buna görə də Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) azyaşlıların yanından keçdikdə onlara salam verərdi<sup>1</sup>. Ləyaqətli, alicənab insanlar uşaqlıqda ehtiram göstərilən, təqdir və etibar edilən kimsələr olmuşlar. Əgər alicənab gənc nəsil görmək istəyirsənsə, azyaşlıları ehtiram, təqdir, ləyaqət və etibar əsasında tərbiyə et.

Peyğəmbərin uşaqları tərbiyə ritorikasının mahiyyəti bundan ibarətdir. Bu ritorikada uşaqlara qayğı göstərmək, qeydlərinə qalmaq, onları sevmək, onlarla mehriban davranmaq çağırışı vardır. Hətta Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) uşaqlara qayğısı onların dünyaya gəlməsindən əvvəl başlanır. Söhbət gələcəkdə uşaqları tərbiyə edə biləcək həyat yoldaşının seçilməsindən gədir. Hədislərdə oxuyuruq: “Əməlisaleh kişiləri və əməlisaleh qadınları evləndirin”<sup>2</sup>; “(Doğulacaq) uşağınıza münasib bətn tapın, özünüzə uyğun qadınlarla evlənin”<sup>3</sup>; “Suyuşirin, uşaq dünyaya gətirəcək qızlarla evlənin”<sup>4</sup>.

---

<sup>2</sup> Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar ehya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 1929, hədis № 2482.

<sup>1</sup> Abdullah ibn Əbdürrəhman əd-Darimi. Sünən əd-Darimi / çapa hazırlayan: Fəvaz Zəmrəli və Xalid əs-Səb. Beyrut: “Dar əl-kitab əl-ərəbi”, hicri, 1407, hədis № 2086.

<sup>2</sup> Məhəmməd ibn Yezid əl-Qəzvini. Sünən İbn Macə / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar əl-fikir”, (çap ili göstərilməyib), I cild, səh. 633, hədis № 1968.

<sup>3</sup> Süleyman ibn əl-Əşəs əs-Sicistani. Sünən Əbu Davud / çapa hazırlayan: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Beyrut: “Dar əl-fikir”, (çap ili göstərilməyib), I cild, səh. 625, hədis № 2050.

Təəssüf ki, müsəlmanlar Peyğəmbərin uşaq tərbiyəsi ritorikasını yaddan çıxarmış, onu alçaltma, qorxutma və icbarilik (zorakılıq) ritorikası ilə əvəz etmiş, uşaqlıq mərhələsinin, uşaqlardakı gizli enerjinin öyrənilməsinə əhəmiyyət verməmiş, bu enerjidən dəyişiklik üçün istifadə etməmişlər. Nəticədə müsəlman xalqlar geri qalmış, ümmətin enerjisi sönmək halına gəlmiş, müsəlmanlar qəbilələri, əmirləri, yadelliləri, düşmənləri başa keçirmişlər. Hakim təbəqə özünü qorumaq üçün xalqları müti hala salmış, həm onları, həm də özlərini düşmənlərin hədəfi halına gətirmişlər.

## *Dördüncü fəsil*

### **Başlıca çıxış yolu: uşaqlıq mərhələsinin düzgün təşkili**

Bundan əvvəl qeyd etmişdik ki, böyük problemləri tək bir deyil, çoxlu amillər yaradır. Böyük problemlərin həlli istiqamətində yeknəsəq deyil, müxtəlif məzmunlu işlər görmək lazımdır. Bütün vəziyyətlərdə nəzərə alınmalıyıq ki, hər situasiya ayrıca yanaşma tərzini tələb edir; situasiyaya görə həll variantları və görüləcək işlər dəyişilə bilər. Bu baxımdan islam islahatçılıq layihəsinin aktivləşməsi üçün bu kitabda təqdim edilən ideya və həll variantları müsəlman ümmətinin böhranına təsir göstərən digər amilləri, siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni, təşviqat, müdafiə cəbhələrinin islahat ideyaları və fəaliyyətini əhəmiyyətsiz hesab etmir; əksinə, kitabda yazılanlar ideyaların, vasitələrin, fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi məqsədi daşıyır.

Kitabda nəticə etibarlı ilə əhəmiyyət verilən cəhət uşaqlıq mərhələsidir. Bu cəhət keçmişdə də, indi də islam fikrində itirilmiş, bu da öz növbəsində ümmətin islahatçılıq layihəsinin gerçəkləşməsinə, dəyişiklik imkanlarının üzə çıxarılmasına mane olmuşdur.

İdeoloji elitənin siyasi elitədən ayrılması və bunun doğurduğu defisit mətnmərkəzli nəzəri düşüncə tərzinin hegemonluğuna səbəb olmuş, bu da öz növbəsində seçilmişlərin mədəniyyətində sxolastik sofistika, kütlələrin mədəniyyətində isə səthlilik, xurafata, təhsil metodikasında mətn əzbərçiliyinə, tərbiyə işində avtor-



tarlıq və mütiliyə, hakimiyyət işində despotizmə, zorakılığa, israfçılığa, ictimai münasibətlərdə parçalanmaya, çəkişmələrə, fərdlər və cəmiyyətin natamam icraçılığına, mədəni tənəzzülə aparıb çıxarmışdır.

#### **4.1. İslahat üsulu və problemlərlə mübarizə**

Ümmətin düşdüyü böhran səbəb baxımından siyasi-ictimai olub, qrupların çəkişməsindən irəli gəlsə də, sonradan ideoloji-mədəni böhrana çevrilmiş, dünyagörüşü və mədəniyyətin təhrifi ilə nəticələnmiş, düşüncəni donuqlaşdırmışdır. Daha sonra böhran dərinləşən, nəsildən nəslə ötürülən mənəviyyat, tərbiyə, psixika böhranına çevriləndə fəlakət baş vermiş, ümmətin islahatçılıq və novatorluq gücü, problemlərlə mübarizəyə təşəbbüs göstərmək təcrübəsi itirilmişdi.

Problemi həll etmək, maneələri adlamaq üçün araşdırmalı, öyrənməli, tərkib və təhlildən istifadə etməliyik. Bu bizə problemlərin mahiyyətini, ümmətin fəaliyyətindəki çatışmazlıqları müəyyənləşdirmək imkanı verəcəkdir. Nəticədə problemlərlə mübarizə aparmaq, professional icraçılığı bərpa etmək, tövhid, varislik, ədalət, iş, həmrəylik, əmin-amanlıq və sülh dininə mədəni qiymətləndirmə, mədəni töhfə rolunu icra etmək fürsəti vermək mümkün olacaqdır.

##### **4.1.1. Problemlər**

Çəkilən zəhmətin effektiv, islahatların səmərəli olması üçün müasir müsəlman düşüncəsinin, islam ümmətinin üzə-üzə qaldığı böyük problemlərin mahiyyətini dərk etməliyik. Belə olduqda, nəzəri və quru iddialardan çıxış etməyəcək, dəyişiklik və islahatçılıq işlərinə

istiqlamət verən “bələdçi”yə, real nəticələrin qiymətləndirilməsi meyarına sahib olacağıq.

Bugün müsəlman dünyasının üz-üzə qaldığı ən böyük problemi həll etmək lazımdır, – bu, müvəffəqiyyət qazanmağın başlıca şərtidir. Söhbət müsəlman xalqları əsir-yesir edən, asılı hala gətirən elmi-texnoloji güc, bacarıq problemindən gedir. Qloballaşma vasitələri ümməti asılı vəziyyətə gətirməkdə, istismar etməkdə, rolunu xırdalaşdırmaqda, varlığın parçalamaqda əcnəbilərin imkanlarını artırır.

Elmi-texnoloji gücə sahib olmaq lazımı qurğu və avadanlıqların idxalı ilə, gəncləri dəstə-dəstə dərs otaqlarına doldurmaqla baş vermir. Bunun üçün elmi təfəkkürü, yaradıcılıq bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Bütün növ texnologiyanı, avadanlıqları, qurğuları idxal etsək də, nəticə müsəlmanlarda istehlakçı zehniyyət formalaşmağı, maliyyə resurslarının bu qurğuların alınmasına sərf olunması, ofisləri dolduran əzbərçi-texniklər ordusunun işsiz qalması oldu. Çünki problem mahiyyətə maddi-texniki problem olmaqdan qabaq ideoloji-mədəni və tərbiyə problemi idi.

Elmi-texnoloji tərəqqi dalınca qaçan istənilən millət canlı ictimai-humanitar düşüncəyə, canlı sosial-humanitar elmlərə, obyektiv bəşəri biliklərə, dəyişməz iman prinsiplərinə, tövhidin əxlaq məqsədyönlülüyünə, ədalət, həmrəylik və sülh dəyərlərinə əsaslanan elmi metodologiyaya yiyələnməli, məqsədi lovğalanmaq, hegemonluq və kütləvi qırğın silahları düzəltmək olmamalıdır. Ümmət elm və texnologiya problemini həll etmək üçün əvvəlcə mədəniyyət və tərbiyə problemlərinin öhdəsindən gəlməlidir ki, elmi-texnoloji inkişafda müvəffəqiyyət qazanmaq üçün tələb olunan metodoloji-pedaqoji şərtləri təmin etsin.

## **4.2. Mədəniyyət problemi: xəyali savaşı başa çatdırmaq, islamın ağıl, əminlik və elmlə əlaqəli anlayışlarını təshih etmək**

Bu yerdə birinci problem mədəniyyət problemidir. Bu problemin özü ilə gətirdiyi təhrifləri, naqislikləri aradan qaldırmaq lazımdır. Söhbət o təhrif və çatışmazlıqlardan gedir ki, elmi təfəkkürə mane olur, təbii qanunauyğunluqlara əsaslanan metodlarda dolaşılıq yaradır, düşünmə enerjisini zəiflədir.

İslam həm zəkaya, həm də vicdana müraciət etmiş, elmi inandırma üsulunu mənimsəmiş, kor-koranə təkrar və nadanlıqla mübarizə aparmışdır. Bu elə ritorikadır ki, səhabələrdə sual vermək, mübahisə və etiraz etmək, şüurla iman gətirmək, qane olduqdan sonra boyun əymək şüuru formalaşdırmışdı. Qorxaraq iman gətirmək, qorxunun təsiri ilə təslim olmaq onlara yad idi.

İnsan zəkasına, vicdanın əminliyinə ehtiram Peyğəmbər dövrünün əsaslandığı özül idi. İnsanı, vicdanını azad etmək islamın, islam fətuhatlarının məqsədi olmuşdur:

“Və de: “Haqq Rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın (kafir olsun)” (əl-Kəhf, 29);

“(Ey müsəlmanlar!) Sizə nə olub ki, Allah yolunda (hicrət etməyib, yaxud əsir kimi Məkkədə qalıb): “Ey Rəbbimiz, bizi əhalisi zalım olan bu şəhərdən (Məkkədən) kənara çıxart, bizə öz tərəfindən mühafizəçi göndər, yardımçı yolla!” – deyə dua edən aciz kişilər, qadınlar və uşaqlar uğrunda vuruşmursunuz?” (ən-Nisa, 75);

“(Ey möminlər!) Sizinlə vuruşanlarla siz də Allah yolunda vuruşun, lakin həddən kənara çıxmayın. Allah həddi aşanları sevməz!” (əl-Bəqərə, 190);

“(Döyüş) haram olan ay [hicrətin 7-ci ilinin zülqədə ayı) (döyüş)] haram olan ay (hicrətin 6-cı ilinin zülqədə ayı) müqabilindədir. Hörmətlər qarşılıqlıdır. Sizə qarşı həddini aşanlara siz də həmin ölçüdə həddi aşın (cavab verin). Allahdan qorxun (qədərindən artıq əvəz çıxmayın) və bilin ki, Allah müttəqilərlədir” (əl-Bəqərə, 194).

#### **4.2.1. Dönüklüyün cəzası imanla əlaqəli məsələ deyildir**

Peyğəmbərin dövründə kimsə dindən dönəni ölümle təhdid etməmiş, qorxutmamışdır. Çünki dərk edirdilər ki, iman gətirmək ancaq əmin olduqdan sonra baş verir, – bu, dinin əsaslarından, məqsəd və başlıca prinsiplərindən biridir. Sonradan dönüklük etmək məqsədlə üzde islamı qəbul etməklə fitnə-fəsad çıxarmaq istəyən yəhudilərdə isə vəziyyət başqa cürdür. Onların etdiyi imanla deyil, fitnə-fəsad, yalan, sui-qəsdlə əlaqəli olmuşdur:

“Kitab əhlindən (yəhudilərdən) bir dəstə (bir-birinə) dedi: “Möminlərə nazil edilənə (Qurana) günün əvvəlində (səhər vaxtı) inanın, həmin günün axırında (axşam vaxtı) isə onu inkar edin! Bəlkə, (möminlər öz dinlərindən) üz döndərsinlər” (Ali-İmran, 72).

Bu üzdən onlar fitnə-fəsadçıları təhdid etməyə bir insanın inanc azadlığının ləğvi kimi baxmır, Kitab əhlindən kimisə başqa həyat təzi və inancı seçməyə məcbur etmədilər. Təkcə ona görə yox ki, onlar şüurlu inancın, əminliyin şirk və bütprəstlik xurafatını, allahsızlıq cəhalətini tövhid, varislik, xeyirdə məsuliyyət dini ilə əvəzləyəcəyini bildirdilər; həm də ona görə ki, insanın öz müqəddəratını təyin etmə haqqına inanan zehniyyətə sahib idilər.

Bədəvilik ictimai quruluşunda yaşayan bütperəst ərəb qəbilələrinə münasibətdə vəziyyət başqa cür idi<sup>1</sup>. Bu qəbilələrə münasibətdə yürüdülmən “ya müharibə, ya sülh!” siyasəti bu ibtidai bütperəst insanların əlindən yapışmış onları insan ləyaqətinin, alicənablığını qorunduğu kamil mədəni cəmiyyətə daşımaq məqsədi daşımış, inanc azadlığını inkar mənasına gəlməmişdir.

#### **4.2.2. Köhnə və yeni üsullar: dini və sivil yanaşma**

Bu misal bizə natamamlıq, hərfilik və mətnmərkəzlilik problemlərindən, ümmətin tarixində prioritetlərin, başlıca prinsiplərin təfsilatla, hadisələrlə əlaqəsinin metodoloji cəhətdən düzgün qiymətləndirilməməsindən, problemin elmi təfəkkürə mənfi təsirindən xəbər verir. Çünki bu problemə lazımi elmi diqqət göstərilmədiyindən ideoloji dialoq səmərəsiz olmuşdur. Bu cür səmərəsiz dialoq çıxılmaz vəziyyəti ifadə edir, ümmətin ziyalıları və mütəfəkkirləri arasında ziddiyyət, qütbləşmə yaradır, ənənə ilə müasirlik, dini olanla sivil və dünyəvi olan arasında təzadə səbəb olur. Bununla da ümmət ziyalılarından ibarət xoruz döyüşünün fonunda ölgün və donuq vəziyyətə düşür.

Dini kadrların çoxuna mədəni istiləçilik və müqavimət göstərə bilmək bacarığının zəifliyi səbəbindən təhlükədən qorxmaq duyğusu hakim kəsilib. Bu üzədən onların ritorikasına qorxutmaq, sivil və dünyəvi olana qarşı əks-hücuma keçmək, müxaliflərini dindən çıxmaqla və

---

<sup>1</sup> Ətraflı məlumat üçün bax: Əbdülhəmid əbu Süleyman. İslamda beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları: düşüncə və metodologiyanın yeni istiqamətləri. Ər-Riyad: “Mətabe əl-Fərəzdəqət-ticariyyə”, (çap ili göstərilməyib), səh. 202-211.

dini dəyişdirməklə damğalamaq xasdır. Digər tərəfdən, dini cəbhənin mülahizələri, düşüncə təzi və ritorikası ilə qane olmadığı üçün sivil-dünyəvi cəbhə radikallaşmış aqressivləşmiş, dini nöqtəyi-nəzəri gerilik və cahilliklə eyniləşdirmişdir. Çünki bizdə dünyəvi cəbhə özgəni yamsılayan, təqliddən uzaqlaşa bilməyən cəbhədir.

Belə bir toqquşma dağıdıcı qütbləşməyə gətirib çıxarmışdır. Qütbləşmə nədan sivil-dünyəvi cəbhəyə öz dini, kimliyi və mədəniyyətini dərinədən öyrənmək imkanı verməmişdir. Nəticədə bu cəbhə dininə, tarixinə ədavət bəsləmiş, laqeydlik göstərmişdir. Eyni zamanda dini cəbhə din, tarix və ənənə adına narahatlığını ifadə etməklə idxal olunmuş humanitar və rasionel elmlərə məğlub olacağından ehtiyatlanaraq, bəşər mədəniyyətinin nail olduğu bilikləri öyrənməkdən uzaq qalmışdır. Bununla da ümmət iki cəbhə arasında bölüşdürülmüş, əlil qalmışdır: a) təqlidçi, hərfiliyə söykənən dini cəbhə; b) qərbliləşməyə çağırən, təqlidçi və hərfəbaz sivil-dünyəvi cəbhə. Bir çox məsələdə bu iki məktəbin çatışmazlığı və təzadının kökündə qorxu, natamamlıq və nədanlıq dayanır.

Hər iki cəbhənin düşünən insanların ritorikasını ideoloji terror üslubundan təmizləmək lazımdır. Tərəflərin bir-birini yaxşı tanınması və öyrənməsi çox mühümdür. Bununla da ümmətin qarşısında dayanan problemlər ətrafında dialoq qapısı açıla, fikirlər emal edilə, ümmətin islam islahatçılığı layihəsinin yaradılması işində toqquşma köməkləşmə və əməkdaşlıqla əvəzlənə bilər. Bu layihə tövhid və varislik inancına, ədalət, həmrəylik və sülh dəyərlərinə, elm və zəkaya, bacarıqlı icraçılığa əsaslanır. Bunlar elə ali dəyər və prinsiplərdir ki, dürüst

və səmimi hər kəsi maraqlandırır, mənsubiyyət fərqləri tanımır.

Prinsipial olaraq, sivil müsəlman kadrından tələb olunur ki, elmi bacarığa sahib olsun. Müsəlman dini kadrın mövqeyi, əslində, belə bir tələblə ziddiyyət təşkil etmir. Eləcə də müsəlman dini kadrından tələb olunan budur ki, islamın ali dəyərləri ilə (insanlara) doğru yolu göstərsin. Müsəlman sivil kadrın mövqeyi bu cür ali məqsədlərə zidd deyildir. Amma problem o vaxt yaranır ki, hər iki qrup dialoqda qeyri-metodoloji mövqedən, natamam və təhrif edilmiş təsəvvürlərdən, prinsiplərdən çıxış edir. Belə mövqe və təsəvvürlər ortaq fəhm və yaradıcı dialoq üçün yararlı baza əmələ gətirə bilmir.

Əvvəlcə dialoqa zəmin hazırlamaq, daha sonra ortaq məqsədləri, müştərək cəhətləri müəyyənləşdirmək, tərəflər arasında nöqtəyi-nəzərlərin, mübahisəli mövzular və mətləbin başa düşülməsi ilə əlaqəli başlıca problemlərin mübadiləsini həyata keçirmək, münasib həll variantları təqdim etmək lazımdır. Bütün bunlar ortaq dəyişməz prinsip və məqsədlərə söykənən platforma ilə, başqalarını qəbul etməklə, səmərəli dialoqu davam etdirməklə, xeyirdə həmrəy olmaqla mümkündür.

Dindar islamçılarla sivil ziyalılar yaradıcı və tək Al-laha imanda, vəhyin yolgöstəriciliyində, ədalət və xeyirxahlıq dəyərlərinə söykənən məqsədlərdə, insanın ləyaqətli varlıq olmağında, məsuliyyətdə, zəhmət çəkməyin zəruriliyində, qanunauyğunluqların nəzərə alınmasında, bacarıqlı icraçılıqda həmfikirdirlər.

Həmçinin onlar həmrəydir ki, elmi-texnoloji qüdrətə, maddi-mənəvi potensiala sahib olmaq, islahat aparmaq, ümmətin enerji potensialını hərəkətə keçirmək, ali əxlaq normalarına əməl etmək zəruridir.

Amma tərəflər özlərini dialoq və qarşılıqlı ünsiyyət üçün hazırlamadıqda belə bir həmrəylik arzuya yaxın bir şeyə çevrilir. Dialoqa hazırlaşmaq tərəflərin islam dini, tarixi və ənənəsi, yaxud ictimai elmlərlə, elmi mühakimə və tədqiqat metodları ilə əlaqəli bəşəri irs baxımından bir-birinin nəyə malik olduğunu bilməyindən keçir.

İslam ümməti sivil və dini cəbhələrin ideoloji vəziyyətlərinin eyni olduğu əcaib dünyəvilikdən əziyyət çəkir. Bu vəziyyət tərəflərin bir-birinin elmi, ideoloji potensialı və bacarığı haqqında məlumatsızlıqda israr etmələrindən irəli gəlir. Bu da öz növbəsində dialoqu cahillərin inkarçılığı və höcətləşməsinə çevirir, aralarındakı fikir ayrılığını böyüdür, əməkdaşlıq imkanlarına sədd çəkir.

Həm dini, məqsədləri və dəyərlərini, dini ənənəni, həm də humanitar elmləri, empirik qanunauyğunluqlarla əlaqəli metodologiyanı yaxşı bilən alimlər və ziyalılardan ibarət yeni nəsil yetişdirməklə işə başlamalıyıq. Qoy alim və ziyalılar öz metodlarından biliklərini artırmaq, səmərəli dialoq və əməkdaşlıq bacarığı qazanmaq üçün istifadə etsinlər. Universitetlər, elmi tədqiqat mərkəzləri metodologiya təqdim etməli, mənbələrə yol göstərməli, müsəlman fərdə dini və humanitar elmlərdə bilik bazasının zənginləşməsi üçün lazım olan resursları verməlidirlər. Bu istiqamətdə elmi mühit ciddi zəhmətin şahidi olmuşdur. Bu zəhmət sayəsində biliyin islamlaşdırılması, kökəqayıdış, təfəkkür metodlarının inkişaf etdirilməsi İslam dünyasında elmi-mədəni miqyasda qarşıya qoyulmuş problem kimi öyrənilmişdir. Bu araşdırmalar əsasında vahid mədəniyyət və məqsədlər, düşüncə üsulları, pedaqoji yollar və sair mövzulardan



bəhs edən sanballı ədəbiyyat meydana çıxmışdır. Əlbəttə ki, bu istiqamətdə görülən işlərin davam etdirilib təkmilləşdirilməsi lazımdır.

Tələb olunur ki, qruplar dinin məqsədləri və dəyərlərini, humanitar elmlərə aid lazımı biliklərlə təchiz edilmiş vəziyyətdə bir araya gəlsinlər, mövcud dini ənənəni xurafatdan, mövhumatdan təmizləməyib, müsəlman şəxsiyyətin yetişdirilməsində özünü göstərən yarıtmazlığın, neqativ halların aradan qaldırılması yollarını müzakirə etsinlər.

### **4.2.3. Dünyəvilərin maraqları və metodoloji mülahizələri**

Ənənəvi dindar və qərpbərəst dünyəvi qruplar arasında əsassız yerə mübahisəyə səbəb olan mühüm məsələlərdən biri budur: dünyəvi, humanitar fənlər üzrə təhsil alan şəxslərin elmi metodologiya riayət etməsi, bir qayda olaraq, qeyb aləmini, dünyanın işlərinin Allah tərəfindən insan zəkası və məntiqinin qavramadığı formada tənzimlənməsini inkar etmək mənasına gəlirmi? Ağıl və səbəbiyyət qanununa istinad qeybi, kainatdakı proseslərin tənzimlənməsində Allahın rolunu danmaq deməkdirmi? Bu dolaşıqlıq iki məsələyə görə meydana çıxmışdır:

1) Dindarlar dua, təvəkkül, təslimçilik, dünyanın idarə edilməsində ilahi qədər inarxasındakı gizli hikmət haqqında danışarkən adətən dini mətnlərə müraciət edir, moizə ritorikasına üstünlük verir, dini mətnləri "bütöv tablo"dan, bilik paradigmalarından, zaman və məkan xüsusiyyətlərindən qopuq şəkildə təqdim edirlər. Bu vaxt onlar təbiətdəki qanunauyğunluqları, real təsirlərini nəzərə almırlar. Onların əksər düşüncələri

cəmiyyətdəki proses və hadisələrə uyğun gəlmədiyindən dedikləri dünyəvi şəxslərə şüursuzluq, reallıqdan uzaq yaşamaq kimi görünür. Dindarlar, bir tərəfdən, müsəlman xalqlara yönəlib onları etməli olduqları iş – vəziyyətini dəyişib problemləri həllə bihudə şəkildə təşviq edərkən, digər tərəfdən, danışdıqları şeylər böhran keçirən kütlələrin hislərinin təqlidini əks etdirdikdə müvəffəqiyyətsizlik baş verir; onlar kütlələrin real vəziyyətini, potensialını şüurlu surətdə qiymətləndirə bilmirlər. Nəticədə ümmətin enerjisi başqa istiqamətdə sərf olunur, əzab-əziyyəti artır, quruculuq və islahatçılıq cəhdləri hədərlənir.

2) Qərbsayağı dünyəviləşmiş cəbhənin etirazları dindarlara qeyb aləminin, dünyanın idarə edilməsində ilahi qüdrət və qayğının inkarı kimi görünür. Onların inkar ifadə edən, müstəmləkəçi yadellini yamsılayan sualları dindarlara görə dinin toxunulmazlığının, müqəddəs mətnlərin inkarıdır.

Əgər, ümumi götürdükdə, tərəflər – ayrı-ayrı prizmalardan olsa da – Allaha və ilahi qanunauyğunluqlara (təbiət qanunlarına) inancı, düşünmə və fəaliyyətə çağırışı ifadə edən prinsiplərdə<sup>1</sup> həmfikirdirlərsə, onda bu qədər ortaq cəhətlər olduğu halda, müsəlmanlar arasında həm şüursuzluğun, həm də allahsızlığın, inkarın fonunda bu sayaq dolaşılıq nə üçün meydana çıxıb?

Belə dolaşılıq və yanlışlığın başlanğıcı ona qayıdır ki, dində aşkar prinsip və təsəvvürlərin çoxunun məzmunu yarım əsrlik zaman kəsiyi – Peyğəmbər dövrü və

---

<sup>1</sup> Məsələn, bir hədisdə deyilir: “Sənə xeyir toxunduracaq işlərə can at, Allahdan kömək istə, acizləşmə!” Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüseyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar əhya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 2052, hədis № 2664.

Raşidi xəlifələrinin hakimiyyət illəri ərzində meydana çıxmış hadisə və situasiyalarla əlaqəli yığın-yığın rəvayətlərin hərfi şərhində itib-batmışdır. Bu rəvayətlər iki əsr boyu şüur və düşüncə səviyyələri, dünyagörüşləri, məqsədləri baxımdan bir-birindən fərqlənən çoxlu sayda ravilər ordusuna söykənirdi. Həmçinin ölkələrin, nəsil-lərin, vəzifələrin müxtəlifliyi, baş verən müharibələr, çəkişmələr, maraqlar, qruplaşmalar, ayrı-ayrı məqsəd və rəylər rəvayətlərin yazıya köçürülməsi, araşdırılması vəzifəsini və obyektivlik məsələsini, şüurlu və kortəbii təsirlərin müəyyən edilməsini ən çətin işə çevirmişdi. Bununla yanaşı, həmin dövrdə yalanla, uydurma və təhriflə peyğəmbərlik məqamına diliuzunluq edənlər də tapılmışdı.

Rəvayətlərin mötəbərliyinin müəyyənləşdirilməsi işi ilə məşğul olan alim və tədqiqatçılar başa düşməlidirlər ki, dini mətnləri, xüsusən Sünnə mətnlərini öyrənmək, problemlərini araşdırmaq təkcə hədisşünaslıq və fiqh mütəxəssislərinin deyil, həm də digər iki qrup mütəxəssisin işidir:

*Birinci qrupa* ümmətin ümumi övladları arasından mədəniyyətin yaygın hala gəlməsi, həyat məsələlərini, təsiredici amilləri dərk etmələri səbəbi ilə dərinlən oxuyan, araşdıran, rəvayətlərin çoxu ilə maraqlanan hər kəs daxildir.

Fiziki, humanitar-ictimai elmlər üzrə ixtisaslaşan, rəvayətləri öz təcrübələri, bilikləri əsasında mühakimə edənlər isə *ikinci qrupu* əmələ gətirirlər. Bununla da onların hər hansı rəvayəti elmi əsaslarla “yoxlaması” rəvayətin forması və istinadının hərfileyi əsasında baş vermir, əksinə, məzmunu, “köklər”i, meydana çıxdığı

şərait, ondakı həqiqət və ehtimal payı öyrənilir, gizli şərait, mümkün səbəblər və faktorlar müəyyənləşdirilir.

Kütlələrin həyat məsələləri və ona təsir edən amillərlə maraqlanması, sosioloqların fikrin yoxlanılması ilə əlaqəli mülahizələri dar ixtisas bəhanəsi ilə inkar edilməməli, əksinə, qiymətləndirilməli və inkişaf etdirilməlidir. Çünki elmi tədqiqatın dairəsi genişlənmiş, üsulları şaxələnmiş və dəyişmişdir. Din ixtisası üzrə təhsil alanların çoxunun bundan, mexanizmi və üsullarından xəbəri yoxdur.

#### **4.2.4. Məzmun və istinad tənqidi ilə əlaqəli yeni imkanlar və üsullar (metodologiya)**

Bizə qədər gəlib çatmış mötəbər hədis və rəvayətlərin sayı təxminən yüz minə yaxındır. Onların çoxu bir hədisin müxtəlif versiyalarıdır. Bəzi rəvayətlər bir-birinə ziddir, “səhih” və “zəif” olanı vardır, bəziləri isə “uydurma” hesab olunur. Bəzən eyni hədis, yaxud ravi hədisşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alanlar tərəfindən elə fərqi formalarda qiymətləndirilir ki, metodologiyanın obyektivliyi və tətbiqinin dəqiqliyi ətrafında suallar yaranır, bu metodologiyaya yenidən nəzər salmaq, bugünün elmi imkanlarından istifadə etmək ehtiyacı doğur.

Bununla yanaşı, uydurma sayılıb rədd edilən yüz minlərlə “rəvayət” mövcuddur. Hətta İmam Əhməd cəm etdiyi təxminən beş yüz min hədisin əlli minini məqbul hesab etmişdir. Bu rəqəmin də çox hissəsi “zəif” hədislərdən ibarətdir. Bu, uydurma hədislərin həcmi izah edən mühüm və ağırlı məsələdir.

Hədisşünas-alimlərin gördüyü işlər və qarşılaşdıqları çətinlikləri danmaq olmaz, amma bu vəziyyət izah edir

ki, ümmət tarixində özünü göstərən psixoloji situasiyada, amansız çəkişmələrdə dindən mübarizə və qələbə vasitəsi kimi istifadə etmək, müqəddəslik pərdəsi arxasında gizlənmək təhrifə, yəhudi qissələri və uydurma rəvayətlərin yayılmasına, siyasi-dini məqsədlərin həyata keçirilməsinə zəmin hazırlamış, nəticədə çoxlu uydurma hədis meydana çıxmışdır.

Həmçinin qeyd etmək mühümdür ki, bizə gəlib çatmış hədis mətnlərinin böyük hissəsi mütəvatir deyildir. Məhz mütəvatirlik imkan verir ki, hər hansı bir hədisin mötəbərliyinə qəti surətdə əmin olaq. Onu da başa düşmək çətindir ki, nə üçün ümumi və mühüm mövzulara aid bir çox hədis tək-tək şəxslər tərəfindən rəvayət olunub?! Halbuki onların mütəvatir yolla rəvayət edilməsi məntiqə uyğun idi. Hətta bəzi belə hədislərin məzmununda əksər hallarda ağla batmayan motivlər müşahidə edilir.

Böyük səhabələrin hədisləri rəvayət etməkdən çəkinmələri, yayılmasına can atmamaqları göstərir ki, onlar hədislərin səhv başa düşülməsinin doğuracağı təhlükəni dərk etmişdilər. Yəni, sonralar insanlar hədislərdə öz əksini tapmış hadisə və məsələlərlə əlaqəli şəraitdən, zaman və məkan xüsusiyyətlərindən xəbərsiz olduqları üçün hədisləri səhv başa düşəcəkdilər. Məhz bu şəraiti, zaman və məkan xüsusiyyətlərini nəzərə almadan hədislərdəki məna və mətləbi başa düşmək çox çətindir. Bu çətinlik həm də ona görə artır ki, hədislərdə nadir hallarda hədisin hansı şəraitdə və nə məqsədlə deyilməsi, meydana çıxması haqqında məlumat verilir.

Sonrakı dövrlərdə ahad hədislərin<sup>1</sup> bu dərəcədə çox rəvayət edilməsinə siyasi-ideoloji məqsədlərlə yanaşı,

<sup>1</sup> Hərfl. tək-tək. Bir neçə şəxsin Peyğəmbərdən qeyri-mütəvatir yolla

həm də natamamlıq və özünütəcrid düşüncəsi səbəb olmuşdur. Məqsəd natamam düşüncəni müqəddəsə itaət adı altında ört-basdır etmək idi. Bu, düşüncə və mühakimə çatışmazlığı, təcrübə azlığı ilə paralel şəkildə özünü göstərən hal idi. Dəyişikliklərlə ayaqlaşmada düşünmək acizliyi və ictihad qabiliyyətsizliyi çoxaldıqca mətnlərə tələb artırdı. Bu da öz növbəsində hərfi təqlidə imkan yaratmış, hətta iş o yerə çatmışdı ki, bəziləri sağlam fikir əvəzinə “zəif” rəvayətə üstünlük vermişdilər.

Hədislərin yazılması məsələsi ətrafında yaranan mübahisələr rəvayətlərin onların yarandığı şəraiti, zaman və məkan xüsusiyyətlərini dərk etmədən danışıqlarının doğru olub-olmadığı barədə fikir ayrılıqlarından irəli gəlirdi. Əvvəlcə müəyyənləşdirmək lazım idi ki, bu və ya digər hədis peyğəmbərliyin təbliği ilə əlaqədirmi? Yoxsa, o, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hakimiyyət, dövlət idarəetməsi, sosial məsələlərdə maarifləndirmə ilə əlaqəli təlimatını ifadə edir? O təlimat ki, Peyğəmbər onu şəriətin yol göstərənliyi ilə insanların vəziyyətinə uyğun şəkildə verirdi: “Allaha, Peyğəmbərə və özünüzdən olan ixtiyar (əmr) sahiblərinə itaət edin!” (ən-Nisa, 59).

Yaxud bu hədis Quranın təfsilata girmədiyi, əməli Sünnənin isə izah etdiyi bir məsələdə Peyğəmbərə itaəti ifadə edirmi? Məsələn, namaz və zəkətdə olduğu kimi: “Namaz qılıb, zəkat verin və Peyğəmbərə itaət edin ki, bəlkə rəhm olunasanız” (ən-Nur, 56). Məlumdur ki, namaz və zəkətin icra forması Quranda təfsilatı ilə göstərilməyib. Amma oruc və həcc ibadətinin əsasları

---

rəvayət etdiyi hədis növü. Yəni, əgər hədisi yalnız bir nəfər və ya rəvilərin bəzi silsilələrində bir neçə şəxs rəvayət etmişsə, bu hədis “ahad” adlanır – *tərcüməçinin qeydi*.

ayələrdə izah edilmişdir. Bununla da Sünnə, xüsusən əməli Sünnə namaz və zəkat ibadətinin icra edilməsi məsələsində başlıca mənbədir.

Həyat məsələləri, necə yaşamaqla əlaqəli Peyğəmbər sözləri və əməllərinə gəlincə, aşağıdakı ayə buna aydınlıq gətirir:

“(Ya rəsulum!) De: “Mən də ancaq sizin kimi bir insanam” (Fussilət, 6)<sup>1</sup>.

Həmçinin Raşidi xəlifələrinin, məşhur səhabələrin, Birinci Nəslin böyüklərinin müəyyən şərait və hadisələrə yanaşmanı ifadə edən Peyğəmbər kəlamları və təlimatlarını rəvayət etməyə cürət göstərmiş ayrı-ayrı şəxslərə münasibəti, Mədinədə qalmağa, bu kəlamları dövrün və şəraitin şahidi olmuş kimsələrə danışmağa səy göstərmələri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Həmçinin Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hədisləri yazmağı qadağan etməsi və buna icazə verməsi haqqında bizə gəlib çatan rəvayətləri, bundakı məqsədi diqqətlə araşdırmaq lazımdır. Məqsəd müsəlman düşüncəsindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq, hədislərin bir çox insan tərəfindən kortəbii şəkildə başa düşülməsi

---

<sup>1</sup> İmam Müslim rəvayət edir ki, Rafe ibn Xədic demişdir: “Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) Mədinəyə gəldiyi vaxt onlar xurma ağaclarını tozlandırılmışlar. Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) onlardan soruşmuş: “Nə edirsiniz?” Onlar da deyirlər: “Əvvəllər də bu cür edirdik.” Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) deyir: “Bəlkə də, etməsəydiniz, yaxşı olardı.” Onlar da tozlandırmanı dayandırdılar. Həmin il xurma ağacları çox az məhsul gətirdi. Bunu Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) bildirdiklərində dedi: “Mən adi insanam. Əgər sizə dininizdən nə isə əmr etsəm, əməl edin. Yox, əgər sizə şəxsi fikrimdən nə isə əmr etsəm, bilin ki, mən də insanam”. (Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar ehya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 1835, hədis № 2362).

və yanlış istifadəsinin qarşısını almaqdır. Məhz belə kortəbiilik və yanlışlıq hədisləri xurafata, mövhumata, müəyyən maraqlara xidmət edən, düşüncə və vicdanı müti hala gətirən, çəkişmələrə səbəb olan, düşməyə fürsət verən vasitə halına gətirmişdir.

Problemlərdən biri də hədislərin mətni ilə əlaqəli məzmun tənqidinin lazımı səviyyədə olmamağıdır. Çünki effektiv tənqid tənqidçinin mövzuya bələd olma səviyyəsi və təcrübəsindən irəli gələn məsələdir. Təəssüf ki, hədisşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alanların çoxunda təcrübə və elmi səviyyə aşağıdır. Onların araşdırmaları adətən qrammatik məsələlərlə, formal, əzbərlənmiş qaydalarla məhdudlaşır. Hətta “söz danışanına görə bilinər” deyimini çoxunun nəzərində “danışan sözündən bilinər” deyimini əvəzləyir. Bəzən görürük ki, tənqid bacarığı və dərrakənin azlığı üzündən rəvidən bir-birinə zidd iki fikir rəvayət olunur. Bu, əksər hallarda şəriətin məğzi, təfəkkür prinsipləri, sağlam dünyagörüşü ilə üst-üstə düşmür.

Düşüncə və tənqid bacarığının azlığı hədislərin məzmununun səhhiyyətini ən mötəbər mənbə ilə – Quranla müəyyənləşdirmək qaydasına biganəliklə nəticələnmişdir. Quran hökm kəsən, açıq-aydın, izah edən, mütəvətir, müqəddəs kəlamdır:

“Biz Kitabda (Quranda) heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadıq” (əl-Ənam, 38);

“Bu, ayələri himət sahibi, (hər şeydən) agah olan (Allah) tərəfindən təsbit olunmuş, sonra da müfəssəl izah edilmiş bir Kitabdır” (Hud, 1);

“Həqiqətən, Biz onlara (Məkkə müşriklərinə və kafirlərinə) elmlə müfəssəl izah etdiyimiz, inanan bir qövm üçün hidayət və mərhəmət olan (dini vəzifələrini öy-



rətmək üçün mükəmməl) bir Kitab (Quran) gətirdik” (əl-Əraf, 52).

Bu minvalla, özünütəcrid əsrlərində fəhm, tərbiyə və hidayət mənbəyi olan, bütövlükdə ümumi yol göstərici kitab sayılan Quranın mövqeyi “zəifləmiş”, yerini özündə zaman və məkan xüsusiyyətlərini daşıyan səhih və “zəif” ahad hədislərə vermişdir. Bununla da müsəlman zehniyyəti düşünmək, mühakimə etmək, ictihadlara imza atmaq, dəyişiklik və yeni problemlərlə mübarizə aparmaq “yük”ündən azad olmuşdu. Başda İmam Əbu Hənifə olmaqla müctəhid imamların dəlil kimi seçdikləri hədislərin sayını xırda tələbələrin bilmədən, yoxlamadan ağızdolusu danışdıqları hədislərin sayı ilə müqayisə etdikdə mənzərə bütövlükdə aydın olur.

Bu hədislərin çoxunu dəqiqləşdirmək, ravilərini araşdırmaq o qədər asan deyildi, çünki hədisləri yazıya köçürənlər həmin ravilərin zamanında yaşamamışdılar. Bununla yanaşı, ravilərin yaşadığı dövr, ümumi götürdükdə, müharibələrlə, çəkişmələrlə, fitnə-fəsadla, ayı-ayrı qrupların yaranması ilə səciyyələnən dövr idi.

#### **4.2.5. Mətni tənqid nümunələri: qeyb elmi və korlanmış əhənə**

Aşağıdakı misal islam düşüncəsi və mədəniyyətinin üzləşdiyi problemlərdən xəbər verir. Məlumdur ki, müsəlman fərd imanından güc alaraq səy göstərir, zəhmət çəkir. Onun nəzərində kahinliyə, falçılığa, münəccimliyə, quşları uçurdaraq fala baxmağa, rəml atmağa, sehrə, caduya və digər xurafat və mövhumatdan irəli gələn vasitələrə yer yoxdur<sup>1</sup>. Buna baxmayaraq, görürük

---

<sup>1</sup> Əbu Davud “Sünən” kitabında “həsən” istinadla rəvayət edir ki, Qəbisə ibn Muxariq demişdir: “Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və*

ki, Müslimin "Səhih" kitabında Müaviyə ibn Həkəmin belə dediyi rəvayət olunub: "(Bir dəfə Peyğəmbərə) dedim: "Ey Allahın elçisi, mən yenicə islamı qəbul etmişəm. Allah islamı göndərmişdir. Bizdən kahinlərin yanına gedən kimsələr var." Dedi: "Onların yanına getmə." Dedim: "Bizdən eləsi də var ki, nəhsqədəmliyə inanır." Dedi: "Bu, daxillərində hiss etdikləri şey olsa da, (düzgün davranmalarına) mane olmamalıdır." Dedim: "Aramızda eləsi də var ki, rəml atır (qum üstündə cızıq çəkib hökm çıxarır)." Dedi: "Peyğəmbərlərin arasında rəml atan peyğəmbər olub. Kimin cızığı buna uyğundursa, doğru çıxmışdır"<sup>1</sup>.

Bu hədisdən belə çıxır ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) rəmmallığı, rəmmallıq vasitəsilə qeybdən xəbər tutmağı təsdiqləmişdir.

Əgər bu doğrudursa, onda belə çıxır ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) insanlara faydalanmaq üçün düzgün rəml atmağı öyrətməyibmiş. Öyrətsəydi, onlar qeyb aləminə açar olan belə əcaib üsuldan faydalanar,

---

*salamu olsun!*) belə dediyini eşitmişəm: "Rəml atmaq, nəhsqədəmlik və quşların ulamasında nəhslik, yaxud xeyir axtarmaq cadugərlikdir". (Bax: Süleyman ibn əl-Əşəs əs-Sicistani. Sünən Əbu Davud / çapa hazırlayan: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Beyrut: "Dar əl-fikir", (çap ili göstərilməyib), II cild, səh. 409, hədis № 3907).

<sup>1</sup> Ətraflı məlumat üçün bax: Sübhü əs-Saleh. Mənhəl əl-varidin şərhi riyaz əs-salihin. İstanbul, (çap ili göstərilməyib), səh. 914. Bu kitabda rəmmallıq haqqında deyilir: "Rəmmallıq, əgər peyğəmbərlərdən, xüsusən İdrisdən səhih olaraq bizə gəlib çatmış məlumatla uyğun düşən bilikdirsə (elmdirsə), onda bu bu elmdə heç bir qəbahət yoxdur. Yox, kahinlik məqsədilə edilərsə, qadağandır. Rəmmallıq o deməkdir ki, qum üstündə üç cızıq çəkirsən, sonra bu cızıqlara arpa, yaxud toxumla vurub deyirsən: "filan, filan şey olsun". Aydınır ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) kahinliyin bütün formalarını qadağan etmişdir. Onun rəmmallığa güzəştli yanaşması isə bu işin İdris kimi bəzi peyğəmbərlərə gedib çıxması idi.

rəmmallığın düzgün üsulunu bilmədikləri üçün mövhumatçıların, fırıldaqçuların toruna düşməzdilər.

Belə hədis nüfuzlu din xadimlərinin bu cür “xeyir-duası” sayəsində müəyyən insanlara öz fırıldaq əməllərini həyata keçirmək imkanı verir.

Qurani-Kərim bu məsələdə həqiqətin nə olduğunu bütün çıpaqlığı ilə izah edir. Uca Allah buyurur:

“De: “Mən Allahın istədiyindən başqa özümə nə bir xeyir, nə də bir zərər verə bilərəm. Əgər qeybi bilsəydim, sözsüz ki, (özüm üçün) daha çox xeyir tədarük edərdim və mənə pislik də toxunmazdı. Mən iman gətirən bir tayfanı ancaq qorxudan və müjdələyənəm!” (əl-Əraf, 188);

“Qeybi bilən ancaq Odur və Öz qeybini heç kəsə ayan etməz;

Bəyənib seçdiyi peyğəmbərdən başqa! Allah onların önündə və arxasında (mələklərdən ibarət) gözətçilər qoyar” (əl-Cinn, 26-27);

“Allah pisi yaxşıdan (münafiqi mömindən) ayırmaq üçün möminləri sizin (indi) olduğunuz vəziyyətdə qoyan deyildir. Allah sizə qeybi də bildirən deyildir. Lakin, Allah öz peyğəmbərlərindən istədiyi şəxsi seçər (ona qeybdən bəzi şeylər bildirər)” (Ali-İmran, 179).

İmam Buxari və İmam Müslimin Həzrət Aişəyə istinadən rəvayət etdikləri hədis bu ayələrin bizə demək istədiyindən çox da fərqlənmir. Belə ki Həzrət Aişə demişdir: “İnsanlar Peyğəmbərdən *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* kahinlər (sehrkarlar) haqqında soruşdular. Dedi: “Onlar heç nədirilər.” Dedilər: “Ey Allahın elçisi, onlar bizə bəzən elə şeylər haqqında danışırlar ki, doğru çıxır.” Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* dedi: “Həmin danışiq haqdandır, cin onu əzbərləyir və dostunun

(sehrkarın) qulağına deyir, onlar da ona yüz yalan qatırlar". Buxarinin versiyasında Həzrət Aişəyə istinadən deyilir: "Mələklər buluda enər, səmada verilmiş qərarı (iş) bir-birinə danışarlar. Şeytan oğrun-oğrun onlara qulaq asıb (danışdıqlarını) eşidər, daha sonra kahinlərə pıçıldayar. Onlar da buna özlərindən yüz yalan qoşub danışarlar".

Bu hədisə görə, kahinlər qeybdən nə isə bilirlər. Bunu onlara şeytanlar, yaxud cinlər pıçıldayır, onlar da qeybdən öyrəndikləri bu məlumatlara istədikləri yalanı qatırlar. Quran qəti surətdə bildirir ki, qeybi ancaq Allah bilir. Onu da bildirir ki, vəziyyət dəyişmişdir, islam dini ilə, insan oğlunun bitkin mərhələyə qədəm basıb, varislik və dünyanın işlərini idarə etmək məsuliyyətini daşımağa başlaması ilə (şeytanların qeyb söhbətlərinə) qulaq asmağı qadağan edilmişdir. Qeybi Allahdan başqa kimsə bilmir:

"(Ya Peyğəmbər!) De: "Mənə vəhy olundu ki, bir dəstə cin dedilər: "Biz çox qəribə (təsəvvür edilməz dərəcədə gözəl olan) bir Quran eşitdik" (əl-Cinn, 1);

"Biz (cinlər yuxarı aləm əhlinin söhbətinə oğrun-oğrun qulaq asmaq üçün) göyə qalxmaq istədik (səmanı yoxladıq), amma onun (mələklərdən ibarət) güclü gözətçilər və yandırıp-yaxan (axan) ulduzlarla dolu olduğunu gördük.

Biz (Məhəmməd əleyhissəlamın peyğəmbər göndərilməsindən əvvəl mələklərin söhbətinə) qulaq asmaq üçün (göyün) bəzi yerlərində otururduq. Lakin indi kim (onların söhbətinə) qulaq asmış olsa, yandırıp-yaxan bir ulduzun onu gözlədiyini görər.

Biz bilmirik ki, yerdə olanlara bir pislik etmək istənilmişdir, yoxsa rəbbi onlara bir xeyir diləmişdir” (əl-Cinn, 8-10).

Quranda aydın şəkildə izah edilir ki, Kitab peyğəmbərliyindən sonrakı dövrün dünyasında insan oğlu bitkin mərhələyə qədəm basaraq öz qərarları və istəklərinə görə tam məsuliyyət daşımağa başlamışdır. Deməli, Kitab, elm və universalizm əsrində məhz o, dünyanı idarə edən, ona görə məsuliyyət daşıyan tərəfə çevrilmişdir; Kitab peyğəmbərliyindən sonra heç bir kənar qüvvə, başqa aləm insan oğlunun həyatı və dünyasına təsir göstərə, insan və dünya ilə əlaqəli ilahi qanunauyğunluqlara müdaxilə edə bilməz. Həmçinin kiminsə qeyb aləmindən xəbər tutub ondan özünün və başqalarının həyatını tənzimləmək məqsədilə istifadə etməsi mümkün deyildir. Belə ki ilahi nəzarət güclüdür, peyğəmbərlər və onlara nazil edilən vəhy möhkəmcə qorunmuşdur. Kim oğrun-oğrun qulaq asmağa cəhd edərsə, qismətinə heç vaxt hədəfdən yayınmayan yandırıcı-yaxan ulduzlardan ibarət sarsılmaz sistemin zərbələri düşəcəkdir. Allah bununla da insan oğluna yaxşılıq etmiş, onu və dünyasını başqa “aləmlər”dən, bu aləmlərin onun məsuliyyət daşımağına əngəl olmasından qorumuşdur. Əbəs yerə deyildir ki, “Cin” surəsinin təhkiyə üslubu keçmiş zamandadır: “kunnə – biz ..idik”. İndi isə vəziyyət dəyişib, hətta Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!)* cinlər və onların dünyası haqqında danışması, xəbər verməsi müşahidəyə deyil, informativ məlumata əsaslanır: “(Ya Peyğəmbər!) De: “Mənə vəhy olundu ki, bir dəstə cin...” (əl-Cinn, 1).

Əgər belə rəvayətlər səhihdirsə, görəsən, onları insanların, xüsusi ruhi halların nəzərdə tutulduğu dia-

loqlar kimi izah etmək mümkündürmü? Elə hallar ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) insanları əqli və psixoloji səviyyələrinə uyğun dillə bu hallarla özlərinə zərər vurmaqdan çəkəndirmişdir. Belə olduqda xüsusi məzmun kəsb edən bu cür dini mətnlər insanlara müraciətdə zəruri hal kimi çıxış edib, “iki zərərdən ən yüngülü” kateqoriyasına daxil olmur ki?

İmam Buxari rəvayət edir ki, Həzrət Əli demişdir: “İnsanlarla başa düşdükləri dildə danışın. (Əqli səviyyələrinə uyğun danışmadığınızda) onların Allahı və peyğəmbərini təkzib etmələrinimi istəyirsiniz?”

İmam Müslim rəvayət edir ki, İbn Məsud demişdir: “Ağılları kəsməyən şeylər haqqında danışdığınız elə qövm yoxdur ki, sözləriniz onların bəzisi üçün fitnə-fəsad olmasın”.

Heç şübhəsiz ki, təkçə istinad deyil, həm də mətn tənqidini, yozum və üsullarını yaxşı bilməliyik. Bununla yanaşı, Qurani-Kərim digər rəvayət və izahların, ictihadların təsdiqlənməsində başlıca meyar seçilməlidir. Belə olduqda biz şəriətin məğzini əsas götürməklə dolaylıqlıq və təhrifin xurafat və mövhumata xidmət etməsinin qarşısını ala bilərik.

Mötəbər Sünnə zəngin xəzinədir, səhihliyinə əmin olmadığımız rəvayətlərlə onu “şişirdib-böyütməyimiz”ə gərək yoxdur. Məzmunu səhih olsa da, istinadı mötəbər sayılmayan rəvayətlərə gəlincə, onları məzmunca islamın məğzinə uyğun olduqları üçün müdrək kəlamlar kateqoriyasına daxil etmək mümkündür.

#### **4.2.6. İslamdan əvvəlki və sonrakı dünya**

Biz vəhyin ümumi məzmunundan, eləcə də hazırda yaşadığımız reallıqdan belə başa düşürük ki, islamdan

əvvəlki dünya ilə sonrakı dünya bir-birindən fərqlənir. Əgər islamdan əvvəlki dünya üçün möcüzələr, xariqüladə hallar, həmçinin xurafat və mövhumat xarakterikdirsə, onda islamdan sonrakı dünyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərini kitab, elm və qanunauyğunluqlar təşkil edir.

Bu yerdə, şeytanların Süleyman peyğəmbərin ixtiyarına verilməsi, Babildə Harut və Marut adlı iki mələyin insanlara sehr öyrətməsi haqqında olan ayələri müzakirəyə çıxarmaq faydalı olardı. Çünki bir çoxları bu ayələrdən sui-istifadə edərək xurafat və mövhumatı avam insanlar arasında yayıb onları aldadırlar.

Uca Allah buyurur:

“(Yəhudilər) Süleymanın səltənətinə (şahlığına) dair şeytanların oxuduqlarına (sehr kitablara) uydular. Süleyman (bu kitablara uymadığı üçün) kafir olmadı, lakin şeytanlar (bildikləri) sehri və Babildə Harut və Marut adlı iki mələyə<sup>1</sup> nazil olanları xalqa öyrədərək kafir oldular. Halbuki (o iki mələk): “Biz (Allah tətəfindən göndərilmiş) imtahanıq (sınağıq), sən gəl kafir olma!”

<sup>1</sup> “Əndəlüslü və Qranadalı Əbu Həyyan” adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Yusif özünün “Əl-Bəhr əl-mühit fi qiraət əl-mələkeyn” kitabında yazır: “Alimlərin böyük əksəriyyəti – cümhur (ayədəki) “mələkeyn” sözündəki “ləm” hərfini fəthə (ə saiti) ilə oxumuşlar. (Ayənin) aşkar mənası budur ki, söhbət iki mələkdən gedir. Bəzilərinə görə, bunlar Cəbrayıl və Mikayıl, başqa versiyaya görə onlardan qeyri mələklər: Harut və Marutdur”.

Amma İbn Abbas, Həsən, Əbüləsvəd Duəli, Zəhhak və İbn Əbza həmin sözdəki “ləm” hərfini kəsərə (i saiti) ilə oxumuşlar. İbn Abbas demişdir: “Onlar Babildə yaşayan iki sehrbaz idilər, çünki mələklər insanlara sehr öyrətməzlər”. Həsən demişdir: “Onlar İraq Babilindəki iki kafir şəxs idilər”. Əbüləsvəd demişdir: “Onlar Harut və Marutdur. Bu dediyimiz Həsənin dediyi ilə üst-üstə düşür”. İbn Əbza demişdir: “Onlar Davud və Süleymandır. Bəzilərinə görə, şeytanlardır”. İbn Əbzanın dediyinə görə, ayədəki “ma” inkar ədatıdır, başqa versiyalara görə nisbi əvəzlilikdir.

Əbu Həyyan, İbn Abbasın fikri ilə razılaşıır, əks fikirləri xülasə

– deməmiş heç kəsə sehr öyrətmirdilər. (Bununla belə yəhudilər) yenə də ər-arvad arasına nifaq salan işləri onlardan öyrənirdilər. Lakin onlar (sehrbazlar) Allahın izni olmadan heç kəsə zərər verə bilməzlər. Onlar (yəhudilər) ancaq özlərinə faydası olmayan, zərər verən şeyləri öyrənirdilər. Həqiqətən, onlar (yəhudilər) belə şeyləri satın alanların (Allahın kitabını şeytan əməlləri ilə mübadilə edənlərin) axirətdə payı olmadığını yaxşı bilirlər. Kaş ki, onlar özlərini nə qədər yaramaz bir şeyə satdıqlarını biləydilər!” (əl-Bəqərə, 102).

Bu ayəyə diqqətlə nəzər salsaq, görərik ki, söhbət islam dinindən əvvəlki dövrdə baş vermiş hadisədən, təcürbədəndən gedir. Həmin mərhələdə bəşəriyyət əsas etibarını ilə ibtidai olub bir-birindən təchiz edilmiş, məhdud biliklərə sahib qövmələrə (tayfalara, xalqlara) bölünmüşdü. Bu xalqlara, tayfalara bir-birinin ardınca peyğəmbərlər göndərilmişdi. Peyğəmbərlərin təlimləri bu xalqları inkişaf etdirmiş, islamla təmsil edilən elm və ümumdünya mərhələsinə çatdırmışdı. Bu səbəbdən möcüzələr, xariqüladə hallar ibtidai mərhələnin tələblərindən biri olub, peyğəmbərlərin öz xalqlarını tərbiyə və idarə etmə vasitəsi idi. Möcüzələrlə, ümumi götürdükdə, sadələvh olan düşüncə və hisslərə təsir göstərmək, insanlarda peyğəmbər və peyğəmbərliyə münasibətdə müəyyən əminlik yaratmaq mümkün idi. “Cin” surəsinin demək istədiyi də budur.

“Bəqərə” surəsinin 102-ci ayəsində göstərilir ki, Süleyman peyğəmbərin ixtiyarına verilən şeytanlar və təbiət qüvvələri ilahi köməyin və peyğəmbərlik möcüzə-

---

etdikdən sonra deyir: “Bütün bunlar doğru deyildir, mələklər günahsızdırlar”. (Bax: Məhəmməd ibn Yusif əbu Həyyan. Əl-Bəhr əl-mühit. Beyrut: “Dar əl-fikir”, 1992, I cild, səh. 528).



sinin ifadəsidir; burada Süleyman peyğəmbərin bununla əlaqəli etiqad və inancına toxunulmur, onun başqa aləmlərlə, xüsusən cinlər aləmi ilə qeyri-qanuni əlaqə yaratmaq cəhdindən söz açılmır. İnsanlar, yaxud cinlər ona görə şeytan adlandırılıb ki, Allahın əmrinə asi olan, təkəbbür göstərən kafirlərdir. Məhz bu onlara “şeytan” ləqəbini qazandırmışdır.

“Babildəki Harut və Marut adlı iki mələk” məsələsinə gəlincə, bu, islamdan əvvəlki dövrlə əlaqəli məsələdir. Bu dövr möcüzələr dövrüdür, bəşəri kamilliyə, müstəqilliyə gedən yolda haqla batilin, işıqla qaranlığın mübarizəsi dövrüdür, ibtidai bəşər dünyasının digər aləmlərlə əlaqəsinin olduğu dövrüdür. Buna görə həmin dövrdən bəhs edən Quran ayəsini mələklərin insanlara şəri öyrətməsi kimi başa düşmək doğru olmazdı. Bunu mələklərə yaraşdırmaq olmaz, sağlam islam nöqteyi-nəzəri bunu qəbul etmir.

Mənbələrdə “m-l-k-e-y-n” sözünün həm “iki mələk” mənasında “mələkeyn”, həm də “iki hökmdar” mənasında “məlikeyn” versiyalarında oxunmasının doğru olduğu deyilir. Mənə görə, ikinci oxu variantı daha məqsədəuyğundur. Yəni, söhbət qədim yunan mədəniyyətindən əvvəl ərazidə hakim olan antik mədəniyyətə aid məbədlərin kahinlərindən gedir. Onlar xalq kütlələri qarşısında özlərinə güc qazandıran müəyyən biliklərə sahib idilər. Eyni ilə Musa peyğəmbərin əhvalatında söz açılan, adi insanları gözbağlayıcılıqla aldadan sehrbazlar kimi!

Fikrimizcə, həmin baş kahinlər – bu əməlisaleh abidlər bildiklərini, Allahın ilham yolu ilə öyrətdiyi bilikləri insanlara öyrədərkən şagirdlərinə xəbər dar edirmişdilər ki, həmin biliklərdən sui-istifadə etsələr, fitnə-fəsad

çıxarmış, şər işləmiş, başqalarına əziyyət etmiş, insanları yollarından azdırmış olacaqlar. Məhz bu cür yanaşma doğrudur, mələklərin statusuna uyğundur.

Bəlkə də, əziz oxucuya sirk oyunlarında səslə, işıqla edilən gözbağlayıcı fəndləri xatırlatmaq faydalı olardı. Həmçinin kino-filmlərdə kadrların ayrı-ayrı, bir-birini izləyən “tərpənməz” şəkillərdən ibarət olduğunu bilməsəydik, and içərdik ki, gördüklərimiz canlı, real hərəkətdən ibarətdir.

Bu elə məsələdir ki, ziddiyyətli mülahizələrlə, yanaşmalarla müşayiət edilir, ümmətin düşüncəsinə zərərli təsir göstərir; aidiyyəti mütəxəssislər çox az hallarda onu müzakirə edib, mahiyyətinə aydınlıq gətirir, sağlam yanaşma nümayiş etdirirlər. Halbuki buna daha çox vaxt ayırmaq lazımdır ki, düşüncə və inancı korlamasın, diqqəti Quranın yol göstərənliyindən, varislik məsuliyyətindən yayındırmasın.

#### **4.2.7. Metodoloji təkmilləşmə və mədəni təshih zərurəti**

İstinad və məzmundakı qüsurə görə səhih olmayan bir çox rəvayət qüsurulu metodologiya nəticəsində mətni tənqid və ricalşünaslıq baxımından səhih göstərilir. Bəzi rəvayətlər bu günün mütəxəssisinə çox vaxt məlum olmayan xüsusi şərait baxımından, bəlkə də, səhihdir! Bununla da mütəxəssis onu səhv başa düşür, ümmətin mədəniyyəti və düşüncəsini “kirləndirir”, müqəddəsə itaət adı ilə xurafat və mövhumata qapı açır. Xurafat isə varislik məsuliyyətinin, elmi təfəkkürün, psixoloji potensialın üstündən xətt çəkir.

Məqsədimiz bu sayaq məsələlərdə son sözü dediyimizi iddia etmək deyildir; əksinə, istəyirik ki, alimlər,

mütəfəkkir və mütəxəssislər arasında sağlam, metodoloji, elmi dialoqa qapı açılsın. Özü də bu dialoq bitkin metodologiya, elm və mədəniyyətə söykənsin. Məhz belə metodologiya məqsədləri müəyyənləşdirir, problemləri islamın mahiyyəti və qayələri, ümmətin mövcud reallığı əsasında həll edir. Bununla biz düşüncə tərzi və metodlarımızın təshihini üçün ciddi surətdə çalışmış olacaq, mövcud vasitə və imkanlardan istifadə edəcək, mədəniyyətimizi “təmizləyəcək”, xəstə ruhlu və mənfəətpərəst insanlara imkan yaratmayacağıq.

### **4.3. Tərbiyə problemi: metod və prinsip**

Əgər ümmətdə dəyişiklik və islahat bacarığı formalaşdırmaq, islam islahatçılığı layihəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq istəyiriksə, tərbiyə problemini birdəfəlik həll etməliyik.

Ümmət yazıb-yaradan, bir çox problemə diqqəti cəlb edən çoxlu mütəfəkkir və islahatçı yetişdirsə də, lazımı dəyişiklik hələ də baş verməyib, hələ də problem və xəstəliklərdən xilas ola bilməmişik. Bizə görə, bu parlaq zəkalar uşaqlıq mərhələsində tərbiyə işi mövzusunə lazımı diqqəti ayırmayıblar. Tərbiyə dəyişikliyin əsasıdır! Uşaqlar və tərbiyə işi müsəlman fikri və ideoloji-ictimai fəaliyyətində daima kənarda qalmışdır.

İctimai-humanitar düşüncədəki tənəzzülün bir parçası kimi tərbiyə işinin də tənəzzülə uğraması ilə ictimai dünyagörüşü də təhrifə uğramış, siyasət, düşüncə və tərbiyədə despotizm və mütilik xəstəliyinin şiddətlənməsi nəticəsində cəmiyyətdə neqativ abı-hava möhkəmlənmişdir. Çünki mədəniyyət və düşüncə olmadan məşvərət, ədalət və bacarığa yer olmadığı kimi, tərbiyə və təhsil olmayan yerdə də inkişafa rast gəlinmir.

Mütilik, terror və despotizm cəmiyyəti fərdiyyətçi və avtoritar cəmiyyətdir, orada başqalarının rolu və iştirakçılığı inkar olunur, hər kəs özündən aşağıdakına kölə gözü ilə baxır. Kölə psixologiyası ilə yaşayan şəxslər özlərindən güclü olanlara itaət göstərmək xəstəliyinə tutulmuşlar. Eyni vaxtda, belə birisi iqtidara gələrsə, özündən zəif və aşağı olanlara qarşı despotluq etməyə başlayır. Kölə cəmiyyətin üzvləri arasında həmrəylik və əməkdaşlığa rast gələ bilməzsiniz, onlara fərdiyyətçilik, eqoizm, mənfəətpərəstlik, asılılıq, mütilik və despotizm xasdır. Mütilik və asılılıq silsiləvi olub lap yuxarıya – Baş Ağaya, Ali Azğına qədər davam edir. Sonuncu isə öz növbəsində daha güclü olana – Cənab Ağlara, Misterlərə tabedir.

Kölə zehniyyətinin, piramidavari despotizmin, asılılıq və fərdiyyətçi təfəkkürün hakim olduğu cəmiyyətdə zəifliyinə görə uşaqların ən aşağı pillədə qərar tutması, diqqətdən kənar qalması, gələcəyin rəhni, inkişafın toxumu, ümid yeri kimi nəzərdən keçirilməməsi təbiidir. Bu varlıq həmişə itaət etməli, sual verməməli, rəyi öyrənilməməli, müzakirə etməməli və olunmamağı, uşaqlıq istəkləri yerinə yetirilməməlidir. O, qeydsiz-şərtsiz əzbərləməli, yamsılmalıdır. Belə cəmiyyətin öz tərbiyə üsulları və anlayışları vardır. Qorxutma və cəzalandırma kölə zehniyyətinin hakim olduğu cəmiyyətlərdə tərbiyənin başlıca vasitələridir.

### **4.3.1. Tərbiyədə bilik və mənəviyyatın vəhdəti**

Təəssüf ki, təlim-tərbiyə və təhsildə Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) mehribanlıq, sevgi, şəfqət, qayğı, ehtiram və təşviqə əsaslanan uşaq tərbiyəsi üsuluna,

uşaqlıq mərhələsinin, imkanlarının, ictimai-mədəni dəyişiklik və islahatçılıqda oynadığı rolun sosial-pedaqoji cəhətdən öyrənilməsinə təsadüf edilmir.

Bu səbəbdən ideoloji islahat işinə tərbiyə sahəsinə birbaşa və çoxlu sərmayə yatırmaqla başlamaq lazımdır. Çünki məhz tərbiyə işi sayəsində müsəlman şəxsiyyəti formalaşdırmaq, sosial həmrəyliyə sahib stabil kollektivin sağlam üzvünə çevriləcək fərd yetişdirmək mümkün olur. Elə bir fərd ki, bilik cəhətdən düşünən zəkaya, mənəviyyat sarıdan azad, inanclı, müsbət, cəsarətli və təşəbbüskar xarakterə sahibdir.

Müsəlman uşaqlarda psixika və təfəkkürü yenidən formalaşdırmaq, iman və tövhid ruhunu, mütərəqqi elmi əsaslara söykənən varislik töhfələrini əks etdirən müsbət dəyişiklik yaratmaq istəyiriksə, onların tərbiyəsində dəyişməz və dəyişkən məsələləri fərqləndirməli, islamın sabit prinsiplərinə söykənən pedaqoji araşdırmalar aparmalıyıq. Bununla da üsullar, vasitələr, çəkilən zəhmət, maraqlar bilik və təcrübənin inkişafı ilə, dəyişiklik və problemlərin təbiəti ilə, uşaqlardakı potensial və imkanlarla səsləşəcəkdir.

### **4.3.2. Tərbiyə şüurundakı tənəzzülü ictimai şüurdakı ətalət doğurmuşdur**

İctimai elmlərin olmamağı, Peyğəmbərin tərbiyə üsulunun məzmununu dərk etməmək öz növbəsində islam fikri tarixində pedaqogika elmləri və araşdırmalarının olmamağına gətirib çıxarmışdı. Vəziyyətin nə yerdə olduğunu bütün aydınlığı ilə təsəvvür etmək üçün sırası müsəlmanların təhsil aldığı mədrəsələrə nəzər salmaq kifayətdir. Bu mədrəsələrin xərcləri kasıb kütlələrin öh-

dəsinə düşürdü, müəllimlərin səviyyəsi aşağı idi, tədris metodikası primitivliyi ilə seçilirdi.

Həmçinin mədəni tənəzzülümüzü, başqalarının isə inkişafını bəzi aspektlərdən həm də o izah edir ki, müsəlman mütəfəkkir və alimlər kütlələrin təhsili məsələsinə, mövcud təhsilin vəziyyətinə çox az diqqət yetirmiş, mədrəsələrlə, vəziyyəti ilə, müəllimlərinin səviyyəsi ilə, orada verilən primitiv təhsillə əlaqəli ciddi tənqidi mülahizələr səsləndirməmişlər.

Hakim təbəqəni təmsil edən şəxslərin öz uşaqlarını tərbiyə edən ev müəllimlərinə etdikləri bir neçə tövsiyə, nəsihət, yaxud bəzi mütəfəkkir və elm adamlarının mülahizələri əsasında müsəlman tərbiyə və təhsil reallığına dair tablo cızmaq səhv olardı. Bunların ümmətin sonrakı tarixində təhsil və tərbiyə reallığı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Müsəlman hakim sinfinin icraatlarındakı siyasi-ideoloji təhriflərin geniş vüsət almağı bizə hakim elitanın uşaqları üçün xüsusi və xarici təhsilin nə üçün bu cür geniş yayıldığını, daha sonra müsəlman kütlələrin mədəniyyətinin nə səbəbdən tənəzzül etdiyini, bacarıqlarının nəyə görə zəiflədiyini başa düşməyə kömək edir<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Özünü ümmətdən təcrid edən, bütün növ imtiyazlara sahib seçilmiş azlıqla – hakim siyasi elita ilə nəsinə alçaldılma, yaddan çıxarılma, hüquqlarının tapdalanması düşmüş müti kütlələrin münasibətlərində özünü göstərən avtoritarlıq və təkəbbür (yekəxanalıq) zehniyyəti İslam dünyasında insan haqlarının pozulmasının, müsəlmanların geriliyinin ən mühüm təzahür formalarından birini əmələ gətirir. Müsəlman dünyasına xas “ev xidmətçiləri” zümərəsi və onlarla xoşagəlməz davranış tərzini də bu cür eybəcər zehniyyətin başqa təzahür formasıdır. Belə ki bir çox şəxs xidmətçiləri, demək olar ki, ləyaqət, gəlir, istirahət hüququndan məhrum etmişdi. Aşağı məxluqlara təşəxxüslə baxmaq məntiqi ilə bəzi ev sahibləri xidmətçiləri “başqa növ” hesab etmiş, onların ancaq zorakılıq və həqarətə layiq olduqlarını düşünmüşlər. Həyatda qalmaq üçün

#### **4.4. Nümunəvi tərbiyə prinsipləri və Peyğəmbərin tərbiyə üsulu: dünən və bu gün**

Ümmətin başına nəyin gəldiyini başa düşməyimiz üçün proseslərin necə başladığını diqqətlə öyrənməliyik. Belə olduqda yol verdiyimiz səhvləri, geriliyimizlə nəticələnmiş səbəbləri başa düşüb, lazımı dərsləri çıxara bilərik. Əgər Quran ritorikası düşüncəmizin əsasını, həyat düsturumuzu təşkil edirsə, onda Peyğəmbərin tərbiyə ritorikası və üslubu başlanğıc nöqtəmiz olmalıdır. Biz bu tərbiyə ritorikası və üsulunu onun əməli Sünnəsindən, həyat təcrübəsindən, təlimatlarından, şəxsiyyətinin əsas cəhətlərindən, insanlarla necə davranmağından əxz etməliyik. Həmçinin bu işdə bizə Qurani-Kərim, məqsədləri, dəyərləri, prinsipləri kömək edəcəkdir. Biz bunları, həm də Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) şəxsiyyət, əxlaq və peyğəmbərlik məziyyətlərində müşahidə edə bilərik.

Quranda Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) şəxsiyyətini əmələ gətirən xüsusiyyətlər kimi şəfqət, sevgi, təmkin və gözəl əxlaq göstərilmişdir:

---

onlara atılan loğmalara möhtac olduqlarına görə bu bədbəxtlərlə belə həqirənə və qəddar rəftar etmək qəbuledilməzdir.

Belə "təcrübə"yə, icraatlara dinin bəşəri qardaşlıq və islam qardaşlığı prinsipləri, ədalət, fədakarlıq, altruizm dəyərləri əsasında nəzər salmalı və düşünməliyik. Övladlarımızı tərbiyə edərkən, onların mənəvi dünyasını formalaşdırarkən bu cür davranış tərzii ilə mübarizə aparmalıyıq. Aparmalıyıq ki, güclü ümmət olaq, parçalanma, müsəlman kütlələri cahilləşdirmə, alçaltma və zəiflətmə, bununla da ümməti heydən salma, düşmənləri ağa halına gətirmə bəlasının öhdəsindən gələ bilək.

Ümmətin geriliyi tarixinə bütöv olmayan baxış, yaxud seçməli yanaşma bizə problemləri, zəiflik və gerilik səbəblərini obyektiv şəkildə başa düşməyə kömək etməyəcəkdir.

“Biz səni aləmlərə ancaq rəhmət olaraq göndərdik” (əl-Ənbiya, 107);

“Doğrudan da, sən ali əxlaq üzrəsən” (əl-Qələm, 4);

“Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə, onlar sənin ətrafından dağılıb gedərdilər” (Ali-İmran, 159).

İbn Sə`də istinadən İmam Müslim rəvayət edir ki, Möminlərin anası Həzrət Aişə demişdir:

“Peyğəmbər heç kəsə: nə bir qadına, nə bir xidmətçiyə... əl qaldırmamışdı. Onun əli Allah üçün cihadda qalxardı...”.

İmam Buxari və İmam Müslim rəvayət etmişlər ki, Ənəs ibn Malik deyibmiş:

“(Uşaq ikən) Peyğəmbərə *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* on il xidmət etdim. Bu müddət ərzində, Allah and olsun ki, mənə bir dəfə də olsun “of” demədi. Nə də “nə üçün belə etdin; niyə belə etmədin” söylədi”.

Hədisin başqa versiyasında oxuyuruq:

“Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* heç vaxt mənə söyməmiş, əl qaldırmamış, danlamamış, qaşqa-bağını tökməmişdir. Hansı isə bir işə buyurduqda və mən onu gec etdiyimdə əsla məni buna görə məzəmmət etməmişdi. Əgər buna görə məni onun ailəsindən kimsə danlasaydı, deyərdi: “İncitməyin onu! O, Allah nə murad edibsə, onu etmişdir”.

Əbu Hüreyrəyə istinadən Tirmizi Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* belə dediyini rəvayət etmişdir:

“Möminlərin imanca ən kamili əxlaqı ən gözəl olanıdır. Ən yaxşınız əyalı ilə yaxşı davranan kimsədir”.

İbn Macə və Hakim rəvayət etmişlər ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* deyibmiş:

“Ən yaxşınız əyalı (zövcəsi) ilə yaxşı keçinəndir. Mən isə aranızda ailəmlə ən yaxşı davranan kəsəm”.



İmam Buxari və İmam Müslim rəvayət edirlər ki, Həzrəti Aişə (*Allah ondan razı qalsın!*) deyibmiş:

“Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) iki şeyi seçmək qarşısında qalsaydı, ən asanını seçərdi. Təbii ki, həmin şey günah əməl deyildisə. Yox, əgər günah əməl olsaydı, dərhal ondan kənar durardı. Peyğəmbər nəfsi üçün intiqam almazdı. Amma Allahın qadağaları pozulardısı, Uca Allah üçün alardı”.

Həzrəti Aişə rəvayət edir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) demişdir:

“Allah nəzakətlidir və hər bir işdə nəzakətliliyi sevir”<sup>1</sup>.

Əbu Zərə istinadən Tirmizi rəvayət edir ki, bir adam Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) yanına gəlib deyir: “Mənə nəsihət ver.” Peyğəmbər deyir: “Hərada olsan, Allahdan qorx!” Həmin şəxs deyir: “Daha sonra?” Peyğəmbər buyurur: “Pis işdən sonra yaxşı iş görsən, (həmin pis işi) silib-aparar.” Şəxs deyir: “Daha sonra?” Peyğəmbər buyurur: “İnsanlarla xoş davran”.

Əbu Davud və Tirmizi rəvayət edirlər ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) deyibmiş:

“Rəhmdillərə Mərhəmətli Allah rəhm edər. Yerdəkilərə rəhm edin ki, Göydəki də sizə rəhm etsin!”

İmam Əhməd rəvayət edir ki, Əbu Dərda deyibmiş: “Peyğəmbər danışdığı vaxt həmişə gülümsəyərdi”.

Əbu Hüreyrəyə istinadən İmam Əhməd, Hakim və Beyhəqi rəvayət edirlər ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) deyibmiş:

“Şübhəsiz ki, mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm”.

---

<sup>1</sup> Hədisi İmam Buxari və İmam Müslim rəvayət etmişlər.

Elə isə şəfqət və əxlaq peyğəmbərinin tərbiyə üsulu və ritorikasının səciyyəvi cəhətləri, dəyişməz prinsipləri hansılardır?

#### **4.4.1. Sevgi, əminlik və cəsərət – Peyğəmbərin tərbiyə ritorikasının prinsipləri kimi**

Sevgi, şəfqət, mehribanlıq, nəzakət, rəhmdillik, hisslərə hörmət Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) uşaqları tərbiyə metodunun əsasını təşkil etmişdir. Uşaq psixikası və mənəviyyatının formalaşmasında bu cəhəti nəzərə almadan ümməti islah layihəsindəki çatışmazlıqları, qarşıya qoyulan böyük məqsədlərə çata bilməməyin səbəblərini başa düşə bilməyəcəyik.

Bundan əvvəl gördük ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) azyaşlı İbn Abbasla necə davranmış, ona sevgi və qayğı göstərmiş, cəsərət və özünəinam hissi aşlamış, namazda ikən kürəyinə dırmaşan bu balacanın qeydinə qalmışdı.

Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) uşaqların hisslərinə ehtiramla yanaşır, yanlarından keçdikdə onlara salam verir, söhbətə gələn azyaşlılara biganə qalmır, uşaqlarla oynayır, uşaqlara ehtiram göstərməyə çağırır, onlarla ədalətlə davranmağa təşviq edirdi<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Səhl ibn Sə'd Saidi rəvayət edir ki, Peyğəmbərə (dadlı) içki gətirmişdilər. İçkidən içdi, bu vaxt sağında bir uşaq (İbn Abbas), solunda isə yaşlılar vardı. Uşağa dedi: "İcazə verirsənmi, içkini (ilk olaraq) onlara verim?" Uşaq dedi: "Allaha and olsun ki, yox! Səndən sonra içmək payımı kiməsə verməyəcəyəm!" (Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar ehya ət-turas", (çap ili göstərilməyib), III cild, səh. 1604, hədis № 2030).

Əbu Hüreyrə Rəvayət edir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) deyibmiş: "Kim uşağa: "Gəl al", – deyərsə və verməzsə,

Zorakılığı, əllə, dillə zorba gəlməyi tərbiyədə sağlam üsul hesab edənlər yanılırlar. Əslində bu, valideynin acizliyini, natamam tərbiyə bacarığını, uşağın şəxsiyyətinin, özünəinamının məhv edilməsini göstərir. Təəssüf ki, bir çox müsəlman xalqlarda meşə qanunlarının izlərini, islam ruhu və əxlaqının zəifliyini müşahidə edirik. Bu xalqlarda böyük və güclülərin zorbalığı təkcə kiçiklərə deyil, həm də tabelikdə olan (asılı) böyüklərə də şamil edilir. Halbuki bu davranış Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) xoşuna gəlməyən davranış idi və o, özündən asılı olanlara fiziki zor tətbiq edənləri həmin kimsələri azad etmədikləri müddətcə bağışlamırdı<sup>1</sup>. O, hətta lazımsız yerə bir canlıya zülm edən, onu

---

yalançıdır". (Bax: Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl / çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnaut. Beyrut: "Müəssisə ər-risalə", 1999, XV cild, səh. 520, hədis № 9836).

Bir çox amerikalı ananın öz uşaqlarına ictimai yerlərdə nəyisə izah etmək, başa salmaq, yaxud etdikləri hərəkətlərə görə onları danlamaq istəyərkən onunla ayaqüstü, başının üstünü kəsdirməklə deyil, dizlərini yerə qoyaraq, eyni səviyyəyə gələrək, üzübüz danışmaları diqqətimi çəkir və xoşuma gəlir.

Heç vaxt unutmayaçağam: bir dəfə bir ana mağazadan dolu səyyar səbətlə çıxdı, avtomobilinə getmək üçün mağazanın qarşısındakı yolu keçməli idi. Bir əli ilə səyyar səbətin tutacağından, digər əli ilə azyaşlı uşağından yapışmışdı. Uşağına tərəf çevrilib soruşdu ki, səbətdə əyləşmək, yoxsa maşın dayanacağına ayaqla getmək istəyir. Uşaq getmək istədiyini dedi. Çətinliyə baxmayaraq, ana bir əli ilə səbəti itələyərək, digər əli ilə uşağının əlindən tutaraq yolu keçib maşına tərəf getdi. Şübhəsiz ki, belə tərbiyəvi davranış nəticəsində, həmin uşaq böyüdükdə özünə hörmət edəcək, cəsur və hüquqlarını qoruyacaq ruhda böyüyəcək, hüquqlarının tapdanmasına icazə verməyəcəkdir.

<sup>1</sup> Əbu Əli Süveyd ibn Müqrin demişdir: "Yeddi qardaşdan biri idim. Ən kiçiyimiz xidmətçimizə bir kərə vurmuş, Peyğəmbər də bizə əmr etmişdi ki, onu azad edək". (Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar ehya ət-turas", (çap ili göstərilməyib), III cild, səh. 1279, hədis № 1658).

incidən kimsəni lənətləmişdi<sup>1</sup>. Elə isə indiki dövrdə tərbiyədə özünü göstərən zorakılığa nə ilə haqq qazandırmaq olar?!

#### **4.4.2. Sevgi böyük qüvvə olub, səmərəli və effektiv tərbiyənin rəhnidir**

Sevgi inam, xatircəmlilik və cəsarət doğurur. Sevgiyə əsaslanan rəftar uşaqda onu sevdiyi tərəfin: Allahın, dinin, Peyğəmbərin, valideyninin, müəlliminin razılığını qazanmağa təşviq edən müsbət qorxu yaradır. Belə ol-

---

Əbu Məsud Bədri belə rəvayət edir: “Bir dəfə qulamımı qamçı ilə vururdum. Arxadan səs eşitdim: “Bil ki, ey Əbu Məsud...” Qəzəbli olduğumdan səsin nə dediyini yaxşı eşidə bilmədim. Səs yaxınlaşdıqca gördüm ki, Peyğəmbərdir *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)*. Deyirdi: “Bil ki, ey Əbu Məsud, Allah sənə sənin bu qulama etdiyindən daha çox şeyi etməyə qadirdir!” Dedim: “Ey Allahın rəsulu, onu Allah naminə azad edirəm.” Buyurdu: “Əgər bunu etməsəydin, cəhənnəm səni məhv edəcəkdin!” (Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar ehya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), III cild, səh. 1280, hədis № 1659).

<sup>2</sup> İbn Ömər rəvayət edir ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* deyibmiş:

“Bir pişiyi öləndək bağlı yerdə saxlayan qadın əzab yiyəsi oldu; etdiyi əməl üzündən cəhənnəmə atıldı. Allah ona buyurdu: “Pişiyi bağlı saxladığın zaman ona nə yemək, nə də su verdin. Bəri buraxsaydın həşəratlardan yeyər, (beləliklə, ölməzdi)”. (Bax: Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, II cild, səh. 834, hədis № 2236; Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar ehya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), IV cild, səh. 1760, hədis № 2242). İbn Abbas rəvayət edir ki, Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* yanında üzünə damğa basılmış bir uzunqulaq keçdi. Bunu görə Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* dedi: “Ona damğa basana Allah lənət etsin!” (Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: “Dar ehya ət-turas”, (çap ili göstərilməyib), III cild, səh. 1673, hədis № 2117).

duqda uşağı zorakılıq və sərtliyin səbəb olduğu mənfi qorxu, ağrı-acı, hədə və rədd edilmədən irəli gələn neqativ hisslər bürümür, uşaqda özünəinam, insaf və alicənablıq duyğusu yox olmur.

Həm tərbiyə ədəbiyyatını az oxuduqlarından, həm də islam nöqtəyi-nəzəri əsasında elmi, pedaqoji və sosial biliklərdən xəbərsiz olduqları üçün görürük ki, müsəlman valideynlər və tərbiyəçilər çox vaxt sevgi, sərbəstlik və nizam-intizam anlayışlarını qarışdırırlar. Onlara elə gəlir ki, sevgi, sərbəstlik və nizam-intizam bir-birinə ziddir, halbuki bu anlayışlar bir-birini şərtləndirir.

Sevgi ifrat oxşama deyildir, uşağın hər istəyini yerinə yetirmək, hər növ səhvini bağışlamaq mənasına gəlmir. Əsl sevgi uşaq ilə tərbiyəçi arasında şəfqət, qayğı ifadə edən, uşağın mənafeyini, onun rahatlığını, bacarıqlarının inkişafını, islam dəyərləri əsasında xarakterinin formalaşmasını məqsəd güdən əlaqə, münasibət deməkdir. Bu isə uşaq xarakterini, inkişaf mərhələlərini başa düşməkdə səbir və zəhmət, onunla rəftarda münasib tərbiyə üsullarını bilmək tələb edir.

#### **4.4.3. Azadlıq: sərhədlər və qaydalar**

Tərbiyə ilə əlaqəli anlayışlardan məlumatsız bir çox valideyn, eləcə də öz elmi və maarifləndirici rollarını düzgün icra etməyən mütəfəkkir və ziyalıların çoxu elə başa düşür ki, azadlıq nəfsin istədiyi hər şeyi etmək üçün uşağa tam sərbəstlik verməkdir. Bu, səhv yanaşmadır, heç şübhəsiz ki, axır məqamda özbaşınalığa, fitnə-fəsada, mənəvi aşınma və tənəzzülə aparıb çıxaracaqdır.

Azadlıq insanın təbiəti və cəmiyyəti ilə əlaqəli sərhədləri, qaydaları, dəyişməz prinsipləri olan anlayışdır.

Bu qaydaları düzgün başa düşmək lazımdır. İnsan və cəmiyyət mürəkkəb sistemdir və bu sistemin öz qaydaları, sərhədləri, dəyişməz əsasları vardır. Əgər bu qaydalara əməl olunmazsa, sistem çökər. Bu mənada sosial sistemlərlə fiziki sistemlər (atom, hüceyrə, qalaktika) eynidir. Amma bu, həm də o deməkdir ki, sosial sistemlərin sərhədləri daxilində azadlıq və seçim anlayışları mövcuddur.

Bir insan digərini seçim etmək və buna görə məsuliyyət daşımaqdan məhrum edə bilməz. Lakin cəmiyyət öz üzvlərinə vəzifə və məsuliyyət yükləməli, maarifləndirmə aparıb imkan yaratmalıdır ki, onlar öz vəzifələrini qanuni azadlıq çərçivəsində icra etsinlər. Eləcə də cəmiyyət vətəndaşlara ümumi hüquqlara riayət, sosial sistemin qaydaları və dəyişməz əsaslarını pozmamaya öhdəliyi yükləməlidir. Bu qayda və əsaslar cəmiyyəti təmsil edən qanunvericilik tərəfindən şura prinsipi və ümməti təmsil edən kollektivin müdrikliyi əsasında müəyyən edilir. Azadlığın mayasında vəzifələri icra etmək, məsuliyyət daşımaq, nəfsi haqqa tabe etmək, varislik və abadlaşdırma yükünü daşımağı bacarmaq yadır.

İslam fikri və qanunvericiliyi tarixində etiqad azadlığı boşu-boşuna təsis edilməmişdir. Odur ki Şəriət və hədd cəzaları insanları sirlərinə, ələlxüsus xarakter və nəfsi istəklə əlaqəli davranışlara görə təqib etmir. Bu, vicdana, nəfsi tərbiyəyə, səhvlərin gözdən keçirilməsinə həvalə edilmiş məsələdir. Onlar həmin işləri aşkar etdikdə və başqalarına zərər toxundurduqda töhmət olunurlar. Hətta deyərdik ki, Şəriət başqalarının eyiblərini pusanları, sirlərini aşkara çıxaranları, nöqsan gəzənləri, könüllərini qorxudanları cəzalandırır.

İslam və ağılı başında olan hər kəs təsdiqləyir ki, azadlıq dedikdə hər kəsə öz mənafeyini həyata keçirmək, başqalarına zərər vurmayacaq şəkildə davranmaq imkan vermək nəzər tutulur. Yəni, azadlıqdakı məqsəd cəmiyyətin ortaq maraqları çərçivəsində reallaşan müsbət məqsəddir. Dediymiz kimi, bu maraqları islamın şura prinsipini əsas götürən dünyagörüşünə uyğun olaraq kollektiv razılaşma ilə qanunlar müəyyən edir.

İslamı müasir dünyanın ideologiyalarından fərqləndirən cəhət budur ki, o, qorunmuş ilahi missiyaya sahib yeganə dindir. İslamda Allah tərəfindən bəşər cəmiyyətinin dünəni, bugünü və sabahı üçün xeyir və islahın dəyişməz prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Çünki insanı yaradan Allahdır. Allah insan üçün nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilir. Buna Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* missiyasının bütün dövr və coğrafiyalara uyğunluğu dəlalət edir<sup>1</sup>.

Bu baxımdan təhrif edilmiş dinlərdən imtina etmiş xalqlar sosial sistemlərdə azadlıqların sərhədini müəyyənləşdirməkdə dolaşılığa düşərək yanlışlığa yol vermişlər, çünki dəyişməz prinsiplərə möhtacdırlar. Hissə bütövü ifadə edə bilməz. Bu sərhədləri və dəyişməz prinsipləri öyrənmək cəhdləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi. Bu səbəbdən Avropa xristianlıq və islamın təsiri ciddi hiss edilən ənənədən hər gün qopub düşən dəyərlərin yerini doldura bilmir. Nəfsi istək hər kəsin tanrısı halına gəlmişdir, baxış tərzləri, prinsipləri dəyişmişdir, qohumluq bağları qopmuş, ailə institutu dağılmış, məşuqəlik, əxlaqi aşınma geniş yayılmışdır, zora-

---

<sup>1</sup> Bax: Əbdülhəmid Əhməd əbu Süleyman. İbn Həzmin zahirilik ideyaları və Həzrət Məhəmmədin missiyasının möcüzəviliyi haqqında mülahizələr // "Təccid" jurnalı, 1998, № 3.

kılıq və ehtiras arxasınca qaçanlar fəallaşmış, istədiyini edən, başqalarını nəzərə almayan, məsuliyyətsiz, biganə fərdlər çoxalmışdır. Ağıllı kimsələr isə fərziyyə qurur, gündə bir fikir səsləndirirlər.

Qərblilər təbii hüquq anlayışına aydınlıq gətirməyə çalışsalar da, buna müvəffəq ola bilməyiblər, çünki bu, natamam yanaşma ilə öyrənilməsi qeyri-mümkün ümumi (universal) problemdir. Buna görə də onlar hər gün bir nəzəriyyədən çıxış edirlər. Parçalanma, zorakılıq və cinayətlər içərisində çapalamağın, sosial sistemin dəyişməz əsaslarını, insan azadlığının sərhədlərini, bu sistemi tənəzzül və dağılmadan qorumaq üçün sistem üzvlərinin hansı öhdəlikləri daşımaları olduqlarını bilməməyin nəticələri artıq konkret şəkildə özünü göstərib. Avadanlıq və qurğuların çoxluğu, elmi-texniki tərəqqi, silahlar, cəbbəxanalar bunun qarşısını ala bilmir:

“Məgər onlar yer üzünü gəzib özlərindən əvvəlkilərin aqibətinin necə olduğunu görmürlərmi? Onlar (Ad, Səməd tayfaları) bunlardan daha qüvvətli idilər. Onlar (əkinçilik məqsədilə) torpağı qazıb altını üstünə çevirmiş və yer üzünü bunlardan daha çox abad etmişdilər. Peyğəmbərləri onlara açıq-aşkar möcüzələr gətirmişdilər. Allah onlara zülm etmədi, onlar özləri özlərinə zülm edirdilər” (Ər-Rum, 9).

Sosial-əxlaqi vəziyyəti ilə Qərb bugün cəmiyyətdə azadlığın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində islama möhtacdır.

Hələ də vəhylə, onun ümumi anlayışları ilə əlaqəsi qopmayan islam ümmətinə gəlincə, məfkurəsindəki ətalət, ənənəsindəki donuqluq və müstəbidlik cəmiyyətdə məşvərət və azadlıq anlayışını yox etmiş, qəyyumluq və kölə təfəkkürü formalaşdırmışdır. Hər şeydən əvvəl



o bu ənənəvi despotizm təfəkküründən ideoloji və pədaqoji müstəvidə azad olmalıdır. Bununla da bitkin azadlıq və təşviqedici cəsarət hissləri bərpa olunacaq, məşvərət institutlarına sahib cəmiyyət qurulacaqdır. İslam ümməti nizam-intizam azadlığına, Qərb isə azadlığın nizam-intizam çərçivəsinə salınmasına möhtacdır.

#### **4.4.4. Sistem və nizam-intizamın əsası: vərdiş, alicənablıq və məsuliyyət şüuru**

Sistem və nizam-intizam zorakılıq, alçaltma, qorxutma, asılılıq və kortəbii itaət deyildir. O, ilk növbədə, nəfsimizi hüquqların icrasına, məsuliyyət daşımağa vərdiş etdirməkdir, nəfsin istəklərini iradəyə tabe edib insan ləyaqətinə uyğun istiqamətə yönəltməkdir.

Bəzən uşağın fiziki cəzalandırılmasını tələb edən naxoş hallarda cəzalandırma situasiyanın səbəblərini nəzərə almalı, “iş aparın” tərbiyəvi-müalicəvi proqram çərçivəsində olmalı, həmin vəziyyətdəki nöqsanları yoluna qoymalıdır. Buraya uşağın yaşadığı mühit, onda naxoş halları meydana çıxaran amillər, tərbiyəçilərin buraya qədər istifadə etdikləri üsullar daxildir. Əgər uşağı fiziki cəhətdən cəzalandırmaq ehtiyacı yaranarsa, bunu uşağın valideyni (yaxud qəyyumu) etməlidir. Özü də buna digər bütün mümkün yollar qapandıqda müraciət olunmalıdır. Bununla yanaşı, zərurətə görə üsulların ardıcılığı gözlənilməlidir: yox demə, sərt rəftar, diqqəti çəkmə, məzəmmətləmə, sevdiyi şeylərdən müəyyən qədər məhrum etmə. Əgər uşağın sağlam xarakterə sahib olmadığını, ləyaqətinin qorunmasını istəyiriksə, bunlara əməl etməliyik.

Fiziki cəzalandırmada uşaq məsələsi böyüklərin məsələsindən daha ciddidir. Uşaq məsələsinə dırnaqara-

sı baxmaq, bunu xırda məsələ hesab etmək, hər səhvə görə uşağı cismən cəzalandırmaq heç bir halda alicənablıqdan deyildir. Çünki belə cəzalar uşaq xarakterinin anormal surətdə formalaşmasına, dağıdıcı neqativ təsirlərə səbəb olur.

Gənclərin başını biliklə doldurmağa əhəmiyyət verib mənəviyyat və vicdana lazımı diqqəti ayırmamaq, yəniyemələrin tərəkürü, mənəviyyat və xarakterinin formalaşmasında biliklə yanaşı, düzgün mənəvi tərbiyəni unutmaq yanacaq çəninə təmiz su tökmək deməkdir. Belə olduqda hərəkət baş tutmur, enerji zay olur.

Sevgi səmərəli, effektiv əlaqələrin inkişaf etdiyi abı-havadır. Məhz sevgi sayəsində dostluq, etibar, uşaqla tərbiyəçi arasında bağlıq yaranır. Tərbiyəçi uşağın maraqlarını nə qədər çox nəzərə alarsa, onunla ünsiyyətdə olarsa, ona şəfqət göstərsə, onu təşviq edib etdiklərini qiymətləndirərsə, uşaq da bir o qədər ona bağlanır, güvənər, onu razı salıb etibarını qazanmağa çalışar. Bütün bunlar uşağın tərbiyə edilməsini asanlaşdıran amillərdir.

#### **4.4.5. Uşaqlığın inkişaf mərhələləri və qaydalar**

Bacarıqlı tərbiyəçi hər şeydən əvvəl uşağın zehni, psixoloji, mənəvi və fiziki xüsusiyyətlərinə bələd olmalıdır. Bunun sayəsində o, bu və ya digər inkişaf mərhələsində uşağın bacarıqlarını inkişaf etdirər, tərəkürü və psixikasını, mənəviyyatını formalaşdırır bilir, ona üstün dəyərlər aşılayır, potensialını üzə çıxarır. Təbii ki, bütün bunlar uşaqlıq mərhələsinin xüsusiyyətləri, əqli, psixi və fiziki imkanlar nəzərə alınmaqla icra edilməli, həddən artıq yükləmə və yormalara səbəb olmamalı, eləcə də potensialın həddər getməsinə biganə qalınmamalıdır.

Yeddi yaşdan aşağı uşaqların təbiətində həmahənglik və vərdişlərə – uyğunlaşmalara reaksiya vermək mövcuddur. Bu mərhələdə ən bəsit bacarıqların formalaşdırılması və təkrar edilməsinə ehtiyac vardır; uşaqların diqqəti cəmləşdirmək, izləmək və yadda salmaq bacarığı bu yaş dövründə zəif olur. Bu səbəbdən mehribanlıq, dialoq, oynama, təmkin və təkrar bu mərhələdə uşaq tərbiyəsinin əsasını təşkil etməlidir. Bu mərhələdə uşağın tərbiyəçiyə bağlanmağı, onu sevməyi, ona güvənməyi, eləcə də tərbiyəçinin atdığı addımların stabilliyi, uşağın istəklərinə bələd olmağı çox mühümdür. Belə olduqda uşaqda əmin-amanlıq duyğusu formalaşır, ona uyğunlaşma imkanı tanınır. Bu isə o halda baş verir ki, tərbiyə edən tərəfin təlimatları bir-birinə zidd, “kəsik-kəsik” olmasın. Bununla da uşaq ondan nəyin istəndiyinə vərdiş edəcəkdir.

Daha sonra təxminən yeddi yaş dövrü ilə həddi-buluğ mərhələsi başlanır. Bu yaş dövrü sevgi, şəfqət, inam və əyani yaxınlıq (sədaqət, loyallıq) tələb edir. Həmçinin bu mərhələdə tərbiyəçi tərəf təmkinli olmalı, uşağa ətrafındakıların düzgün rəftar etmək vərdişi, ülfət və başqalarına hörmət etməyi öyrətməli, öhdəliklərini yerinə yetirmədə ona yol göstərməli, hissləri və nailiyyətlərini bu məqsədlərin reallaşmasının onun davranışı və başqaları ilə rəftarına təsiri ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

On yaşa çatdıqda uşağın həyatında fiziki və psixoloji yetkinlik mərhələsi başlanır. Məhz bu mərhələdə tərbiyəçi tərəf uşaqda məsuliyyət daşımaq, birincilik və fərqlənmə üçün həvəs göstərmək vərdişləri formalaşdırmağa, öyrənmək, bilmək, üzə çıxarmaq, yaratmaq, fərqlənmək, macərəyə atılmaq istəyən balacalar üçün perspektiv yaratmağa başlamalıdır. Bütün bunları ger-

çəkləşdirmək üçün mümkün vasitələri təmin etmək, eyni vaxtda, uşağı hesablanılmamış təhlükə və yüklənmələrə məruz qoymamaq lazımdır.

Sevgi uşaqlarda inkişafın bütün mərhələlərində sağlam tərbiyənin əsasıdır. Bununla yanaşı, öyrəşdirmə və sistemativ tərbiyə üsuluna xüsusi yer ayırmaq lazımdır.

Yeniyetməlik mərhələsinə gəlincə, uşağa bilmək, əmin və müstəqil olmaq, proqnoz vermək, fərqlənmək istəyi hakim olur, onda əvvəllər görünməmiş fiziki, mənəvi və psixoloji dəyişikliklər baş verir. Uşaq bu dəyişikliklərə necə reaksiya verməyi bilmir, odur ki daxilində və münasibətlərində təlatümlər yaranır, duyğuları ilə çəkişir. Bu da onu bəzən qapalılığa, utancaqlığa, bəzən də bunun əksinə, üsyankarlığa, ətrafdakılarla toqquşmaya sövq edir.

Ünsiyyətlə, ürəyini açmaqla, sərbəstliyə, aşkarlamağa, nailiyyətlərə, öyrənməyə imkan verməklə, qayğı göstərməklə, təmiz mühit yaratmaqla, etinalı izləmə ilə, layiqli istiqamətləndirmə ilə, düzgün qaynayıb-qarışma ilə müsbət nəticə əldə etmək mümkündür. Bununla da açılma baş verir, azyaşlıda fısqırıb çıxan enerji və gücə nəzarət etmək mümkün olur.

Gənlik mərhələsində özünəinam, təşviq, məsuliyyət daşıma – bütün bunlar gənclərdə bacarıq formalaşdırıcı, onları həyata hazırlayan məsələlərdir.

Əminlik, təşviq, ehtiram, təşəbbüskarlığa, yaradıcılıq və məsuliyyət daşımağa imkan vermə pozitiv şəxsiyyət formalaşdırmağın kollektiv tərəfini əmələ gətirir. Bu mərhələlərdə tərbiyəçi tərəf uşaqların, yeniyetmə və gənclərin xarakterinə etina ilə yanaşsalar, güc, bacarıq və etibarın yaradılmasında, bununla da xeyirxah və islahatçı təfəkkürün formalaşmasında müvəffəqiyyət qa-

zanarlar. Əks halda, missiyaya sahib çıxan nəsil yetişdirmək, güc, həmrəylik, məşvərət və ləyaqət cəmiyyəti qurmaq mümkün olmayacaqdır.

#### **4.4.6. Müvəffəqiyyətli tərbiyəçinin xüsusiyyətləri**

Tərbiyəçi öz işində müvəffəqiyyət qazanmaq istəyirsə, bilikli, sevən, ehtiram göstərən, ədalətli, səbirli, zəhmətkeş olmalıdır. Bu keyfiyyətlər tərbiyə işində mühüm olub, xarakterin düzgün formalaşmasında böyük rol oynayır: “İnsanların (müxtəlif) filizlərə oxşadığını görəcəksiniz. Onların Cahiliyyət dövründə yaxşı olanları islamı qəbul etdikdən sonra da yaxşı olaraq qalacaqlar. Təbii ki, (islamı) düzgün başa düşərlərsə, dərrakəli davranarlarsa!”<sup>1</sup>

Düzgün tərbiyə və sağlam xarakter, bu cür xarakterini formalaşdırmaq insan təbiəti ilə bağlı məsələlər olub, kiminsə müsəlman olub-olmamağı ilə əlaqəli deyildir. Müsəlman olmaq, islamın ali məqsədlərindən baş çıxarmaq insandakı enerjiyə istiqamət verir, onu xeyir və yaradıcılığa təhkim edir. Əgər sağlam mənəviyyət olmazsa, həmin enerji, bilik, fəhm, əmək və fədakarlıq yarada bilmir.

Elm və bilik tərbiyə işinin müvəffəqiyyət qazanmasında böyük rol oynayır. Uşaq təbiətinə, inkişafı mərhələlərinə bələd olmasaq, sevgi hissi fayda verməyəcək, bəlkə də, uşağın itirilməsinə, pis tərbiyə edilməsinə səbəb olacaqdır. Bununla da uşaq aciz, ərköyün eqoist, narsist, başqaları ilə münasibətləri qiymətləndirə bil-

---

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, III cild, səh. 1288, hədis № 3304.

məyən tip olaraq böyüyəcəkdir. Atalar demişkən: ağıllı düşmən ağılsız dostdan yaxşıdır! Neçə qanmaz ayı var ki, sevgi və dostluğa baxmayaraq, yuxuda incitməsin deyə milçəyi qovarkən dostunu öldürmüşdür!

Ədalət tərbiyəçi-uşaq münasibətlərində sevginin, hörmətin stabilləşdiyi möhkəm özüldür. Məhz ədalət tərbiyəçinin uşağa qarşı hisslərində məhək daşı rolunu oynayır; uşaq tərbiyəçinin ədalət olduğunu hiss etməzsə, ayrı-seçkilik etdiyini görərsə, onda qərəz müşahidə edərsə, onun sevgi sözlərinə, ehtiram ifadə edən təbirlərinə əhəmiyyət verməz.

Səbir və tərbiyə ayrılmaz dostlardır. Ona görə ki, bacarıqsızlıq, təcrübədən keçirmə, yanılma, yoxlamaq istəyi uşaqlıq mərhələsinə xas hallardır. Tərbiyəçi bütün bu hallar qarşısında pozitiv olmalıdır. Uşaq təkrar cəhdlərlə, səhvlərdən dərs çıxarmaqla, özünü və ətrafını kəşf etməklə böyüyür. Mülayimlik və səbir olmazsa, sevgi səmərə vermir, tərbiyə özünü doğrultmur, vərdiş yaranmır, davranış düzəlmir, bacarıq inkişaf etmir.

Uşağa qayğıda, tələbatlarını təmin etmədə fədakarlıq və çalışqanlıq yoxdursa, sevgi də, ehtiram da, ədalət də yoxdur! Sevgiyə, fədakarlıq və səbrə görə cənnət anaların ayağı altındadır<sup>1</sup>; valideynlər məhz buna görə yaxşılıq və xoş keçinməyə layiq görülmüşlər<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Rəvayət olunur ki, Müaviyə ibn Cahimə Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) yanına gəlib deyir: "Cihada çıxmaq istəyirəm. Gəldim ki, səninlə məsləhətləşim." Peyğəmbər soruşur: "Anan varmı?" Müaviyə deyir: "Bəli." Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) buyurur: "Onun yanında qal, şübhəsiz ki, cənnət onun ayaqları altındadır". (Bax: Əhməd ibn Şüeyb ən-Nəsai. Əl-Müctəba min əs-sünən / çapa hazırlayan: Əbdülfəttah Əbu Qüddə. Hələb: "Məktəb əl-mətbuat əl-islamiyyə", 1986, VI cild, səh. 11, hədis № 3104).

<sup>2</sup> "Bir nəfər Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*)

Uşaq üçün düzgün müəllim seçmək valideynlərin mühüm vəzifələrindən biridir. O millətlərdə ki, anaların tərbiyəsi düzgün aparılır, məqamları yüksək tutulur, onlar üçün seçkin müəllimlər tapılır, həmin millətlər fərqlənir, mütərəqqi nəsillərə sahib olurlar. Amma qadınlara lazımi qiymətin verilmədiyi, anaların tərbiyəsinin aşağı səviyyədə olduğu, müəllimlərin istənilən səviyyədə olmadığı, qədir-qiymətinin bilinmədiyi cəmiyyətlərdə xalqın mədəni və əxlaqi səviyyəsi aşağı olur. Valideynlərin, millətlərin yatıracağı ən yaxşı sərmayə təlim-tərbiyə işinə yatırılmış sərmayədir.

Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) evdə, məsciddə, tərbiyə işində, ritorikada, yoldaşlıqda nümunə idi. Müsəlmanlar qadın və uşaq məsələsində onun tərbiyə üsulu və ritorikasından çox şey götürməlidirlər. Belə olduqda iman, əmək və tərbiyə əsasında sağlam nəsillər yetişəcəkdir.

---

yanına gəlib dedi: "Ey Allahın rəsulu, mən ən çox kimə qayğı göstərməliyəm?" Dedi: "Anana!" Adam (yenə) soruşdu: "Sonra kimə?" Dedi: "Anana!" Adam (bir də) soruşdu: "Sonra kimə?" Dedi: "Anana!" (Axırıncı dəfə): "Sonra kimə?" – deyə soruşduqda Peyğəmbər: "Atana!" – dedi" (Bax: Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: "Dar İbn Kəsir", 1987, V cild, səh. 2228, hədis № 5626).

## *Beşinci fəsil* **Müsəlman ailəsi – mənəviyyat mənbəyi kimi**

### **5.1. Ailənin formalaşmasında şəriətin sirləri: əsaslar və üsullar**

Əgər islam tərbiyəsinin əsas məqsədi “dürüst mömin”, “qeydə qalan varis”, “etibarlı güclü” yetişdirməkdirsə, onda bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün imanda əminlik, varislikdə məsuliyyət, cəsarət, dürüstlük və etibar, icraçılıqda peşəkarlıq, əməldə bacarıq tələb olunur. Bu keyfiyyətlər uşaqılıq yaşında formalaşır, mənəviyyatda təşəkkül tapır. Bu səbəbdən sağlam ailə və ailədaxili münasibətlər Peyğəmbərin uşaqları tərbiyə metodunun əsasını, ritorikasının qayəsini təşkil edirdi. Çünki ailə uşaq üçün fiziki və psixoloji olaraq ilk və ən mühüm sığınacaq hesab olunur. Axı uşaq dünyaya gələrkən özünü qoruya, ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Məhz ailə bütün bunları onun üçün təmin edir. Ailə institutu və ailədaxili sağlam mühit şəxsiyyətin formalaşmasını şərtləndirən ən mühüm tərbiyəvi məsələ hesab olunur.

İslam, Quran və Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) ailəyə, ailədaxili münasibətlərə böyük əhəmiyyət vermiş, onu fərd və cəmiyyətin formalaşmasında başlıca özü hesab etmişlər. Bu səbəbdən ailənin özüllərini sağlam əsaslar üzərinə qaldırmaq üçün ailə və ailədaxili münasibətlərə dair islam nöqtəyi-nəzəri ilə tanış olmaq çox mühümdür. Məhz bu əsaslar uşağın düzgün tər-



biyəsi üçün sağlam tərbiyə mühiti yaradır, ənənəmizdə mövcud olan bəzi yanlışlıqları düzəltmək imkanı verir.

Uca Allah buyurur:

“Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlf etməsi, aranızda sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Həqiqətən, bunda (bu yaradılışda) düşünən bir qövm üçün ibrətlər vardır!” (Ər-Rum, 21);

“Və o kəslər ki: “Ey rəbbimiz, bizə zövcələrimizdən və uşaqlarımızdan (sənə itaət eməklə bizi sevindirib) gözümüzün işığı (bəbəyi) olacaq övladlar ehsan buyur və bizi müttəqilərə imam (rəhbər) et! – deyərlər” (Əl-Furqan, 74);

“(Ya rəsulum!) Yadında olsun ki, bir zaman Loğman öz oğluna nəsihət edərək belə demişdi: “Oğlum! Allaha şərikin qoşma. Doğrudan da, Allaha şərikin qoşmaq böyük zülmüdür! (Ağır günahdır!)”

Biz insana ata-anasına (yaxşılıq etməyi, valideyninə yaxşı baxmağı, onlarla gözəl davranmağı) tövsiyə etdik. Anası onu (bətində) çox zəif bir halda daşmışdı. (Uşağın süddən) kəsilməsi isə iki il ərzində olur. (Biz insana buyurduq: ) “Mənə və ata-anana şükür et. Axır dönüş Mənədir!” (Loğman, 13-14);

“Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi tövsiyə etdik. Çünki anası onu (doqquz ay bətində) zəhmətlə gəzdirmiş, əziyyətlə doğmuşdur. Onunla (ana bətində) daşınma və (süddən) kəsilmə müddəti otuz aydır. Nəhayət, (insan) kamillik həddinə yetişib qırx yaşa çatdıqda belə deyər: “Ey Rəbbim! Mənə həm mənim özümə, həm də ata-anama əta etdiyiniz nemətə şükür etmək və Sənə xoş gedəcək yaxşı əməl etmək üçün ilham ver, nəslimi

əməlisaleh et. Mən (günahlardan) Sənə tövbə etdim və şübhəsiz ki, mən müsəlmanlardanam!" (əl-Əhqaf, 15);

"Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi (onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı) buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında (yaşayıb) qocalığın ən düşkün çağına yetərsə, onlara: "Uf!" belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış!

Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına salıb: "Ey rəbbim! Onlar məni körpəliyimdən (nəvazişlə) tərbiyə edib bəslədikləri kimi, Sən də onlara rəhm et!" – de" (əl-İsra, 23-24).

Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) demişdir:

"Möminlərin imanca ən kamili əxlaqı ən gözəl olandır, ən yaxşısı isə əyalı ilə xoş keçinib mehriban davranan kimsədir"<sup>1</sup>.

"Sizin ən yaxşınız ailəsi ilə xoş keçinən kimsədir. Mən isə aranızda ailəsi ilə ən yaxşı keçinən kimsəyəm"<sup>2</sup>.

"Qadınlarla dörd şeyə görə nikah kəsilər: malına, əsil-nəcabətinə, gözəlliyi və dininə görə. Sən dini olan qadını seç ki, qazanclı çıxasan"<sup>3</sup>.

"Yanınıza dini və etibarından razı qaldığınız şəxslər gəlsə, onları evləndirin. Əksini etsəniz, yer üzündə böyük fitnə-fəsad çıxar"<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl / çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnaut. Beyrut: "Müəssisə ər-risalə", 1999, XL cild, səh. 242, hədis № 24204.

<sup>2</sup> Məhəmməd ibn Yezid əl-Qəzvini. Sünən İbn Macə / çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Beyrut: "Dar əl-fikir", (çap ili göstərilməyib), I cild, səh. 636, hədis № 1977.

<sup>3</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: "Dar İbn Kəsir", 1987, V cild, səh. 1958, hədis № 4802.

<sup>4</sup> Səid ibn Mənsur əl-Bəzzaz. Sünən Səid ibn Mənsur / çapa

“Suyuşirin, uşaq dünyaya gətirəcək qızlarla evlənin. Qiyamət günü mən sizinlə digər ümmətlər qarşısında sayınızın çoxluğuna görə öyünəcəyəm”<sup>1</sup>.

“Hamınız çobansınız və sürünüzdən məsulsunuz. İmam da (lider, dövlət başçısı, vali, qubernator, bələdiyyə sədri...) çobandır və sürüsündən məsuldur. İnsan da ailəsinin çobanıdır və ailəsindən məsuldur. Qadın ərinin evində çobandır və sürüsündən məsuldur. Xidmətçi sahibinin malının çobanıdır və bundan məsuldur”.

Hədisi rəvayət etmiş İbn Ömər demişdir: “Bunları Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!*) eşitmişəm. O, həmçinin buyurub: “İnsan ata malının çobanıdır və bundan məsuldur. Hamınız çobansınız və sürünüzdən məsulsunuz”<sup>2</sup>.

İslamın ailəyə verdiyi bu cür yüksək qiymət təbiidir, çünki insan yaradılanların ən hörmətli, yer üzünün varisidir. Bu səbəbdən tərbiyə və hazırlıq ehtiyacı vardır. Canlılar arasında məhz insan oğlunun uşaqlıq mərhələsi ən uzun çəkir. Bitkin fiziki quruluşa sahib olanadək, düşüncə tərzini püxtələşənədək, haradasa, iki onillik tələb olunur. O, bu müddət ərzində tərbiyə, qayğı, təhsilin müxtəlif formaları ilə əhatə olunmalıdır.

Bu səbəbdən başa düşürük ki, islam şəriəti ailənin düzgün qurulmasına nə üçün bu qədər böyük əhəmiyyət vermişdir; nə üçün ailənin qurulduğu, tərzini, tərbiyəsi

---

hazırlayan: Həbib ər-Rəhman əl-Əzəmi. Beyrut: “Dar əl-kütub əl-əlmiyyə”, 1985, I cild, səh. 83, hədis № 590.

<sup>4</sup> Süleyman ibn əl-Əşəs əs-Sicistani. Sünən Əbu Davud / çapa hazırlayan: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Beyrut: “Dar əl-fikir”, (çap ili göstərilməyib), I cild, səh. 625, hədis № 2050.

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, II cild, səh. 902, hədis № 2419.

insan fitrətinin, analıq və atalıqdakı bəşəri münasibətlərin diktəsinə əsaslanmışdır; nə üçün islam ailəsi dəyişməz insan xarakterindəki anadangəlmə xüsusiyyətlər üzərində bina edilmişdir.

Bu baxımdan biz ailənin formalaşmasında rol oynayan fitri cəhətləri nəzərə almasaq, ailə ilə əlaqəli islam hökmlərini düzgün başa düşə bilməyəcəyik. Məhz bu cəhətlər ailənin ailə üzvləri qarşısındakı vəzifəsini, ailədaxili rolların xarakterini müəyyənləşdirir. Ailəni formalaşdıran fitri cəhətlərin öyrənilməsinə biganə qalmaq bu gün bir çox fitvada dəyişikliklərin nə üçün nəzərə alınmadığını, bu dəyişikliklərin ailədaxili rolların icrasına təsirinin nə üçün sərf-nəzər edildiyinin bizə izah edir.

Ailə üzvlərinin bir-birini tamamlaması ilə əlaqəli islam nöqtəyi-nəzərini nəzərə almasaq, müsəlman ailə modelini və ailədaxili rolların bölüşdürülməsindəki məqsədi başa düşə bilməyəcəyik. Bu səbəbdən ailə üzvlərinə eyni rolları biçənlər yanılrlar. Çünki bu, insan fitrətini nəzərə almayan yanlış yanaşma olub, ailənin funksiyasını təhrif etmək, ailə üzvlərinin hüquq və ehtiyaclarındakı balansını pozmaqdır.

Ata və ana arasında əməkdaşlığı, qayğı, sevgini, şəfqəti təmin edən uyğunluq və bütövləşmə bəşər ailəsinin bina edildiyi iki əsasdır. Bu bütövləşməni, əməkdaşlığı, sevgi və şəfqəti inkar etmək valideyn-övlad münasibətlərini korlamaqdır. Ailədə hər kəs öz rolunu icra etməsə, uşaqların sağlam əqli və ruhi inkişafı üçün tələb olunan əmin-amanlıq, qayğı və tərbiyə təmin edilməyəcəkdir. Məhz ehtiyacın təmini və rolların düzgün icrası sağlam ailədaxili mühit formalaşdırır.

Qadının kişi ilə müqayisədə fiziki cəhətdən zəif və emosional olmağı, uşaqların maddi və mənəvi baxım-

dan anaya bağlılıqları həm ana, həm də uşaq üçün qayğı və dəstəyi zəruri hala gətirir. Bunu isə kişilərin qadınlara qarşı zəifliyi kompensasiya edir (yəni, kişilər qadınlara meyillidirlər). Çünki qadının öz istəklərini nəzarətdə saxlaması həm özünü, həm də uşağını qoruması üçündür. Buna görə də Allah qadını elə yaradıb ki, o öz cinsi istəklərinə nəzarət edə bilir, bununla da onun cinsi istəklə əlaqəli qərarları rəşional düşünməsinə mane olmur. Kişinin mövcudluğu, yaxud görünüşü qadına kişi ilə olan münasibətlərində rəşional qərarlar çıxarkən təsir etmir. Odur ki qadın kişi ilə münasibətdə öz istəyinə, maraqlarına uyğun olaraq qərar vermək bacarığına sahibdir.

Kişi və qadın xarakterindəki bu xüsusiyyətləri nəzərə alan islam şəriəti evlilik və qohumluq əlaqəsinə şəxsi məzmun, özünəməxsusluq kəşb etdirmişdir. Məhz buna görə uşaq ataya aiddir, kişi qadın və uşağın himayədarıdır. Belə müdrik tənziqləmə nəticəsində kişiyə işləməyə bildiyi və çətinliyə dözdüyü üçün qadın və uşağa baxmaq tapşırılıb. Belə özünəməxsusluğa və himayədarlığa görə kişi-qadın münasibətləri sevgi və şəfqət üzərində qurulmuşdur. Məqsəd ailəni uşaqlar üçün əmin-amanlıq və sevgi yuvasına çevirməkdir.

Güclü və dözümlü olmaq kişiyə ana və uşaqların ehtiyaclarını təmin etmək imkanı verir. Eyni zamanda qadının incəliyi və duyğuları zəif uşaq və yorğun kişi üçün rahatlıq, şəfqət mənbəyi rolunu oynayır. Bu baxımdan güzəranı təmin etmək kişiyə tapşırılmışdır, qadın özü istəmədikcə işləməkdən azaddır.

Bütün bunlar bizə kişi və qadınların övrətlik dərəcəsi ilə əlaqəli islam nöqtəyi-nəzərindəki hikməti izah edir. Əslində bu, qadına qarşı haqsızlıq deyildir, əksinə, ailə-

nin hər iki tərəfini ana və uşaqları qorumaq, qayğılarına qalmaqdır. Kişinin məhdud övrətliyi onun işləməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Nəticədə qadın fitnəsindən, yaxud onun ailədə analıq vəzifəsinə etinasız yanaşmasından ehtiyatlanmağa ehtiyac qalmır. Amma fiziki cazibədarlığına görə qadının bütövlükdə övrət olmağı və örtünmə zərurəti onu kişilərin haqsızlığından, analıq roluna təcavüz etmələrindən qorumaq məqsədi daşıyır. Bu, həm də kişini fitnədən, ailəsinə zərər vurmaqdan qorumaq üçündür.

Bu ali məqsədlər kişi və qadın övrətliliyinin müxtəlifliyini nəzərə alan məqsədlərdir. Bu hal kişi və qadının hər birinin fitrətindən, təbiətindən irəli gəlir, hər birinin ehtiyacı və roluna uyğundur. Həmçinin məhz buna görə qadına eyni vaxtda bir neçə kişi ilə evli olmaq qadağan edilmişdir. Çünki bu, ailəni dağıdır, nəsillərin qarışmasına, atalıq institutunun yığılmasına səbəb olur. Qadın bir dəfəyə ancaq bir kişidən hamilə qala bilər. Kişiyə bir neçə arvad almaq icazəsinin verilməsinə gəlincə, bu ona görədir ki, nəsillər qarışmır, ailə dağılmır, əksinə, ailələrin sayı artır. Amma ehtiyac olmadan kişinin bir neçə qadınla evlənməsi ailədə sevgi, ülfət yaratmır, qadınlar və övladları arasında qısqanclıq və nifrət doğurur. Həqiqi ehtiyac kimi çıxış etmədikdə çoxevlilik kişiyə psixoloji və ailəvi olaraq qazanc gətirmir.

Buna görə də ailə sevgi və şəfqət üzərində qurulub. Hiss baxımından sevgiyə, öhdəlik baxımından şəfqətə söykənən yuvadır ailə! Kişi qadını gücü yetməyən çətinliklə yükləyə bilməz! Qadın da kişisini gücü xaricində olan şeylə yükləməməlidir. Həmçinin tərəflər bir-biri ilə məcburən yaşamaq öhdəliyi daşıyırlar. Bu üzədən islam birlikdə yaşamaq mümkün olmadıqda kişiyə birbaşa bo-

şamaq, qadına isə boşanmaq üçün məhkəməyə müraciət hüququ vermişdir. Çünki ər və arvad arasında sevgi və şəfqətin itirilməsi həm onların, həm də uşaqların psixikasına ayrılıqdan daha çox zərər vurur. Uşağa həyatının hansı isə mərhələsində valideynlərindən birini itirmək davamlı çəkişən, bir-birinə nifrət edən valideynlərlə zərərli mühitdə yaşamaqdan daha asandır.

Bu üzdən islam ər və arvada evlilik münasibətlərinin təbiətini, hər birinin hüquq və vəzifələrini izah etmiş, sevgi, həmrəylik və qarşılıqlı razılıq əsasında, vəzifə və rollara xələl gətirmədən, laqeydlik göstərmədən sərbəst davranmağın zəruriliyini bildirmişdir. Həmçinin islam onlara ayrılmazdan, ailəni dağıtmazdan, boşanma ilə uşaqlara əziyyət etməzdən qabaq konfliktlərin necə həll edilməsinin yollarını göstərmişdir. Qadının boşanmasında ərini razılığının şərt olaraq qoyulmasının hikməti budur ki, var-dövlət qadın tərəfindən boşanma istəyinə rəvac verməsin, qohumlarının ayrılığa, yaxud ailənin dağılmasına təsirinin qarşısını alsın. Həmçinin qadın boşanmaq istədikdə ona verilən hər şeyi kişiyyə qaytarmalıdır. Bununla da var-dövlət qazanmaq üçün ayrılmaq, ailəni dağıtmaq məqsədinin qarşısı alınır. Həmçinin kişi qadını boşadıqda maddi mükafat əldə etmir, əksinə, mehri qaytarıb aliment ödədiyi üçün maddi cəhətdən "cəzalandırılır". Bununla yanaşı, o, yeni ailə qurmağın çətinlik və yükünü də daşmalı olur.

İslam ictimai sistemində ailə insana yaşamaq üçün əsas verən başlıca sosial institutdur. İslam ailənin onun funksiyasına uyğun modelini təqdim edir, ailənin hər üzvünə rol və vəzifə yükləyir. Hər bir üzvün ailədaxili tələbatı sevgi, şəfqət, qarşılıqlı ehtirama söykənir.

### **5.1.1. Fərdin ailə və cəmiyyətdə rolu**

Fərdin ailədaxilində və cəmiyyətdə oynadığı rollarının dolaşığı salınması anlaşılmazlığa, rolların “çəkişmə”sinə, potensialın hədəf getməsinə, hüquqların tapdanmasına səbəb olmuşdur.

Atanın, ana və uşaqların ailədəki statusu və yerinin onların digər sosial qurumlardakı status və yerlərinə aidiyyəti yoxdur. Ailədə atalığın oğulluqla əlaqəsi kö-nüllərdəki yerindən, ona bəslənilən sevgi və hörmətdən asılıdır. Ailə üzvlərinin cəmiyyətdəki yeri hər kəsin bacarıq və potensialı ilə əlaqəli məsələdir. Burada bəzən oğulun bacarığı ata və ananın bacarığını üstələyə bilər. Həmçinin ana və qızın digər sosial qurumlarda başqa atalar, bacılar, analar, qardaşlarla müqayisədə tutduqları yer yenə də onların bacarıq və potensialı ilə şərtləşir. Bu məsələdə dolaşıcılıq anlaşılmazlığa, potensialın hədəf edilməsinə, rollararası çəkişməyə, hüquqların tapdanmasına, ailədaxili stabilliyin pozulmasına gətirib çıxarır.

Ərin ailədəki yeri ailənin kimliyindən, üzvlərinin ailəyə nə dərəcədə bağlı və sadıq olmağından, ailədə nə dərəcədə əmin-amanlıq və rahatlıq yaratmasından asılıdır. Ərin ailəyə, xanımına, uşaqlara sadıq olmağı, əslində, xanımın vəfəlişliyindən, ərinə sadıq olmağından, ərin də xanımı, həmçinin bir ata olaraq uşaqları üçün ailə daxilində əmin-amanlıq və inam hissini necə təmin etməsindən asılıdır. Nəticədə bu, atanın uşaqlara yaxınlığını, uşaqlarda da atanın onlara aid olmağına inamı təmin edir.

Nəzərə almağımız mühümdür ki, qadının təbiəti ümumi götürdükdə kişinin təbiətindən fərqlənir və bəzi istisnalar bu qaydanı qətiyyənlə pozmur. Qadın üçün işləmək, yaratmaq ikinci dərəcəli məsələdir. O, işləməyə,



istehsal etməyə nə qədər hazır olsa da, buna gücü nə qədər çatsa da, analıq vəzifəsinə, “yuva və cücə” tələblərinə bağlı qalmalıdır.

Kişiyə gəlincə, işləmək və yaratmaq onun birinci dərəcəli rolu, vəzifəsidir. O buna fiziki və psixoloji olaraq hazırdır. Bu səbəbdən bütün şərtlər təmin edilməlidir ki, kişi həyat yoldaşı və uşaqlarına xidmət məqsədilə bacarıq və potensialını səfərbər etsin, qazandıqlarını onlarla bölüxsün. Kişi anaya imkan yaratmalıdır ki, balacalarla məşğul olsun, onları qayğı və düzgün tərbiyə mühitində böyütsün. Düstur və əsas qayda bundan ibarətdir. Hər kəsin icraçılığında ediləcək istənilən dəyişiklik onların hər birinin vəzifə və başlıca öhdəliklərinə xələl gətirməməlidir.

Bu səbəbdən ayrı-seçkiliyə, kişi və qadın rollarının süni şəkildə bir-birinə qarşı qoyulmasına lüzum yoxdur. Hər kəsin ailə və cəmiyyət quruculuğunda öz rolu var. Qadın müsəlman ailə quruculuğunda hər şeydən əvvəl anadır. Analıq ailənin əsasını təşkil edir, ana ailənin özlülünü qoyandır, əmin-amanlıq və şəfqət abı havası yaradandır, çünki ailə kömək, yaxşılıq, himayə tələb edir. Odur ki ananın həyat yoldaşının gücünə, köməyinə, himayəsinə, rahatlığı üçün əlindən gələni etməsinə ehtiyacı vardır.

İslam hökmlərinin hər biri bu məqsədi gerçəkləşdirməyə səy göstərir. Müsəlman cəmiyyətində kişi və qadın rollarına dair istənilən nöqtəyi-nəzər bu fəlsəfəyə ziddirsə, deməli, islamın ali qayələrini, insan fitrətini nəzərə almamışdır. Fərqi yoxdur, bu nöqtəyi-nəzərlər başlanğıcını haradan alır; Qərbin təsiri ilə meydana çıxan, qadınların hökmən işləməsinə çağıran, onları seks ticarətinə cəlb edən, əyləncə və şəhvəti öldürmə və-

sitəsinə çevirən nöqtəyi-nəzər nə qədər təhlükəlidirsə, bəzi müsəlman ölkələrində mövcud olan, qadınları dörd divara həbs edən, savadsız saxlayan, təhsil almasına, ailənin qayğısına qalmaq vəzifəsində iştirak etməsinə, uşaqlara düzgün tərbiyə verməsinə, cəmiyyət və ümmət üçün potensialını səfərbər etməsinə əngəl yaradan mürtəce ənənə də bir o qədər təhlükəlidir.

Müsəlman qadını dini, mədəni, sosial iştirakçılıqdan məhrum etmək bizə uşaqların tərbiyəsinin düzgün aparılmadığından, müsəlman qadınların sosial sahədə, məsələn, hindu qadınları ilə müqayisədə geri qaldığından xəbər verir. Halbuki hindu qadınlar heç bir hüquqa sahib deyillər, islamın müsəlman qadınlara verdiyi hüquqların üçdə birindən belə məhrumdurlar. Amma hindu qadını ictimai işlərdə çox aktivdir, dini və ictimai fəallığa sahibdir. Bu yerdə, mərhum Şeyx Məhəmməd Qəzalinin uşaqlıq xatirələri ilə əlaqədar dediyi sözü xatırlayıram. Deyirdi ki, kənddə qadınları məsciddən başqa hər yerdə görmüş.

Bir çox müsəlman ölkəsində məscidlərin əksəriyyətinə qadınlar üçün xüsusi yerin ayrılmamağı necə də qəribədir! Ayrılan yerlər də pərdənin arxasında olub, rahatlıqla ibadət etməyə imkan verməyəcək qədər dar idi. Mən bilmirəm, əgər qadınlar geyim-keçimdə daha qapalıdırlarsa, daha ciddi idirlərsə, onların yerini örtük və pərdələrin arxasına salan, darısqallaşdıran zehniyyət nədən ehtiyat edir?! Onsuz da namaz qılan kütlələr bir azdan ibadət yerini tərk edib qadınli-kişili iş yerlərinə, bazarlara dağılışmayacaqlarmı?! Məsciddə ədəb-ərkanla, əxlaq çərçivəsində toplanarkən onların könuülləri necə bir olursa, məsciddən kənar da ədəb-ərkanla ünsiyyət

qurarkən könülləri bir olmayacaqmı?! Elə isə nə üçün onlara məsciddə yer ayrılır?

Bir çox məsciddə qadınlara cümə namazında iştirak etməyə, xütbəyə qulaq asmağa icazə verilmir. Heç onlara yer də ayrılır. Sanki moizənin, öyüd-nəsihətin, müsəlmanların problemləri haqqında danışmağın qadınlara heç aidiyyəti yox imiş! Elə bil ki, qadının cəmiyyətdə rolu yoxdur! Qadınlara cümə və camaat namazlarında iştirak etməyi qadağan etmək onları camaat namazlarında məcburi iştirakdan azad edən “rüsxət” məzmunlu hədisləri düzgün başa düşməməyin nəticəsidir. Çünki ailənin qayğısına qalmaq vəzifəsi qadına camaat namazlarında iştirak üçün vaxtı tənzimləmək imkanı vermir. Belə ki ananın uşağa süd verməsini təxirə salması, onu evdə nəzarətsiz qoyub məscidə getməsi, yaxud məktəbdən qayıdacaq balacasını gözləmədən camaat namazına tələsməsi mümkün deyildir. Buna görə də qadınlara camaat namazlarında iştirak məcburi deyildir. Əgər qadını məşğul edəcək bu kimi ev və ailə işləri yoxdursa, yaxud bu işlər onun camaat, xüsusən cümə namazında iştirakına mane yaratmırsa və madam ki kişilər kimi qadınlar da cəmiyyətin üzvüdürlər, onda məsələ qadağan etmək və azad etmək məsələsi deyil, asanlaşdırmaq və sərbəstlik məsələsidir:

“Qadınlara məscidə getməyi qadağa etməyin”<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari. Səhih əl-Buxari / çapa hazırlayan: Mustafa Deyb əl-Buğa. Beyrut: “Dar İbn Kəsir”, 1987, I cild, səh. 305, hədis № 858.

### **5.1.2. Müasir müsəlman cəmiyyətində ana olmaq və işləmək**

Bugün Qərbin qarşısında müsəlmanların uğradığı ən böyük mədəni məğlubiyyət hər bir işdə onu yamsılamaq, mədəni və qanunvericilik fərqlərini nəzərə almaqdır.

Kişidən tələb olunan şərtlər daxilində, həmçinin Qərbin qadına münasibətdə çıxış etdiyi meyarlar əsasında qadını əməyə cəlb etmək ailələrin dağılmasına, qadınlara əziyyətin verilməsinə, namusuna biganə yanaşılmasına, qadın ticarətinə, istismarın müxtəlif formalarına məruz qalmasına gətirib çıxarmışdır.

Qadın kişi kimi deyildir; hər birinin öz təbiəti, öz xüsusiyyətləri, öz ehtiyacları vardır. Onlar eyni deyildirlər, amma bir-birini tamamlayırlar. Onlara eyni gözlə baxmaq ailədə hamilik rolunu oynayan, ailənin təhlükəsizliyi və rifahını təmin edən ata olaraq kişiyə, həm də insanın həyatında, yetişməsində, uşaq tərbiyəsində, ailənin rahatlığı üçün fədakarlıq göstərməsində bir ana olaraq rol oynayan qadına qarşı ədalətsizlikdir.

Bu səbəbdən müsəlman cəmiyyətlərdə mütəfəkkir və rəhbərləri müasir müsəlman cəmiyyətlərində kişi və qadınların rolunun mahiyyəti, fərqlərin gözlənilməsi, islam qanunlarındakı məqsədlərin həyata keçirilməsinin yolları haqqında özlərinə sual verməlidirlər; nə etmək lazımdır ki, bacarıqlar formalaşsın, kişi və qadınların potensialından səmərəli surətdə cəmiyyət quruculuğundan istifadə olunsun.

Bunu həyata keçirmək üçün əmək bazarını, tənzimlənməsini öyrənmək, cəmiyyətin qadın-kişili müxtəlif üzvlərinin rol və bacarıqlarına uyğun prioritetləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Ana olmaq cəmiyyətin əsası hesab olunur. Analıq institutunun effektiv şəkildə davam etməsi müsəlman cəmiyyətlərində əmək bazarını tənzimləyəcək ən mühüm nöqtəyi-nəzərlərdən biridir. Qadının analıq rolunu icra edərkən ailəyə xidmət göstərməsi, rahatlığını təmin etməsi üçün maddi qayğıya ehtiyacı vardır. Həmçinin ona analıq duyğusunu qoruyub-saxlaması üçün mənəvi qayğı göstərmək lazımdır.

Müsəlman cəmiyyətlərində elə sahələr vardır ki, orada birincilik qadınlara verilməlidir. Məsələn, uşaq bağçalarında və ibtidai siniflərdə təlim-təhsil, tərbiyə işi bü-tövlükdə qadınlara tapşırılmalıdır. Çünki qadınlar təbiət etibarı ilə uşaqlarla rəftarda daha bacarıqlıdırlar.

Qadının təbiətini, həyati və sosial rolunu nəzərə alaraq demək mümkündür ki, qızlar iyirmi yaşa çatdıqda bakalavr diplomu əldə etməklə peşə, yaxud ali təhsili bitirmiş olurlar. Həmçinin onlar məhz bu yaşda analıq rolunu yerinə yetirməyə daha hazırlıqlı olub, genetik, fiziki və mənəvi güc baxımından sağlam uşaq dünyaya gətirməyə, onları tərbiyə etməyə, fiziki və psixoloji olaraq qayğılarına qalmağa qadirdirlər. Təxminən qırx yaşadək davam edən, ailədə dünyaya gələn sonuncu uşağın müstəqil həyata qədəm basdığı bu mərhələdə, qadının ana olmağına əngəl yaratmayan dinamik iş imkanlarının təmin edilməsi çox mühümdür.

Bu o deməkdir ki, həmin yaş dövründə əmək meydanında qadınlara birincilik verilməli, məziyyətləri qiymətləndirilməlidir. Hər iki, yaxud üçillik analığa birillik əmək hesablanmalıdır. Ələlxüsus qadınlar həm təcrübə sarıdan, həm də təxminən 45 yaşdan sonra baş verən hormonal dəyişikliklər (aybaşının kəsilməsi və hamilə qalmaq qabiliyyətinin başa çatması) səbəbindən daha

pozitiv, daha möhkəm olurlar. Bu yaşdan sonra qadınlarda kişilik hormonları artır, qadınlıq hormonları isə azalır. Kişilərdə isə bu yaşdan sonra əksi baş verir: onlar daha mülayim, daha yumşaq, daha emosional olurlar. Bu üzdən qadınlara 65, yaxud 70 yaşında təqaüdə çıxmaq hüququ vermək münasib olardı. Sırr deyildir ki, qadınlar daha uzun ömürlüdürlər, gec yaşlarında kişilərlə müqayisədə fiziki baxımdan daha dayanıqlıdırlar.

Biz qadını, onun qadınlığını ticarət obyektinə çevirən, analıq rolunun əhəmiyyətini azaldan Qərbi yamsılamaqla qadınlara ən gənc çağlarında əziyyət verməyə, onları analıq rolundan uzaqlaşdırmağa can atır, daha sonra yetişib “bişdikdə”, analıq qayğılarından xilas olduqda bütün qapıları onların üzünə bağlayırıq. Bağlayırıq ki, fəaliyyətsiz qalsın, yararsız olsun, ailədaxili konfliktlərin mənbəyi halına gəlsin.

Digər tərəfdən, qadın əməyi sektorunun kişi əməyi sektorundan sərbəst olduğu əmək bazarını tənzimləmək mümkün işdir. Bunu müxtəlif iş sektorlarının bir-birindən asılı olmamağı şəklində təmin etmək olar. Bu ki mahiyyətcə müsəlman fərd və müsəlman cəmiyyətin mənəvi və aksioloji quruluşunun imkan verdiyi tənzimləmə məsələsidir. Qadını əmək bazarında yad kişinin birbaşa təhkimçiliyinə verməmək çox mühümdür. Nəticədə, bir tərəfdən, “xüsusi” şəxsi münasibətlərin “inkışafı”na imkan verilmir, digər tərəfdən, vəzifə və maliyyə tovlamaları qadına təzyiq və təsir vasitəsi halına gəlmir. Əgər, hətta kişilər arasında idarə edən və idarə olunan tərəflərin münasibətlərinə fikir versək, elə halların şahidi olacağıq ki! Söhbət elə təsir imkanlarından gedir ki, bir çox kişini başçıları razı salmaq, onların cəza və qəzəbindən xilas olmaq üçün fırıldağa, riyakarlığa, qa-

nun pozuntularına yol verməyə təşviq edir, vəzifələrdə qabağa çəkilmək əsas qayğı halına gəlir.

İnsan təbiətindəki zəiflik, idarəçi kişi – müdirlə idarə olunan – işçi qadının uzun müddətlik yoldaşlığı, aralarındakı zəif və güclü cəhətlərin bilinməsi, fərdi və ailə həyatındakı çətinliklər və yorğunluq, idarəçi tərəfin sahib olduğu müsbət-mənfi imkanlar – bütün bunlar bəzən qadının namusunu idarəçi kişinin təmənnası halına gətirə bilər; bəzən də zəif situasiyalarda şərəf işçi qadının müdirə – idarəçi kişiyyə asanlıqla verdiyi şey olur. Müasir Qərb iş həyatında özünü göstərən cinsi zorakılıq halları bizə dərs olmalıdır! Ələlxüsus dinimizə, dəyərlərimizə, mentalitetimizə görə bu cür hallar bizdə ən iyrenc, ən dəhşətli, bağışlanmaz səhvi təmsil edir!

İctimai planlaşdırma ilə iqtisadi planlaşdırmanı vəhdətdə götürməliyik ki, başlamadan qurtarmayaq! Düzgün ictimai planlaşdırma, hətta maddi baxımdan asan iş deyildir, həmçinin onun iqtisadi nəticələri də vardır. Həmçinin bu, əksər hallarda resurslardan düzgün istifadəyə, səmərəli istehsala səbəb ola bilər.

## **5.2. Müasir Sinayda səyahət bələdçisi**

### **5.2.1. Ailənin rolu**

Əvvəlki səhifələrdən məlum oldu ki, uşaqlıq dövrü, uşaqlara qayğı, uşaqları tərbiyə üsullarının təkmilləşdirilməsi, uşaqlarda sağlam xarakterin formalaşdırılması kimi mövzular Müsəlman dünyasında ideoloji və siyasi elitanın, ziyalıların maraq obyektı olmamışdır. Əgər ümmət ənənəvi mədəni təhriflərdən, özünəməxsus, birtərəfli, əcaib mədəni səthilikdən əziyyət çəkirə, kütlələrin mədəni səviyyəsi çox aşağıdırsa, həmçinin yad mədəni istilanın, beynəlxalq medianın, zorakı vasitələrə sahib,

öz mədəni intibahından, eyni zamanda İslam dünyasındakı savadsızlıq, siyasi və ictimai tənəzzüldən istifadə edən müstəmləkəçi məqsədlərin hücumlarına məruz qalırsa, apardığı islamsayağı tərbiyə və formalaşma döyüşündə qalib çıxa bilərmə?

### **5.2.2. Rejimlər və qurumlar: asılı rol**

Məlumdur ki, ümmətdaxili islahatçı müsəlman sektor onun mənəviyyatını ifadə edir. Bu sektor ümmətin potensialını hərəkətə keçirəcək rıçaqlara sahib olub, vicdanına səslənməyə, uğurlu islahatçılıq layihəsi təqdim etməyə, ümməti yenidən qurmağa, onu Peyğəmbərin dövrü ilə, o dövrdə hakim olan universal dünyagörüşü ilə, islahatçı cihad abı-havası ilə əlaqələndirməyə qadirdir.

Bu sektor tərbiyə və təhsil sahəsində islam baxımından köklü dəyişikliklər aparmaq istəyirsə, mövcud rejimlərə, siyasi elitaya etimad etməməlidir. Çünki rejimlər mövcud vəziyyətin davam etməsində maraqlıdırlar. Onlar mövcud vəziyyət davam etdiyi müddətcə imtiyaz və imkanlardan öz mənafeləri üçün istifadə edir, status-kvonun saxlanması üçün dünyanın böyük güclərinin xeyir-duasını almağa çalışır, onların maraqlarına uyğun hərəkət edirlər. Bu o demək deyildir ki, rejimlərə, rəhbərlərə ümumiyyətlə müraciət edilməsin, onlara lazımi tövsiyələr olunmasın, müəyyən imkanlar daxilində onlarla əməkdaşlıq qurulmasın, hakim qurumlarda islahatların aparılmasına təşəbbüs göstərilməsin.

Eyni şeyi həm də media və informasiya vasitələri üçün demək mümkündür. İnformasiya qurumlarına hakim olan mədəni fərqlər və maraqların nəticəsində media islam tərbiyəsi layihəsinə, məqsədlərinin real-



laşmasına həvəs göstərmir. Buna baxmayaraq, səmi-mi mütəfəkkir və ziyalıların mədəni islam islahatçılığı cəhdlərinin səmərəliliyi üçün müraciət edəcəkləri geniş sahə vardır. Onlar bu işdə azad ünsiyyəti təmin edən elektron medianın geniş imkanlarından istifadə etməlidirlər. Çünki bu sahə sərhəd və maneə tanımır.

Əgər mövcud vəziyyətdə islam islahatçılıq layihəsinin aktivləşdirilməsi məqsədilə rejim və sistemlərin imkanlarından istifadə mümkün deyildirsə, bu o deməkdir ki, islahatçılar tərbiyə işinin aparılacağı Sinay poliqonundan məhrumdurlar. Söhbət elə poliqondan gedir ki, ümmətin azyaşlıları və gənclərini oraya “toplayıb” tərbiyə etmək mümkün idi. Vaxtı ilə Musa peyğəmbər və qardaşı Harun Ərəbistanın Sinay yarımadasında eyni cür hərəkət etmişdilər. İndi isə – qloballaşma, peyk informasiya, reaktiv raket dünyasında mədəni himayə naminə rezervuar poliqonlar təsis etmək mümkün deyildir. Belə olduğu təqdirdə islam layihəsi reallıqla – maddi-texnoloji üstünlüyə, mədəni qəsbkarlıq imkanlarına sahib Özgə ilə üz-üzə gəlmək, həm yerli rejimlərin, həm də beynəlxalq güclərin gözü önündə cəmiyyətdə dəyişiklik aparmaq məcburiyyətindədir.

Belə bir şəraitdə baş tutması mümkün həll variantı effektiv, fitri daxili qüvvə əlaqəli olmalıdır. Bu qüvvə sayəsində müsəlman fərd icraçılığa can atır, qurub-yaratmağı bacarır, Sinayını qəlbində daşıyır. Bu qüvvə maddi-sosial vəziyyəti necə olursa-olsun, müsəlman fərdi yenidən formalaşdırır, yeni nəsillərə tərbiyə verir, onları mədəni islam islahatçılığı enerjisi ilə təmin edir. Söhbət hansı fitri qüvvədən gedir? Cəmiyyətdə dəyişikliyin açarı nədədir?

### **5.2.3. Fitri valideynlik qüvvəsi sosial dəyişikliyin açarındır**

“Xilasedici kəndir”, qloballaşma dövrünün Sinayı, müsəlman fərdin daxili qüvvəsi, İslam dünyasında baş verəcək müsbət dəyişikliklərin açarı müsəlmanın öz əlində olmalı, Allahdan və onun özündən qeyrisinə həvalə edilməməlidir. Bunun üçün öz iradəsi olmayan siyasi elitadan icazə, yaxud əmr almağa ehtiyac yoxdur. Bu kəndir, bu açar, bu Sinay ailədir! Uşaqların yuvası, kimlik və vicdanın formalaşdığı yer! O uşaq kimliyi ki, fitri daxili güc dayaqlarına əsaslanır. Söhbət uşağın mənafeyini düşünən valideynlik hissindən gedir.

Uşaqların mənafeyini düşünən valideynlik duyğusu indiki dövrdə mədəni islam islahatçılığının effektivliyinin yeganə açarındır. Elə isə müsəlman mütəfəkkirlərin, pedaqoq və islahatçıların boynuna valideynləri lazımi islam tərbiyəsi ədəbiyyatı ilə təmin etmək, onlara uşaqlarının kimlik və xarakterlərinin düzgün formalaşdırılması yollarını öyrətmək düşür.

Əgər məktəblər ümmətə xidmət etmək, nəsillərin bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək istəyirsə, valideynləri tərbiyə proqramları ilə təmin etməlidir. Yəni, valideynlərlə maarifləndirici iş aparmaq, onları lazımi bacarıq və anlayışlarla təmin etmək məktəblərin fəaliyyət proqramının ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

Ali məktəblərin də belə mühüm işdə payı olmalıdır. Belə ki tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş icbari fənlər, yaxud proqramlar vasitəsilə onlara müsəlman ailəsi qurmağın, uşaqları düzgün tərbiyə etməyin qaydalarını öyrətmək mümkündür.

Özəl islam məktəbləri və universitetləri bu vəzifənin yerinə yetirilməsində rol oynaya bilər. Çünki bura-

da təkmilləşdirici proqramların hazırlanması imkanları daha çoxdur. Bu proqramlarda uşaqlarını yaxşı tərbiyə edə biləcək valideynlərin yetişdirilməsi əsas prioritet kimi müəyyənləşdirilir. Ona görə ki, bu məktəblərdə təhsil alan uşaqların valideynləri adətən ziyalı sinfinə mənsub olurlar. Onlara mütaliə, mühazirələr, seminarlar, məşğələlər vasitəsilə islam tərbiyəsinin qaydaları öyrədilsə, bu vəzifəni uğurla icra edə bilirlər. Oudur ki bu məktəblərə qəbul olmanın şərtləri arasında valideynlərin belə tədbirlərdə iştirakı göstərilməlidir.

#### **5.2.4. Valideynlərin tərbiyəvi və mənəvi rolu**

Uşaq və gənclərin tərbiyəsinə məktəb, media və cəmiyyətin təsiri valideynlərin təsirindən asılıdır. Məhz valideynlər bütün ictimai qüvvələrə, müəssisələrə uşağa çatmaq və təsir göstərmək imkanı qazandırır. Onlar bunu həmin qüvvələrə uşağın daxili aləminə nüfuz etmək imkanı verməklə edirlər. Bütün bunlar isə valideynin öz tərbiyə vəzifəsini düzgün yerinə yetirməməsi və uşağa rəhbərliyi qeydsiz-şərtsiz həmin qurumlara həvalə etməsi ilə baş verir.

Ailə elə gücə, elə legitimliyə sahibdir ki, cəmiyyətdəki qüvvə və qurumların uşağın mənəviyyəti və psixikasına, bilik bacarığına göstərəcəyi təsirin növünü müəyyənləşdirir. Ailə uşağın gözündəki rəngli eynək kimidir. Eynəyin şüşəsi uşağa gördüyü hər şeyi öz rənginə uyğun göstərir. Əslində uşağın nə eşitməsi, nəyi görməsi mühüm deyildir, mühüm olanı budur ki, o nəyi necə başa düşür. Eşitdiyi, gördüyü şeyi necə qəbul edir? Buna görə də eyni məktəbdə, eyni sinifdə oxuyan, eyni proqram üzrə eyni müəllimdən təhsil alan uşaqlar

bir çox oriyentasiyalarında, xarakter və hərəkətlərində bir-birindən fərqlənirlər. Bunun səbəbi, hər şeydən əvvəl, ailənin, ailə mühitinin və dostların – valideynlər dost seçimində iştirak etməlidirlər – uşağın psixikasına, bacarıq və mənəvi oriyentasiyasına təsiridir.

### **5.2.5. Müsəlman dünyasında tərbiyə və təhsil defisiti**

Madam ki uşaqlıq dövrü və tərbiyə işinin köklü idraki və mənəvi dəyişikliklər yaratmadakı əhəmiyyətini başa düşürük, onda ağıla gələn ilk şey məktəb və təhsildir. Daha sonra medianın təsiri gəlir. Ailə isə axırındı yerdə qərar tapmışdır. Az qalsın ki, ailənin vəzifəsi uşağı yedirmək, geyindirmək, sığınacaq təmin etməklə məhdudlaşdırılıb!

Müsəlman dünyasında məktəblərdə, təhsildə, eləcə də mediada ailənin tərbiyəvi roluna, bu rolun təkmilləşdirilməsinə, aktiv tərbiyə işinin qurulması üçün lazımı vəsaitə və anlayışlarla təmin edilməsi mövzularına ayrılan xərcləri digər xərclərlə müqayisə etsək, kəskin fərqlərin şahidi olacağıq. Valideynlərin uşaqlar üçün nümunə olmağının əhəmiyyəti haqqında cüzi şəkildə deyilənləri çıxsaq, yerdə heç nə yoxdur! Belə cüzi informasiyanın təsir gücü yox dərəcəsidir. Valideynlərlə özlərini dəyişmək, uşaqlarını düzgün tərbiyə etmək barədə aparılan ciddi maarifləndirmə işinə isə ümumiyyətlə rast gəlinmir.

Təəssüf ki, valideynlərin uşaqlarının gələcəyə dair təsəvvürləri mədəni gerilik əsrlərinin xəstəlikləri ilə yanaşı, həm də Qərb mədəniyyətinin sırf maddi, fərdi və istehlakçı yanaşma tərzinin, keçdiyi mərhələnin, tələblərinin, təsəvvür və məqsədlərinin təsiri altındadır. Bu

gün valideynlərə xudbinlik və tamahkarlıq meylləri, bir qarın çörək qazanmağa, istehlaka, pul toplamağa hərislik hakimdir. Cəmiyyətə, ümumi sistem və maraqlara, ictimai həmrəyliyə, islam və bəşəri qardaşlığa, insan ləyaqətinə, varislik hüquqlarına, qanun, dəyərlər, ədalət və peşəkarlıq cəmiyyətinə, bilik və yaradıcılıq həzzinə gəlincə, bütün bunlar riyakarlığın, çəkişmələrin, zorakılıq və zülmün, despotizmin, korrupsiyanın hökm sürdüyü dünyada quru, boş, səfsətəçi problemlərə çevrilmişdir.

Bu səbəbdən bizdə məktəblərin, təhsil və media qurumlarının sağlam, etibarlı, bacarıqlı, təşəbbüskar, yüksək icraçılığı olan vətəndaşlardan ibarət ləyaqətli nəsillərin yetişdirilməsi vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmədiklərini görmək qəribə qarşılanmamalıdır.

Əgər ali təhsil müəssisələrinə, pedaqoji kadr hazırlığındakı roluna nəzər salsaq, görəcəyik ki, bu rol çox məhdud olub, təhsil və təlimlərinə lazımı vasitələr, metodikalar, araşdırmalar, effektiv bacarıqlar sarıdan korluq çəkən müəllim kadrlar hazırlamaqla kifayətlənir. Müəllimə hörmətin qoyulmaması, ona ayrılmış məvacibin, təhsil xidmətlərinin aşağı olması seçkin kadrları bu sahədən uzaqlaşdırır, bu peşə sahiblərinin ixlasına, tədris işini düzgün aparmalarına mənfi təsir göstərir.

Əgər inkişaf etmiş xalqların ümumi büdcənin, milli gəlirin neçə faizini təlim-təhsil işinə ayırdıqlarına nəzər yetirsək, islam dünyasının bu sahəyə ayırdığı məbləğin nə qədər az olduğunu görəcəyik. Müsəlman dünyasında təhsilə ayrılan ümumi məbləğ müəllimləri urvatsız hala gətirən, müəllimliyə həvəsi öldürən, tədris işində fədakarlığın, məhsuldarlığın üstündən xətt çəkən aşağı məvaciblərdən ibarətdir. Məvacib azlığı üzündən müəllimlər xoşagəlməz hərəkətlərə yol verirlər ki, şagirdlərin

valideynlərindən repetitorluqla əlavə pul qazansınlar. Təhsilə ayrılmış vəsaitin yerdə qalanı isə inkişafa səbəb olmayan boş-boş işlərə sərf olunur.

Həmçinin təlim-tərbiyə metodikası və üsulları ürəkaçan deyildir. Bu metodikada uşağın psixoloji və mənəvi dünyası, inkişaf mərhələləri və hər mərhələyə xas problemlər nəzərə alınmır. Odur ki təlim-təhsil prosesi düzgün aparılmır, metodikanın səviyyəsi aşağı olub, yoruculuğa, əziyyətə, qorxutmaya, əzbərçiliyə əsaslanır, uşağın fiziki, psixoloji və mənəvi inkişafını ləngidir, dövrün ruhuna uyğun şəkildə yetişməsinə mane olur.

Valideynlərə, mədəni və bilik səviyyələrinə nəzər yetirsək, hətta onların savadlıları arasında pedaqoji savadsızlığın şahidi oluruq. Bu, onların böyüdükləri ailə və məktəb mühitinin tərbiyə təcrübəsinin çürüklüyündən, valideynlərə aid sağlam tərbiyə ədəbiyyatının olmamağından irəli gəlir. Belə ədəbiyyat, az qalsın ki, ancaq hüquqi-fiqhi, ənənəvi-moizə məzmunundadır, yaxud yerli inanc və adətlərə, ənənəyə, mühit və mədəniyyətə yad tərcümələrdən ibarətdir. Belə tərcümələr müsəlman şəxsiyyətin yetişdirilməsi, bacarıqlı icraçılıq və dövrün problemləri ilə mübarizədə valideynlərin işinə yaramır<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Şəxsən elə hadisənin şahidi olmuşam ki, bəzi alimlərin nə qədər geri qaldıqlarını, qadın və ananın cəmiyyət quruculuğundakı rolunu dərkdə asılı təfəkkürə sahib olduqlarını göstərir. Belə təfəkkür dəyişiklikləri başa düşsə, dövrə uyğun davrana bilmir, çünki müstəqil deyildir, təsir altındadır. Uşaq vaxtı bir dəfə radioya qulaq asırdım. Həmin vaxtlar radio yeni və maraqlı şey idi. Cümə günü, səhər idi. Quranla açılış edildikdən sonra din haqqında sabah söhbətlərinə qulaq asmağa öyrəşmişdik. Dini söhbətləri Məkkənin məşhur alimlərindən biri aparırdı. Həmin gün o, qadınların təhsil almağından danışırdı. Bu söhbəti eşidən anam dedi: "Din dəyişilibmi?" Anamdan nə üçün belə dediyini soruşduğumda dedi: "Danışan filan alim deyilmi?" "Bəli", – dedim. Dedi: "O ki bundan əvvəl qızlara yazmağı öyrətməyi qadağan edən fitva vermişdi.

## 5.2.6. Valideynlər üçün tərbiyə ədəbiyyatının əhəmiyyəti

Uğurlu islahatçılığa səbəbi olacaq sahələrin ən mühümünü ailə və valideynlik sahəsidir. Bunun bir neçə səbəbi vardır:

1) Uşağın psixikasının, düşüncələrinin, bacarıqlarının formalaşmasında ailənin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki ailə uşağın böyüməsi üçün yuvadır, sığınacaqdır. Ailə-

---

Çünki yazmağı bacaran qızlar sevgi məktubları yazırlar." Hətta anam bu fitvanın təsiri ilə mədrəsədə yazıb-oxumağı öyrənmiş böyük qızının barmaqlarına vurmuş, ona təhsilini davam etdirməyi qadağan etmişdi. İndi isə dəhşətlə deyirdi: "Necə ola bilər ki, bu gün o, qızların təhsil almağını valideynlərə tövsiyə edir?!"

Dəyişiklikləri dərkə hərtərəflilik və təhlil məsələsini nəzərə almayan metodoloji natamamlığa dair başqa misal foto-təsvirlə əlaqəlidir. Uzun müddət fitvaçılar bunun haram olmasında israr etmiş, hələ də çoxları bu görüşdədirlər. İcazə verənlər isə deyirlər ki, foto təsvir insanın Allahın yaratmasına oxşar şəkildə bir şeyi etməsi deyildir; bu ki "kölgəni tutub-saxlamaqdır!" Başa düşə bilmirəm ki, nə üçün insan özünə canlı varlığın kölgəsindən şəkil düzəltməyə aparıb çıxaran işi görməyi icazə verir, amma şeyin özünü məharətli əllərlə kağıza köçürməyi haram sayır?!

İndiki dövrdə bilirik ki, kompüterdəki şəkillər kölgənin tutulub-saxlanması deyildir, odur ki həmin fitva köhnəlmişdir, çünki problemi həll etmir.

Fikrimcə, düzgün cavabı hərtərəfli və analitik metodologiya verə bilər. Məsələnin mahiyyətinə nəzər saldıqda məlum olur ki, şəkil çəkmənin haram edilməsindəki hikmət bütürəstliklə mübarizədir. Amma elmi-texniki inqilabdan, foto təsvirin və elektron təsvirlərin kəşfindən sonra məlum oldu ki, haram edilən təsvirin doğurduğu nəticələri belə təsvirlər doğurmur, köhnə dövrdə təsvirlə qarşıya qoyulan məqsədlər təkrarlanmır. Aralarında sadəcə ad oxşarlığı var. Bütürəstlik məqsədi daşıyan proses də, indiki dövrdə elmi-texniki məqsədlərə xidmət edən proses ərəb dilində eyni sözlə ifadə olunur: təsvir. Eləcə də Quranda "səyyarə" sözü karvan, indiki dövrdə isə avtomobil deməkdir. Keçmişin karvanı ilə bu günün avtomobilini ancaq ad-forma birləşdirir, halbuki onlar eyni şey deyildirlər.

nin dünyagörüşü, oriyentiri, ailədaxili mühit əsasında uşağın dünyagörüşü təşəkkül tapır.

2) Valideynlik şüurunun təsiri ilə ata və analar fitri istəklə uşaqları üçün yaşayır, onların xoş gələcəyi naminə əllərindən gələni edirlər. Məhz valideyn və ailənin rolu digər təlim-tərbiyə, təhsil qurumlarının uşağa təsirinin dərəcəsini müəyyənləşdirir, bu təsiri tənzimləyir.

3) Mütəfəkkirlər, yazıçılar, islahatçılar valideynlərlə danışır, onlara müraciət edə, istiqamət verə bilirlər. Valideynlərin uşaqları üçün çalışma istəyi bu işi asanlaşdırır. Halbuki digər tərəf və qurumların uşaqlara münasibətdə bu cür fitri istəyi yoxdur, onların öz maraqları vardır. Onlar mövcud status-kvonun saxlanılmasında maraqlıdırlar, baş verəcək istənilən dəyişiklik isə mövcud vəziyyətin qorunub-saxlanması ilə olmalıdır. Bir sözlə, bu qurumlar tərəfindən aparılan istənilən dəyişiklik elə o qurumların və status-kvonun saxlanması üçün aparılır. Ən yaxşı halda, bu qurumlar kütlələrin başlıca dəyişiklik tələblərinə "hə" deyirlər. Amma yenə də dəyişikliyə start verən, bacarıqları ortaya çıxaran tərəf bu qurumlar deyildir. Bu üzdən mütəfəkkir və islahatçılar əsas diqqəti ailəyə, onun tərbiyədəki roluna, lazımı tərbiyə ədəbiyyatının hazırlanmasına verməlidirlər. Söhbət islam prinsipləri əsasında aparılan tərbiyə işindən bəhs edən maarifləndirici ədəbiyyatdan gedir.

Ailəyə və valideynlik institutuna ümmətin və əsrin Sinayı kimi baxmaq lazımdır. Mütəfəkkir və tərbiyəçilər mədəni islam islahatçılığının elçiləri olduqları üçün tərbiyə işinin əsas icraçıları olan valideynlərə bilik və dərrakəyə əsaslanan ciddiyyət və səmimiyyətlə müraciət etməyi bacarmalıdırlar.



Yaşadığımız dövrdə müvəffəqiyyətli tərbiyəyə dair çoxlu nümunə və faktların şahidi oluruq. Bu faktlar bizə valideynlərin maneələri aşaraq, iri mədəni sıçrayışlar etdiyini göstərir.

Valideynlər görmüşlər ki, müxtəlif təlim-təhsil müəssisələrinə təzyiq və təsiri artırmaqla onların fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Belə olduqda yeni nəsillərin tərbiyəsi işi yaxşılaşır.

Sevgi, şəfqət, qayğı, əmin-amanlıq tərbiyə işinin uğur qazanmasının başlıca şərtlərindəndir. Sevgidən istifadə etməklə uşağı müsbətə doğru dəyişdirmək mümkündür. Valideynlərin sevgi və şəfqəti uşaqda onlara qarşı istək, sevgi və bağlılıq yaradır. Həmçinin sevgi valideyndə uşağa qarşı qayğını təmin edir. Uşağın valideynlərini sevməsi isə onda onların dediklərini etmək istəyi yaradır. Belə olduqda uşaq valideynlərini hirsəndirməkdən ehtiyat edir. Belə sevgi iki halda təzahür edir: yaxşı halda uşaq valideynin sevgisini qazanmaq istəyir; pis halda isə uşaq valideynin sevgisi, inamını itirməkdən qorxur. Bu qorxu müsbət qorxudur, uşağı sövq edir ki, valideynlərinin rəğbətini qazanmaq üçün əlindən gələni etsin.

Bu səbəbdən ər və arvadı maarifləndirmək, onları öz rollarını başa düşmək, münasibətlərinin qarşılıqlı sevgi və şəfqət əsasında qurulması üçün hazırlamaq lazımdır. Onlara izah etməliyik ki, bu keyfiyyətləri uşaqlarına aşılamaq istəyirlərsə, əvvəlcə özləri onlara əməl etsinlər. Çünki bir şeyə sahib olmayan onu başqalarına verə bilməz. Dağılmış, yekəxanalıq, çəkişmə, pusqu və nifrətin hakim olduğu ev uşaqlar üçün sağlam tərbiyə ocağı ola, onlara xeyirxahlıq, fədakarlıq, təşəbbüs və yaradıcılıq aşılaman mənəvi mühit formalaşdırma bilməz. Əksinə,

belə ailələr gələcəkdə cinayət, sapqınlıqla nəticələnəcək mənfi keyfiyyətlər: nifrət, kin, şər, mənəvi düşkünlük üçün zəmin yaradır.

Dediyimiz kimi, sağlam ailə formalaşdırmaq ədəbiyyatı mütəfəkkir və islahatçıların yaradıcılığının, təlim-tərbiyə və təhsil proqramlarının mühüm hissəsini təşkil etməlidir. Elə etmək lazımdır ki, ailə münasibətləri və məsuliyyəti haqqında valideynlər xəbərdar olsunlar. Həm orta məktəb proqramına salmaqla, həm də universitetlərdə xüsusi fənn təsis etməklə ailəni necə formalaşdırmağı gənclərə öyrətmək, onları buna hazırlamaq olar. Orta və ali məktəblərdə əsas götürüləcək ədəbiyyatı (dərslisi) mütəxəssislər və elmi tədqiqat mərkəzləri hazırlamalıdır.

Təbii ki, təkcə sevgi və qayğı yaxşı tərbiyəni təmin etmir. Bunun üçün həm də psixoloji və sosial qanunauyğunluqları elmi əsaslarla bilmək lazımdır. Bəzən kor sevgi qabiliyyətsizlik və xudbinlik doğuran ərköynlüyə səbəb olur. Ərköynlüyün səbəb olduğu qabiliyyətsizlik və psixoloji vəziyyət, axırda, cinayətlə, mənəvi tənəzzül və əxlaqsızlıqla nəticələnir.

### **5.2.7. Tərbiyə biliklərinin effektivliyi: ailə təcrübəsi**

Şəxsən şahidi olduğum tərbiyə nümunəsi haqqında danışmaq, bəlkə də, faydalı olacaqdır. Bu nümunə tərbiyə edən tərəfin öz övladlarına müsbət məziyyətləri necə aşladığını göstərir. Bu nümunədə bizə tərbiyə işində kömək edəcək üsullar vardır. Fəhm və qarşılıqlı əlaqə (ünsiyyət) olmadan təkcə nümunəvi davranmaq kara gəlmir. Davranış və xarakterdə nümunəvi olan bir çox valideyn öz uşaqları ilə pedaqoji ünsiyyət yarada

bilmədikləri üçün ailələrində ciddi tərbiyə problemləri özünü göstərmişdir.

Yadıma gəlir ki, bir dəfə kiçik qardaşım evə daxil olduqda gördüm ki, həyəcandan dili söz tutmur, nə isə demək istəyir, amma əlində daşdığı şeyə görə sevincini ifadə etməyə söz tapa bilmir. Əlində tutacağına naxış döyülmüş qəhvəqovuran vardı, onu evimizin qabağından keçən dar küçədə atılmış vəziyyətdə tapmışdı. Bəlkə də, Məkkəyə gələn və tez-tez bu küçədən keçən yolçuların əşyaları arasından düşmüşdü. Bu vaxt mən anama göz qoyurdum ki, görək bu tapıntı ilə nə edəcək. Gördüm ki, anam qardaşımın qəhvəqovurunu tutduğu əlindən mehribancasına yapışaraq qarıya tərəf getdi, qabı küçəyə atması üçün əli ilə qardaşımın qolunu qaldırdı. Eyni zamanda ona izah etdi ki, bu qəhvəqovuran bizim deyildir, onu evə gətirmək olmaz. Aydın idi ki, anam oğlunun bizə aid olmayan şeyləri evə gətirməyə vərmiş etməməsini istəyirdi.

Bu səhnəni gördükdə başa düşdüm ki, qardaşım bundan sonra özününki olmayan şeyə əlini uzatmayacaq, başqalarının malına, hətta yola atılmış olsa belə, gözücü da olsa baxmayacaqdır. Neçə uşaq vardır ki, balaca əllərini başqalarının malına uzatmış, evə gəldikdə yalan danışmaqla hər kəsin "xeyir-dua"sını almış, "qənimət"inə görə sevinmiş, bununla da oğurluğa və yalan danışmağa vərmiş etmişdi. Çünki ailəsi laqeydlilik göstərmiş, övladlarının davranışlarına nəzarət etməmişdilər.

Gizli deyil ki, ailədəki əmin-amanlıq, sevgi, qayğı valideynlərin balacalara yaxşı mənada təsir göstərmələrinə imkan verir.

Pedaqoji olaraq bilirəm ki, müəyyən suallarla, situasiyalarla qarşılaşdıqda uşaqları həmişə valideynlərinin

rəyi maraqlandırır. Buna görə də uşaqlarım, məsələn, televizora baxarkən onlarla olmağa çalışırdım. Görəndə ki hansı isə səhnə uşaqlarıma mənfi ismarış ötürür, əsas işim həmin səhnənin yaxşı olmadığını bildirmək üçün münasib üslubla qısa, konkret izah verməkdən ibarət idi. Amma onları həmin nağıla, yaxud cizgi filmə baxmaqdan, deməli, uşaqlara xas həzz almaqdan məhrum etmədim. Əgər daha çox izaha ehtiyac yaranardısı, bunu açıq dialoq şəklində verilişdən sonra edir, düzəliş və istiqamətləndirmə üçün müzakirə aparır, uşağa öz nöqtəyi-nəzərimi izah edirdim. Daha sonra məsələni uşağa buraxırdım ki, düşünüb götür-qoy etsin, dediklərim ağına batsın.

Bu üsul televerilişlərin bir çox mənfi təsirinə müqavimətdə effektiv təsir göstərmişdir. Tərbiyəçilər valideynlərə televizor, kompüter proqramları və internetlə əlaqəli müəyyən tərbiyə situasiyalarında necə davranmağı öyrətməlidirlər.

Müsəlman mütəfəkkirlər, islahatçı və pedaqoqlar əllərindən gələni etməlidirlər ki, valideynlər maariflənsinlər, tərbiyə işinin əsaslarını mənimsəsinlər, qüsurlar və çatışmazlıqlardan xəbər tutsunlar, bu qüsurların uşaqların şəxsiyyətinə, psixikasına və dünyagörüşünə necə təsir göstərdiyini bilsinlər. Onlar bu məqsədlə münasib üsul və qaydalardan bəhs edən ədəbiyyat qələmə almalıdırlar.

Digər xalqların kitabxanaları valideynlərə tərbiyə işində kömək edəcək yüzlərlə, minlərlə sanballı elmi ədəbiyyatla dolu olduğu halda, müsəlman kitabxanalarında ailə məsələlərindən, tərbiyə işinin necə qurulmasından bəhs edən ciddi araşdırma və ədəbiyyata rast gələ bilmirik. Nəşrlərin əksəriyyəti moizə və nəsihət üslubun-

dadır, yaxud nikah, boşanma, uşaq qəyyumluğu və mirasın bölünməsi haqqında fiqhi hökmlərdən ibarətdir. Bu mövzuların əksər hissəsi tərbiyə işinin mahiyyəti və bəşəri münasibətlərlə əlaqəli olmayıb, sosial qanunauyğunluqlara söykənən biliklər təqdim etmir. Bunlar elə mövzulardır ki, kütlələrin onları təfərrüatı ilə öyrənməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki şəriət hakimləri, nikah bağlamaq səlahiyyəti olan şəxslər lazım gələndə bu mövzuların təfərrüatına varır, lazımi hökmü çıxarırlar.

Ailə, tərbiyə və təhsil məsələsinin təkmilləşdirilməsi üçün davamlı tədqiqatlar aparılmalı, kitablar yazılmalı, yeni problemlər, bilik və informasiya, şərait və münasibətlər, imkanlar öyrənilməlidir. İnsan psixikasının sirlərini öyrənməyə imkan verən psixologiya, insan beyni və gen araşdırmaları da gündəmdə olmalıdır.

### **5.2.8. Müəllim ailədən sonra gəlir**

Əgər uşağının xeyri üçün valideyndə mövcud olan anadangəlmə çalışmaq istəyi müsəlman şəxsin xarakterinin islahı işində əsas götürüləcək başlıca özüldürsə, müəllim də bu işdə mühüm rola sahibdir. Çünki müəllim tərbiyə işində ailənin oynadığı rola dayaq olur, həmçinin cəmiyyət uşaqların təhsilini, savadlanmasını, bacarıqların formalaşdırılması vəzifəsini ona həvalə edir.

Uşağın bilik və mənəviyyətinin inkişafında müəllimin sahib olduğu mədəniyyətin, tərbiyə metodikasının, istifadə etdiyi vasitələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllim və valideynin dünyagörüşü, çəkdikləri zəhmət üst-üstə düşərsə, nəticə də bir o qədər yaxşı olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində müəllim və məktəblərin fəaliyyətində, təhsil və tərbiyə layihələrinin icrasında özünü göstərən ən böyük səhv

heç də həmişə pis idarəetmə və yanlış niyyətdən irəli gəlmir; bu həm də natamam icraçılıqdan, təhsildə Qərbi kor-koranə yamsılamaqdan irəli gəlir.

Müəllimin problemləri və hazırlıq səviyyəsi ilə marqlanmaq, həmçinin ümumi təhsil metodikası problemlərinə diqqət yetirmək məsələni ümmətin qayğısı halına gətirir, təhsil və tərbiyədən məsul olan qurumların yanaşma tərzinin təshih edilməsinə çox kömək edir.

Müəllim də valideyn kimi uşağın mənafeyini əsas tutur, öz işində uğur qazanmaq istəyir. O, maariflənmədikcə, məişət və sosial şəraiti yaxşılaşmadıqca, tərbiyədəki rolu elmi-pedaqoji tədqiqatlarla, effektiv, mütərəqqi metodik vəsaitlərlə dəstəklənmədikcə rolunu düzgün icra edə bilmir. Mütəfəkkirlər, rəsmi və qeyri-rəsmi pedaqoji qurumlar, islahatçılar müəllimin inkişafında, pedaqoji təfəkkürü və metodikasının təkmilləşməsində böyük dərəcədə pay sahibi ola bilirlər.

### **5.2.9. Dini müqəddəslik ritorikası: biliklə mənəviyyatın əlaqəsi**

Bəşəriyyət durduqca informasiyanın istehsalı, təkmilləşdirilməsi, yenidən öyrənilməsi davam edəcəkdir. Bilik beşikdən qəbirədək öyrənilir və yenilənir. Amma vicdan, xarakter və mənəviyyatın öz vaxtı vardır. Odur ki mənəviyyat, hətta əqidə, dəyərlər və əxlaqın öyrədilməsi sahəsində biliyin əsaslandığı özül olmalıdır.

Uşağa təqdim edilən hər növ biliyin, hətta Quranla əlaqəli informasiyanın müxtəlif inkişaf mərhələlərində onun təfəkkürünün, mənəviyyatı və psixikasının formalaşmasına necə təsir etdiyini nəzərə almaq lazımdır.

Biliklə mənəviyyatın əlaqəsini, qarşılıqlı təsirini izah etməli olduğumuz sahələrdən biri dinin, o cümlədən

Quranın öyrədildiyi sahədir. Ənənəvi üsullar bu sahənin öyrədilməsində kortəbiiliklə müşayiət olunur. Belə ki azyaşlılara Quranı sonuncu otuzuncu cüzdən<sup>1</sup> başlayaraq əzbərlədirlər. Bəlkə də, güman edilir ki, qısa surələr uzun surələrdən daha asan əzbərlənir. Həmçinin bu cüzdəki surələrin əksəriyyətinin mövzusu qeyb və əqidədir<sup>2</sup>. Fikrimizcə bu metodika təshih edilməli, Quran uşaqlara pedaqoji və elmi metodika əsasında öyrədilməlidir.

Otuzuncu cüzdə qoluzorlu kafirlərə, inadçı inkar sahiblərinə müraciət olunur və onlar əzab, alçalma və pis aqibətlə qorxudulur. Burada ayələrin dil üslubu təhdid və hədələmə ifadə edir. Həmin inadçı kafirlərə öz hallarını və pis aqibətlərini dərk etmək çağırışı olunur. Bu surələrdəki ritorika təkəbbürlü insanlara uyğun olub, onlara cavabdehlik yükləmək, son aqibətlərini dərk etdirmək, onları haqqa qaytarmaq məqsədi daşıyır. Belə ritorikanın böyüklərə təsiri onları qorxaq fərdlərə çevirmək, psixikalarını darmadağın etmək, potensial və cəsarət hissini öldürmək olmayacaqdır. Əksinə, bu ayələr onlara dəlil-sübut təqdim edir, onları diqqətlə düşünməyə, düzgün seçim etməyə, aqibəti nəzərə almağa çağırır.

Amma bu ritorika uşaqlara yönəlsə, təsir başqa cür olacaqdır. Axı uşağı hədələmək və qorxutmaq olmaz! Əgər Quranın böyüklərə müraciət üslubundan kiçiklərə də münasibətdə istifadə etsək, onların psixikasını məhv

---

<sup>1</sup> Qurani-Kərimin 20 səhifəlik hissəsi – *tərcüməçinin qeydi*.

<sup>2</sup> Otuzuncu cüzdəki surələrin sayı otuz beşdir. Üç surə: “Nəsr”, “Zəlzələ” və “Beyyinə” surələri və “Maun” surəsinin ilk üç ayəsi çıxılmaqla yerdə qalan surələr Məkkədə nazil olmuşdur. Bax: Həsəneyn Məxluf. Quranın məzmununun açıq-aydın izahı. Küveyt, 1986.

etmiş olarıq. Çünki belə ritorika uşaqda qorxu yaradır, onda güc və cəsarət hissini öldürür, həyatı onun nəzərində qorxduğu, mənfi münasib bəslədiyi səhra halına gətirir. Belə uşaqlar varislik ruhu ilə deyil, qorxu və yaşama instinkti ilə hərəkət edirlər. Qorxaq kimsənin daxilində yaradıcılıq qabiliyyəti, töhfə bacarığı inkişaf etmir, Allahla, həyatla, axirətlə əlaqəsi sevgi, istək və müsbət bacarıq əlaqəsi olmur.

Bəlkə də, bu vəziyyət bizə tənəzzül əsrlərində neqativ müsəlman psixikasının necə olub formalaşdığını izah edir. Belə psixikada Allaha sevgi, həyata ciddi münasibət zəif olmuşdur. Bu cür psixikaya sahib insanlar axirət dedikdə ancaq cəhənnəm əzabı başa düşürdülər. Halbuki müsəlmanın son gedəcəyi yer Allahın mərhəməti sayəsində cənnətdir, “hətta zina və oğurluq etsə də”<sup>1</sup>! Çünki Allah Təala insanları təkcə səhvləri və günahlarına görə deyil, həm də ümumi əməllərinə görə hesaba çəkəcək, ona yaxşı və pis əməllərini göstərəcəkdir:

“Həqiqətən, yaxşı əməllər pis işləri (kiçik günahları) yuyub aparar. Bu, (Allahın mükafatını və cəzasını) yada salanlara öyüd-nəsihətdir” (Hud, 114).

---

<sup>1</sup> İmam Əhməd “Müsnəd” kitabında rəvayət edir ki, Əbu Dərda deyibmiş: “Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!*) demişdir: “Kim “Allahdan başqa ilah yoxdur, Təkdir, şəriki yoxdur” deyərsə, cənnətə daxil olar.” Əbu Dərda deyir: “Dedim: “Hətta zina və oğurluq etsə də mi?” Dedi: “Bəli, hətta zina və oğurluq etsə də!” Dedi: “Hətta zina və oğurluq etsə də mi?” Dedi: “Bəli, hətta zina və oğurluq etsə də!” Dedi: “Hətta zina və oğurluq etsə də mi?” Dedi: “Bəli, hətta zina və oğurluq etsə də, Əbu Dərdanın təkidinə baxmayaraq, cənnətə daxil olacaqdır!” (Bax: Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl / çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnaut. Beyrut: “Müəssisə ər-risalə”, 1999, XXXV cild, səh. 483, hədis № 27491).



İnsanların əksəriyyətində xeyir şəərə həyatları boyu qalib gəlir. Gerilik əsrlərində əksər müsəlmana qorxu hissini hakim kəsilməsi təəccüblü deyildir. Çünki onlar müsəlman fərdə, xüsusən uşaqlara ünvanlanmış səhv tərbiyə ritorikasının nəticələrini dərk etməmişdilər. Bu ritorika qorxuya, qorxutma və cəzalandırmaya əsaslanırdı. Burada sevgiyə, ehtirama, inama, təşviqə, məsuliyyət aşılamağa yer yox idi.

Tərbiyəçilər uşaqlara Qurani-Kərimdən onların yaşı və psixikasına uyğun hissələri öyrətməlidirlər. Elə hissələr seçilməlidir ki, uşağı Allaha yaxınlaşdırsın, onda müsbət sevgi formalaşdırsın, islam dəyərlərini ona sevdirdsin. Belə olarsa, uşaq ağı-qaradan seçmə yaşına çatdıqda Qurandan seçmələrlə onu xeyir və doğrunu araşdırmağa, şərdən uzaq durmağa təşviq edə biləcək, ona prinsip və dəyərlər aşılayacaq, eyni zamanda, kiçik səhvlərə (azacıq yalan danışdıqda, dostlarını incitdikdə, hər şeylə maraqlandıqda) yol verdikdə qorxu hissini ondan uzaqlaşdıracaq. Bununla da ona özünü yoxlamaq, səhvlərdən uzaq durmaq, tövbə etmək, bağışlanma diləmək və ilahi rəhmət motivləri ilə özünü tərbiyə etmək imkanı verəcəyik; qoy o, səhv etməkdən qorxmasın, psixoloji ürkəkliliklə nəticələnən çarəsizlik hiss etməsin.

Böyüdüyündə uşağa seçmə ayələrlə məsuliyyət şüuru aşılamalıyıq. Peyğəmbər də *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* öz səhabələrini bu cür tərbiyə etmişdi.

Pedaqoji-mədəni islahatçılıq uşaqlar və gənclərdə rasionel və mənəvi inkişafının bütün tərəflərini əhatə etməli, uşaqların əqli və mənəvi cəhətdən formalaşmasına xidmət göstərməlidir. Din və inanc bu işdə mühüm rol oynayacaqdır. Peyğəmbərin tərbiyə metodikası və ictimai-elmi təfəkkür uşaqılıq mərhələsi üçün nəzərdə

tutulan tərbiyə, bilik və mənəviyyat proqramlarının hazırlanmasında meyar seçilməlidir.

Uşaqlara, hətta Quranı öyrədərkən bilik, mənəviyyat və psixika arasındakı əlaqəni düzgün başa düşməliyik. Fikrimcə, Quranı öyrədərkən düzgün metoddan çıxış etməmiş, hər inkişaf mərhələsində uşaq psixikasına uyğun seçim edə bilməmişik. Allah, din və ümmət sevgisindən, Allaha və Allah inancına bağlılıqdan, bu inancı düzgün başa düşməkdən başlamalı, tədricən digər mərhələlərə keçid etməliyik. O mərhələlərə ki, uşaq böyüyür, xarakteri formalaşır, özünə və ümmətə qarşı məsuliyyət hiss edir. Bu mərhələdə ona məsuliyyətli olmağı öyrədən ritorikadan istifadə etməliyik.

Bu qayda uşağa aşılana bütün növ bilik, mədəniyyət və ideyalara şamildir. Hər inkişaf dövrünə uyğun "qida" seçilməlidir.

Ümmətin bütün qrupları – mütəfəkkirlər, islahatçılar, valideynlər, tərbiyəçilər, pedaqoqlar, müəllimlər fərdi və qurum olaraq əsas diqqəti təhsil və tərbiyə məsələlərinə verməli, əlindən gələni etməlidirlər ki, ümmətin özülü möhkəmlənsin, hələ uşaqlıq dövründə bacarıqlar üzə çıxsın, insan resursları bilik və mənəviyyatı vəhdətdə götürən sağlam elmi əsaslarla inkişaf etsin.

Söz işə çevrilsin deyə hərtərəfli ciddi fəaliyyət planı təsis edilməlidir. Bu planın həyata keçirilməsində bütün səmimi insanlar əməkdaşlıq etməlidirlər. Belə olarsa, imanlı, bacarıqlı, hörmətli, islahedici nəsillər meydana çıxacaqdır.

## *Altıncı fəsil* **Fəaliyyət planı**

### **6.1. Fəaliyyət istiqamətləri**

Hər bir fəaliyyət planı çoxtərəfli olmalı, paralel, bir-birini tamamlayan istiqamətlərdə icra olunmalıdır. Belə olarsa, istənilən nəticə əldə ediləcəkdir. Uşaqılıq dövrü ilə əlaqəli bu planın məqsədi güclü, effektiv, konstruktiv və yaradıcı olsun deyə xarakterdə lazımi mənəvi və psixoloji dəyişiklik yaratmaqdır. Əslində söhbət müsəlman tərbiyəsinin yenidən formalaşdırılmasından gedir.

Bunun baş verməsi üçün Peyğəmbər dövrünün Quran dünyagörüşünə qayıtmaq lazımdır. Bu isə parçalanma və despotizm əsrlərində müsəlman dünyagörüşü və mədəniyyətinin düçar olduğu “xəstəliklər”i uşaqlara münasibətdə Peyğəmbərin tərbiyə ritorikası ilə “sağaltmaq”la mümkündür. Məhz bu ritorika mədəni islahatçılığın əsası olmalıdır ki, uşaq xarakterinə lazımi “toxumlar” əkilsin, mədəni islam islahatçılığı layihəsinin “itirilmiş aspekt”i nəzərə alınsın.

#### **6.1.1. Ziyalı və mütəfəkkirlərin maarifləndirilməsi**

Bu layihədə atılacaq ilk addım problemin mahiyyəti və tarixi-mədəni aspektləri barədə maarifləndirmə işinin aparılmasıdır. Bir çox mütəfəkkir və ziyalının səmimiyyətinə, tarixən çəkilən zəhmətin çoxluğuna baxmayaraq, təsir az olmuş, istənilən nəticə hasilə gəlməmişdir. Bu ona görədir ki, kompleks yanaşma, psixoloji-sosial

araşdırmalarda ictimai qanunauyğunluqları nəzərə alan təfəkkür tərzii yox idi. Bunun səbəbini, bir tərəfdən, ümmətin təfəkkürü və dünyagörüşünə hakim kəsilən qədim yunan formal metafizika düşüncəsində, digər tərəfdən, mövqe və müqəddəs dəyərləri, hələ də ənənəvi din düşüncəsinə hakim olan, ümmətin psixika və mənəvi gücünü zəiflədən ənənəni qorumaq üçün despot hakim təbəqə ilə üz-üzə gələn bir çox alimin məcbur qaldığı siyasi çəkişmənin amansızlığında axtarmaq lazımdır.

Əgər mütəfəkkirlərin, pedaqoqların, islahatçıların diqqətini tərbiyə baxımından ailə və uşaq məsələlərinə yönəltmək, tərbiyə işi ilə əlaqəli anlayış və vasitələri inkişaf etdirmək, bu sahədə ciddi araşdırmalar aparmaq, lazımi ədəbiyyat nəşr etmək mümkün olarsa, bütöv bir nəsli dəyişdirə bilərik. Kölə yəhudilərin azad edilməsində Musa peyğəmbərin müraciət etdiyi tərbiyə üsulu<sup>1</sup>,

<sup>1</sup> Həzrət Musanın peyğəmbər göndərildiyi xalqı digər xalqlara islamı çatdırmış xalqdan fərqləndirmək lazımdır. Bu, xalqına münasibətdə Musanın seçdiyi üsula və Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) xalqına müraciət ritorikasına təsir göstərmişdir. Musa peyğəmbər Firon tərəfindən kölələşdirilmiş bir xalqa göndərilmişdi. Onlar kölə təfəkkürü ilə yaşayırdılar. Odur ki Musa peyğəmbərin müraciət etdiyi üsul bu kölə xalqı 40 il boyu Sinay səhrasında dolaşdıraraq azad təfəkkürlü xalqa çevirməkdən ibarət idi. Həzrət Məhəmmədə gəlincə, onun xalqı Sasani şahları və Bizans imperatorlarının boyun əydirə bilmədiyi azad qəbilələrdən təşəkkül tapmışdı. Ona görə Həzrət Məhəmməd (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) möminləri müjdələmə və onlara məsuliyyət yükləmə, inadkar və tərslik göstərən təkzibçiləri hədələmə və xəbərdarlıq etmə ritorikasını mənimsəmişdi. Bu xalq islamı var-gücləri ilə, sədaqətlə digər xalqlara çatdırmış, mədəniyyət qurmuşdular. Sultnarlar, hökmdarlar müsəlman xalqlarını özlərinə boyun əydirdiklərində islamı yenicə qəbul edən, Osmanlı dövlətini quran azad və cəsur türk tayfaları ikinci oyanışın səbəbkarları oldular. Bu gün müsəlman xalqlarına uyğun gələn tərbiyə üsulu Musa peyğəmbərin üsuludur. Onlar yenidən qaydalar təsis etməli, müsəlman təfəkkürünün baza prinsiplərini, gənclərin mənəviyyat

Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) yeni nəsil yaradan tərbiyə təcrübəsi, eləcə də müasir dövrdə bəzi xalqların islahat və dəyişiklik praktikasını deyilənləri təsdiqləyir. Həmçinin yaşadığımız bu illərdə, yəni bir nəsil boyu daxilimizdə baş verən bilik və anlayış dəyişikliyi göstərir ki, eyni şeyi bizdən sonrakı nəsil boyu etmək mümkündür. Təbii ki, növbəti 40-50 ilə ərzində ciddi-cəhdlə çalışmaq şərti ilə!

### **6.1.2. Tənqidi müsəlman ictimai fikrinin inkişafı**

Təfəkkürdə dəyişiklik etmək, vəhy mənşəli biliklərin rəşional biliklərə uyğunluğunu isbatlamaq üçün böyük işlər görülmüş, çoxlu dissertasiyalar yazılmışdır. Amma din alimlərinin özünütəcridi, ənənəçi elmi fəaliyyəti Müsəlman mədəniyyəti və düşüncəsinə canlanma və inkişaf gətirə bilmir. Üstəlik, bir çoxu səmimiyyət və xoş niyyətə baxmayaraq, təhlükəni hələ də dərk etmir.

Sağlam düşüncəni aktivləşdirmək üçün hərtərəfli islam dünyagörüşü formasına qayıtmaq, islam biliklərinin mənbələrini: vəhy, ağıl və ətraf aləmi vəhdətdə götürən tənqidi elmi-ictimai müsəlman təfəkkürünə çağırmaq tələb olunur. Belə dünyagörüşü sayəsində islam mədəniyyətini düçar olduğu "xəstəliklər"dən təmizləmək, tərbiyə metodikasını təkmilləşdirmək mümkün olacaqdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq, ümməti inkişaf etdirmək üçün mühüm və çoxsaylı islahatçılıq addımları

---

və xarakterini təşih etməlidirlər. Özü də elə bir üsulla ki, onun əsasında Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) uşaqları və gəncləri tərbiyə ritorikası gündəmə gətirilir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, digər azad və inkişaf etmiş xalqların nümayəndələrindən islamı qəbul edənlərdə güc, bacarıq və cəsarət müşahidə olunur, deməli, tərbiyədən başlamaq lazımdır.

atılsa da, müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün olmamışdır. Çünki bu addımların heç birində uşaqların tərbiyəsi işinə diqqət yetirilməyib. Əksinə, əsas diqqət böyüklərə, özü də qorxuducu ritorika əsasında verilmişdir. Ümmətin tarixində İmam Əbu Hamid əl-Qəzalinin gördüyü işlər mühüm islahatçılıq addımları hesab olunur. Qəzali “Filosofların tutarsızlığı” kitabında göstərirdi ki, bilik sahəsində islahatlar aparılmalı, dini və rəşadətli biliklər vəhdətdə götürülməlidir. “Din elmlərinin dirçəldilməsi” kitabında Qəzali iman, ağıl və mənəviyyətin vəhdətdə götürülməsi haqqında danışmışdır. Amma onun bu çağırışı aksioloji və sosial məsələlər arasında qarşılıqlı təsiri təmin edən bilik islahatçılığına səbəb olmamışdı. Bunun baş verməsi üçün, bir tərəfdən, metodoloji prinsiplərdən çıxış etmək, digər tərəfdən, mənəviyyət və xarakterin düzgün tərbiyəsində uşaqlıq dövrünü əsas götürmək lazımdır.

Həmçinin İmam Təqiyəddin Əhməd ibn Teymiyyə şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm məsələyə diqqəti çəkmişdi. Söhbət sağlam əqidədən gedir. Amma mövcud şəraitin diktə etdiyi toqquşma və mübahisə motivli nəzəri tənqit tərzli biliklərə tərbiyə funksiyası yükləməyə imkan verməmişdi. Uşaqlıq dövründə lazımi dəyişikliyi təmin etmək üçün biliklər effektiv əməli tərbiyəvi üsullara “sərmayə” qoyulmalı idi! Üstəlik, İmam İbn Teymiyyənin ideyalarının təsirində qalanların çoxu psixoloji, mənəvi və tərbiyəvi vasitələri dərk etməkdən uzaq adamlar idi!

İmam Əli ibn Həzm (vəfatı – 1064) sosioloji metodologiyanın əsaslarının yaradıcılarından biri hesab olunur. Həmçinin böyük alim Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Xəldun (vəfatı – 1406) bu metodologiyanın əsas prin-

siplərini müəyyənləşdirmişdi. Amma bir çox yaradıcı alimdə olduğu kimi bu iki alimin də ideyaları gerilik və ətalət əsrlərində unudulmuşdur. Çünki birincisi zahirilik məktəbinə mənsub idi. İkincisinin əsərləri isə təqlidçi təfəkkürün maraq dairəsinə daxil deyildi. Bu səbəbdən belə bir təfəkkür islam sosioloji biliklərinin meydana gəlməsində, uşaq psixikasında lazımi dəyişikliyi təmin edəcək elmi-pedaqoji araşdırmaların aparılmasında rol ala bilməmişdi.

Sonrakı dövrlərdə Məhəmməd Əbduh (vəfatı – 1905) və Mənar məktəbinin görkəmli nümayəndələri sağlam əqidənin, elmi təfəkkürün inkişafının, müsəlman mədəniyyətinin xurafat və mövhumat elementlərindən təmizlənməsinin əhəmiyyətini vurğulamışlar. Həmçinin Əbdürrəhman Kəvakibi (vəfatı – 1902) siyasətin islam prinsipləri və dəyərləri əsasında qurulması və cəmiyyətdə despotizmin aradan qaldırılmasının zəruriliyi haqqında danışıbmışdır. Amma bu islahatlar lazımi “dəriniyə işləməmiş”, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmamışdı, çünki ancaq bilik olanla əlaqəli idi, təkcə böyüklərə aid ritorika ilə məhdudlaşır, uşaqlıq mərhələsinə, şəxsiyyəti formalaşdıran tərbiyə işinə yönəlməmişdi.

Bütün bu cəhd və zəhmətin lazımi səmərə verməməsi ətalət təfəkkürü və sxolastika donuqluğu ilə əlaqəli idi. Bu təfəkkür və donuqluq təşəbbüslərə əhəmiyyət vermir, inkişafına şərait yaratmırdı.

Digər tərəfdən, idxal və qərbliləşdirmə təfəkkürü müsəlman mənəviyyəti, psixikası və əqidəsi ilə səsleşmirdi, odur ki ümmətin tərəqqisinə ciddi təsir göstərə bilməmişdi.

### 6.1.3. Tərbiyə islahatçılığı və ailələr üçün tərbiyə ədəbiyyatı<sup>1</sup>

Əgər biz mədəni inkişaf və uşaqları tərbiyə metodunun əhəmiyyətini dərk ediriksə, onda mütəfəkkirlər, sosioloqlar, psixoloq və pedaqoqlar əsas diqqəti valideynlərə həqiqi valideyn olmağı öyrədən tərbiyə ədəbiyyatının hazırlanmasına verməlidirlər. Belə ədəbiyyat valideynləri lazımi elmi, pedaqoji və sosial-islam anlayışları ilə təmin edəcəkdir. Nəticədə valideynlər uşaq üçün sağlam ailə mühiti formalaşdırma biləcəklər.

Madam ki ümumiyyətlə ədəbiyyat, xüsusən uşaq ədəbiyyatı və hekayələr haqqında danışırıq, onda qeyd etməliyik ki, ədəbiyyat gənclərə təsir göstərən ən mü-

<sup>1</sup> Biliyin islamlaşdırılması məktəbinin müsəlman ailələr üçün tərbiyə ədəbiyyatına verdiyi əhəmiyyətin nəticəsi kimi Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu otuz ilə yaxın müddətdə tərbiyə işinə dair bir sıra mühüm kitablar nəşr etmiş, simpoziumlar keçirmişdir. Onlardan biri üç dəfə çap edilmiş "Müsəlman ailənin kitabxana bələdçisi" kitabıdır. Kitabın planı tərəfimizdən Ümumdünya Müsəlman Gəncləri Assosiasiyasının Baş katibi olarkən (1973-1979) hazırlanmışdır. Həmçinin biz bu kitabın yazılmasına nəzarət etmişik. Kitab ailə üzvlərini yaşlarına müvafiq ərəbdilli ən yaxşı, seçilən islam ədəbiyyatı və kitabları ilə tanış etmək üçün yazılmışdır. Kitabda oxucuya hər yaş mərhələsinə uyğun olaraq bu ədəbiyyatlarda ona lazım olanı tapmağa kömək edən indeks mövcuddur. Bu bələdçi-kitabda bir çox ədəbiyyatın müəllifi haqqında məlumat verilir.

Həmçinin hal-hazırda institut müsəlman ailələr üçün nəhəng ensiklopedik vəsait – "İslam hekayələri bələdçisi" üzərində işləyir. Vəsaitdə ailə üzvlərinə ülvü dəyərlər aşılayan, onları normalar çərçivəsində əyləndirən əxlaqi-didaktik, hər yaş mərhələsinə uyğun hekayələrin adları toplanacaqdır. Bu vaxt hekayənin janrına, mövzusuna, müəllifin kimliyinə əhəmiyyət verilmir. Çünki meyar hekayələrin bədii baxımdan çoxnövçülüüyüdür, dəyəridir, tərbiyəvi-əyləndirici təsiridir, mədəni islam islahatçılığı layihəsinin uğur qazanmasına nə dərəcədə töhfə verməsidir.

Bununla yanaşı, institutda müsəlman poeziyası və nəğmələrindən ibarət seçmələr toplusu hazırlanır. Çünki şer və nəğmələrin insanda mənəvi və estetik şüur formalaşdırmadakı rolu danılmazdır.



hüm bədii vasitələrdən biridir. Ədəbiyyat xalqlar və mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Bu xüsusiyyət və obrazları öyrənməyin mədəniyyətin mahiyyəti ilə iç-içə olmada əhəmiyyəti böyükdür. Bu xüsusiyyət və rəmzləri səhv başa düşmək xalqların ideoloji-mədəni təfəkkürünün anormallaşmasında böyük rola malikdir.

Məsələn, ənənə hekayələrimizdə, xüsusən “Min bir gecə” hekayələrində öz əksini tapmış islam obrazları səhv başa düşülmüşdür. Belə hekayələr çox vaxt şər, amansız insan, heyvan obrazları yaradır. Belə obrazlar xəzinə və dəfinələrə çatmağa mane olurlar. Amma bu şər qüvvələr xəzinələri axtaran cəsur xeyir obrazlar tərəfindən yox edilir. Çünki islama görə bu obrazlar şəri, azğınlığı, tənəzzülü təmsil edir, haqq və xeyir xəzinələrinə gedən yolları kəsirlər. Haqq və xeyir cərcularının cəsarəti və mübarizliyi xəyallar aləmində şər qüvvələri necə məğlub edirsə, şər və əxlaqsız qüvvələr də əslində illüziya və təxəyyülün məhsuludur.

Təəssüf ki, islam mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və bədii obrazları müsəlmanların cəhaləti üzündən xurafat, mövhumat, yalançı təxəyyül və illüziya təfəkkürü üçün zəmin hazırlamış, məsələn, cinlər aləmindən – gözəgörünməz qüvvələrin dünyasından qorxmaq ənənəsi formalaşdırmışdır. Bununla da inanc və şücaət potensialını inkişaf etdirən, gənclərdə şərə və zülmə müqavimət təfəkkürü formalaşdıran ədəbi yaradıcılıq obrazları, bədii surətlər, bədii-əyləncə üsulları xurafata xidmət edən vasitələrə çevrilmişdir. Nəticədə müsbət mədəni imkanlar gerilik və dağıdıcılıq “enerjisi” ilə əvəzlənmiş, psixoloji qorxutma vasitəsi kimi çıxış etmiş, zorakı və despotik sistemlərin möhkəmlənməsinə kömək etmiş, mövhumatçıların işinə yaramışdır.

#### 6.1.4. Ali təhsildə islahatçılıq

İdeoloji-mədəni və metodoloji islahatçılıq layihəsinin uğur qazanması üçün, xüsusisən özəl universitetlərdə ali təhsil islahatçılığı çox zəruridir. Çünki belə universitetlərdə novatorluq və dəyişiklik üçün daha çox azadlıq və təkanvericilik vardır. Həmçinin buraya azadlığın, sərbəst qərar vermə hüququnun, akademik icraçılığa hörmətin olduğu dövlətlərin universitetləri də daxildir. Çünki universitet təhsili, xüsusən ideologiya, hüquq, fiqh, sosioloji-humanitar sahələrdə ziyalı kadrlar hazırlamaq məqsədinə köklənmişdir. Bu məqsədlə universitetlərdə istifadə olunan elmi metodologiyada islahat aparılmalı, bu metodlar, bilik mənbələri (vəhymənşəli və təcrübi) vəhdətdə götürülməlidir. Nəticədə humanitar və texniki bilik sahələrində alternativ müsəlman mütəxəssisləri yetişəcəkdir. Məhz belə kadrlar məqsədyönlü, alternativ müsəlman düşüncəsi və mədəniyyəti təsis edə biləcəklər.

Ünsiyyətin qloballaşması, elektron ünsiyyət və təhsil vasitələri səmimi iş adamları və islahatçılara ali təhsildə aparılacaq islahatlarda iştirak etmək imkanı yaradır. Elmi araşdırmalara təşviq və dəstək, bu araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ümmətin tələbatlarına cavab verəcək, dövrün problemlərinə sinə gərəcək, ətalətə və qərbliləşməyə yox deyəcək kadrların, lazımi ədəbiyyatın hazırlanması imkanları bu gün daha da çoxalmışdır<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Universitet təhsilində aparılacaq islahatların bir cəhətini əmələ gətirdiyi üçün ali məktəblərdə humanitar və texniki elmlərin ilk növbədə ərəb dilində keçirilməsinin əhəmiyyətinə işarə etməyimiz faydalı olardı. Ərəb dili ərəb-müsəlman ümmətinin ilk dili olduğu üçün onun müasir elmi nailiyyətlərlə əlaqəli sözlərlə zənginləşdirmək çox zəruridir. Bu ona görədir ki, yaradıcılıq ilk

Deyilənlərin həyata keçirilməsi, xüsusən müsəlman ailələr üçün sağlam ədəbiyyatın hazırlanması, bu ədəbiyyatın yazılı, elektron formada əlçatan edilməsi, gənclərin bu ədəbiyyatın mütaliəsinə təşviq edilməsi üçün ciddi iş görülməlidir. Bu mərhələdə mütəfəkkirlərin, pedaqoqların, ziyalıların, nəşirlərin, təhsil-tərbiyə işçilərinin maarifləndirilməsi son dərəcə mühümdür. Məhz belə maarifləndirmə işi müsəlmanların əsas prioritetlərindən birini əmələ gətirməlidir.

---

dildə baş verir, bu vəziyyətdə ilk dil ərəb dilidir. Şübhə yoxdur ki, son iki əsrdə elmi-texnoloji hegemonluq qarşısında dayana bilməməyimizin səbəblərindən biri hələ də universitetlərimizdə texniki elmləri, texnologiyanı əcnəbi dillərdə öyrənməyimizdir. Hətta humanitar elmləri ərəb dilində öyrənsək də, mühüm dövrü elmi nəşrlərin tərcüməsi sayəsində yeni-yeni araşdırmalarla tanış ola bilmədik, bəzi klassik əsərlərin, biznes romanlarının tərcüməsi ilə kifayətləndik.

Hər mərhələdə ana dilində təhsil çox mühümdür, o şərhlə ki, yeni araşdırmalar, tədqiqatlar, ədəbiyyat elmi tərcümənin obyektini seçilib, ali təhsil müəssisələrinin ixtiyarına verilsin. Akademik tərcümə qurumları, bu qurumların aspirantura tələbələri və müəllimlərindən ibarət kadrları, akademik elmi mərkəzlər tərcümə işində yaxından iştirak etməlidirlər.

Ümmətin mədəni irsini zənginləşdirmək məqsədilə tərcümə fakültələri, milli tərcümə və nəşr qurumları yaradılmalıdır. Bu sahəni gəlir gətirən sahəyə çevirə bilsək, iş adamları da ümmətin irsinin zənginləşdirilməsində maraqlı olacaqlar. Ümidvaram ki, sözdən əmələ keçəcək, ərəb dilinin müasir elm və bilikləri ifadə gücü ətrafında gedən əsassız mübahisələrdən imtina edəcəyik. Vaxtı ilə ərəb dili bu işin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Ərəb dilinin dünən etdiyini bu gün başqa dillər edir, halbuki həmin dillər ərəb dili qədər ifadə imkanlarına sahib deyildir. Dilçilik akademiyaları, informasiya vasitələri yeni söz və terminlərin yaradılmasında öz rollarını yerinə yetirməlidir.

## **6.2. Biliyin islamlaşdırılması və müsəlman fikrinin möhkəmləndirilməsi məktəbi layihəsi**

Biliyin islamlaşdırılması məktəbinin mahiyyətini, həyata keçirməyə can atdığı məqsədləri, keçən otuz il ərzində mədəni islam islahatçılığı çərçivəsində gördüyü ideoloji, mədəni və pedaqoji işləri dərk etmədikcə Müsəlman dünyasındakı fikir cərəyanlarını, islahatçılıq fəaliyyətini tam başa düşə bilməyəcəyik.

Bizim burada həmin məktəbin bütün fəaliyyət istiqamətləri haqqında geniş məlumat vermək fikrimiz yoxdur. Biz bu fəaliyyətin başlıca aspektlərinə dair müxtəsər şərhlə kifayətlənəcəyik.

### **6.2.1. Yaranma və fəaliyyət**

Bu məktəb müsəlman və pozitivist mədəniyyətləri vəhdətdə götürən gənclər tərəfindən yaradılmışdı. İdeya rüşeymləri bu gənclərin hələ islam fəaliyyətində, İslam oyanışına xidmətdə bir araya gəlmələrindən qabaqkı işlərində, yazı və dissertasiyalarında mövcud idi Məsələn, bu sətirlərinin müəllifinin hələ 1960-cı ildə Qahirədə, "Xanci" mətbəəsində nəşr edilmiş "İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi: müasir nöqtəyi-nəzərlər və vasitələr" kitabında həmin rüşeymlərə rast gəlmək mümkündür<sup>1</sup>. Müəllif kitabda islam fikri üçün tələb olunan meto-

<sup>1</sup> Müəllif metodoloji problemin əhəmiyyətini yaxşı başa düşdüyü üçün doktorluq dissertasiyasının mövzunu "İslama görə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları: düşüncə və metodologiyada yeni istiqamətlər" olaraq seçmişdir. O bu dissertasiyada metodologiyaya dair novatorluq məsələlərinə toxunmuş, metodologiyanın novatorluq gücünü arqumentlərlə isbatlamışdır. İngilis dilində yazılmış dissertasiya Ər-Riyadda yerləşən Kral Səud Universitetinin siyasi elmlər professoru Nasir Bərik tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir.

dologiyanın əhəmiyyəti, müasir müsəlman təfəkkürünü dirçəltmədəki imkanları haqqında danışımdır.

Bu gənclərin ideyaları keçən əsrin 60-cı illərində müsəlman ölkələrindən ABŞ-a xaricdə təhsil almaq üçün göndərilmiş tələbələr qrupu çərçivəsində bir araya gəlmələrindən sonra ayrıca fəaliyyət proqramına çevrildi. İlk görüşdən sonra onlar qərara aldılar ki, təhsil üçün yad ölkəyə gəlmiş müsəlman gənclərin kimliyini qorumaq, potensiallarını istiqamətləndirmək məqsədi ilə müsəlman tələbə birlikləri yaradılsın.

Bu qrupu əmələ gətirən gənclər mədəni dünyagörüşlərinin genişliyi səbəbindən başa düşürdülər ki, ümmətin geri qalmasında əsas faktor kimi düşüncə tərzi çıxış edir. Onlar dərk etmişdilər ki, düşüncə tərzi islah etməklə, ənənəni təmizləməklə, təhsil və tərbiyə üsullarını inkişaf etdirməklə ümməti dirçəltmək mümkündür. Bununla da islam mədəni islahatçılığı layihəsinin həyata keçirilməsi üçün sağlam mənəviyyat və psixika, elmi-texnoloji bacarıq formalaşacaqdır<sup>1</sup>.

Həmin tələbələrin qayğıkeşliyi və uzaqgörənliyi sayəsində 1963-cü ildə ABŞ və Kanada Müsəlman Tələbələr Assosiasiyası yaradıldı. Bu qurum on il ərzində Qərbdə üzvlüyünə minlərlə müsəlman ziyalı (Qərbdə oxumağa göndərilən magistr və aspirantları) qəbul edən ən böyük tələbə cəmiyyətinə çevrildi.

---

<sup>1</sup> Bəziləri sual verə bilər ki, müsəlman riyaziyyatı, müsəlman fizikası ola bilərmi? Biliyin islamaşdırılması necə mümkün ola bilər axı? Elmin müsəlman olanı ilə olmayanı yoxdur axı! Cavabımız budur ki, elmlərin islamaşdırılması dedikdə elmlərin fəlsəfəsi ilə əlaqəli məsələ, bu sahələrdə fəaliyyət göstərməyin məqsədi, bu fəaliyyəti istiqamətləndirmə üsulları, onlardan varislik məsuliyyəti ilə müsbət mənada istifadə etmək nəzərdə tutulur. Yəni, elə etmək lazımdır ki, elmlər zorakı və despotik məqsədlərə xidmət etməsin, resursların hədəf edilib ətraf mühitin korlanmasında istifadə olunmasın.

Bu müddət ərzində həmin assosiasiyanın tərkibində ir neçə ixtisaslı elmi-peşə müsəlman cəmiyyəti yaradıldı. Bunların arasında ən məşhuru 1972-ci ildə yaradılmış Müsəlman Sosioloq-Alimlər Assosiasiyası idi. Bu qurumun məqsədi sosial və humanitar ixtisaslar üzrə təhsil alan müsəlman tələbələrin həmrəyliyinə təmin etmək, bilik və bacarıqlarından islam fikrini zənginləşdirmək, metodologiyasında islahatlar aparmaq üçün istifadə etmək, şəriətin məqsədlərinə, islamın dəyişməz prinsiplərinə əsaslanan müsəlman sosial-humanitar elmlərini təsis etmək, müasir sosial və humanitar ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrlə ortaq dil tapmaq idi. Həmin dövrdə müsəlman müəlliflərin yazılarına müdafiə ruhu və sadələvh iddialar hakim idi, çünki əksər müəlliflər elmi ixtisasa sahib deyildilər, elmi bilikləri səthi idi. Həmçinin, bir tərəfdən, müsəlman ideoloqları, islahatçıları və müasir Qərb ictimai elmləri üzrə təhsil alanlar arasında, digər tərəfdən isə hakim siyasi elita və dəyişikliyə, inkişafa, yenilənməyə çağıranlar arasında fikir ayrılıqları vardı. Bu hal sonuncu iki qrupun Qərb təfəkkür tərzinin yetirmələri olmasından irəli gəlirdi.

Növbəti onilliklərdə bir çox Müsəlman ölkəsindəki siyasi-ictimai tənəzzül üzündən, ABŞ-a təhsil almaq üçün göndərilən müsəlmanlar bu ölkədə qalmağa üstünlük verirdilər. Müsəlman ziyalıların Amerikanı seçməsi geniş vüsət almışdı. 1980-ci ildə Şimali Amerika Müsəlman Cəmiyyəti yaradıldı. Məqsəd Şimali Amerika və Kanadada müsəlman diasporun mədəniyyət və kimliyini qoruyub saxlamaq idi.

1981-ci ildə yeni müstəqil qurum – Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu yaradıldı. Müsəlman fikri və metodologiyası problemləri, müasir məsələlər və həlli yolları ilə

məşğul olan bu ixtisaslı qurum islam fikrinə xidmət etmək, onu metodoloji və koqnitiv cəhətdən yenidən formalaşdırmaq, sağlam və elmi əsaslarla ənənəni xurafat, mövhumat elementlərindən, təhriflərdən təmizləmək, sağlam müsəlman xarakteri yaratmaq, bu xarakterin kollektivçi tərəfini geri qaytarmaq, mədəni-yaradıcı bacarığını bərpa etmək idi. İnstitut bu məqsədlə Müsəlman Sosioloq-Alimlər Assosiasiyası ilə əməkdaşlıq edirdi.

İnstitut müsəlman düşüncəsi metodologiyasını yenidən təsis etmək və müsəlman mədəniyyətini təkmilləşdirmək istiqamətində böyük məsafə qət etmişdir. Söhbət metodologiyada islahatçılıqdan, müsəlman bilik mənbələrinin vəhdətdə götürülməsindən gedir. Biliyin islamlaşdırılması məktəbinə görə müsəlman biliyi dedikdə əzbərçi sxolastik bilik nəzərdə tutulmur; əksinə, o bilik nəzərdə tutulur ki, hərtərəfli və yenilənəndir, siyasi, ictimai, iqtisadi, pedaqoji və elmi həyatla maraqlanır, insan xarakterinin dərinliklərinə enir, ilahi vəhyin dəyişməz prinsipləri və ali məqsədləri əsasında proseslərə istiqamət verir.

İnstitut bu vaxta qədər dini, ictimai, iqtisadi və pedaqoji mövzularda beş yüz kitab nəşr etmişdir. Bu kitablarda Qurana, Sünnəyə, ənənəyə, Qərb fikrinə, həyatın və kainatın qanunauyğunluqlarına münasibət metodologiyası, düşüncə tərzini problemlərinin həlli, islam fikrinin aktivləşdirilməsi yolları, islam bilik mənbələrinin müsəlman ictimai-humanitar elmlərinin qurulmasında istifadəsi məsələləri öyrənilmişdir.

Qarşıya qoyulan məqsədləri reallaşdırmaq üçün institut dünyanın müxtəlif ölkələrində yüzlərlə mühazirə, simpozium, konfrans təşkil etmiş, bu işə özünün bir çox bürosunu cəlb etmiş, islam mədəniyyəti və fikri-

nin problemlərini, həll yollarını müxtəlif elm sahələri mütəxəssislərinin müzakirəsinə vermişdir.

Bununla yanaşı, institut biliyin islamlaşdırılması problemi, islam fikri metodologiyasında islahatçılıq və müsəlman ictimai elmlərinin yaradılması sahəsində müsəlman müəlliflərə xidmət göstərmək üçün iki dövrü jurnal buraxır. Birincisi ərəb dilində nəşr edilən "Biliyin islamlaşdırılması: müasir islam fikri jurnalı"dır. İkincisi ingilis dilində nəşr olunur, "American Journal of Islamic Social Sciences" adlanır. İnstituta tabe və onunla əməkdaşlıq edən büroların öz yerli dövrü mətbuat orqanları vardır.

### **6.2.2. Uşaqlıq mərhələsi tədqiqatları üzrə ixtisaslaşmış qurumlar**

Biliyin islamlaşdırılması, fikri-mədəni qurumlar, akademik tədqiqatlar və ali təhsil müəssisələri ideologiya sahəsində, müsəlman təfəkkürünün savad almasında, metodoloji problemlərin həllində, mədəniyyətin təkmilləşməsində, müsəlman elmi kadrlarının hazırlanmasında nə qədər mühümdürsə, islam tərbiyəsi problemlərinə köklənən elmi-pedaqoji fəaliyyət də bir o qədər mühümdür. Belə fəaliyyət valideynləri, müəllimləri, məsul qurumları lazımi ədəbiyyat və araşdırmalarla təmin edəcəkdir. Lazımi ədəbiyyat problemə baxışı izah edir, təcrübə qazandırır, müəllim və valideynləri yeni və effektiv üsullarla tanış edir.

### **6.2.3. Uşaq İnkişaf Fondu**

Tərbiyə işinin əhəmiyyətini və islam islahatçılığındakı rolunu göstərmək, pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərən, lazımi ədəbiyyatın hazırlanması ilə məşğul olan xüsusi



elmi tədqiqat qurumları yaratmaq məqsədilə Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu Malayziya Beynəlxalq İslam Universiteti təcrübəsi ilə yanaşı, digər müstəqil elmi-pedaqoji müsəlman müəssisəsinin yaradılmasına imza atmışdır. ABŞ-da yaradılan bu qurum Uşaq İnkişaf Fondu adlanırdı. Bu qurumun tərbiyə işi ilə əlaqəli layihələri sonralar Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun fəaliyyət planına daxil edildi.

Bu gün Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu pedaqoji islahatların və sosial dəyişikliklər sahəsində lazımi işlərin görülməsi problemi ilə məşğul olur. Bu məqsədlə o, tövhid və varisliyə söykənən müsəlman dünyagörüşü formalaşdırmaq, elmi müsəlman təfəkkürü yaratmaq, ənənə və mədəniyyəti xurafat və mövhumat elementlərindən təmizləmək, müsəlman təfəkkürünü qeyb aləmi və metafizik varlıqlar haqqında bizə çatmış bəzi dini mətnlərin<sup>1</sup> səhv başa düşülməsindən qorumaq istəyir.

Bu mərhələdə akademik-metodoloji tədqiqatların tətbiqi məsələsinə əhəmiyyət vermək, Quranın məqsədlərini, ümumi anlayış və prinsiplərini islam fikrinin meyarı, müsəlman düşüncəsini xurafat və nöqsanlardan qoruyan, ədalətli və sivil cəmiyyət, əxlaq, elm və abadlıq mədəniyyəti qurmaq üçün işləməyə, professional icraçılığa sövq edən tərəf halına gətirmək olduqca zəruridir.

Müsəlman təfəkkürü ictimai, humanitar, texniki elm sahələrində bəşəriyyətin nailiyyət və töhfələrindən, mədəni təcrübədən istifadə etməlidir. Müasir müsəlman təfəkkürü əcdadlarının bəşəri mədəni irsə, xüsusən qədim yunan fəlsəfi irsinə sağlam elmi metod olmadan kortəbii münasibətindən, onunla iç-içə olmasından dərs

---

<sup>1</sup> Belə dini mətnlər Şəriətin məqsədləri və ümumi anlayışları əsasında öyrənilməlidir.

çıxarmalıdır. Həmin kortəbii, düşünülməmiş qarşılıqlı münasibət müsəlman təfəkkürünü ümmətin enerjisini faydasız məsələlərlə hədəf edən, birliyi pozan metafizik fəlsəfi “labirintlər”ə salmışdır.

Dəyişikliyin aspektlərini, üsul və vasitələrini dərk edən ziyalılar özlərində cəsarət taparaq meydana atılmalı, qollarını çırmalamalıdır. Bu mərhələdə onlar iş adamlarıdır. Onların öhdəsinə düşən biliyi və mənəviyyatı ilə seçilən bir nəslə estafeti daşımağa, bayrağı qaldırmağa hazırlamaqdır.

#### **6.2.4. Alternativ kadrların hazırlanmasında biliyin islamlaşdırılması təcrübəsi**

Malayziya Beynəlxalq İslam Universitetinin biliyin islamlaşdırılması təcrübəsi və elmi-akademik mədəni müsəlman kadrlarının hazırlanması layihəsi bu istiqamətdə ilk elmi-əməli təcrübə hesab olunur. Bu təcrübə institutun banilərindən birinə tapşırılmış, o da bu təcrübənin mühüm aspektlərini işləyib hazırlamışdı. Həmin aspektlər biliyin islamlaşdırılması anlayışının tətbiqindən irəli gələn nəticələri idi<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Biliyin islamlaşdırılmasının bəzi aspektləri və akademik arxa planını başa düşmək üçün Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrlərinə və müəllifin bəzi əsərlərinə müraciət etmək lazımdır:

İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi: müasir nöqtəyi-nəzər və vasitələr (1960); İslama görə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları: müsəlman fikri və metodologiyasının yeni istiqamətləri (1972); Siyasət və hakimiyyət (Ümumdünya İslam Gəncliyi Assosiasiyasının 1973-cü ildə keçirdiyi II Beynəlxalq Forumuna təqdim olunmuş və forumun materialları jurnalında nəşr edilmişdir); Siyasi elmlərin islamlaşdırılması (Məkkə Birinci İslam Təhsili Beynəlxalq Konfransına təqdim olunmuşdur (1977); Biliyin islamlaşdırılması: müasir bilik sistemində yeni islahatçılıq metodologiyası (İkinci İslamabad Biliyin İslamlaşdırılması Beynəlxalq Konfransına təqdim edilmiş (1982) və konfransın Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu tərəfindən çap edilmiş

Nəzərə almalıyıq ki, Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu və Uşaq İnkişaf Fondunun fəaliyyəti biliyin islamlaşdırılması məktəbinin təcrübəsi daxilində bir-birini tamamlayır. Çünki burada mədəni islahatçılıqla pedaqoji islahatçılıq vəhdətdə götürülür. Əgər institut əsasən düşüncə və metodologiya, ənənənin təmizlənməsi problemləri ilə məşğul olursa, fondun fəaliyyəti də tərbiyə işinə həsr olunmuşdur. Fond uşaqlıq dövrünün müxtəlif mərhələlərində müsəlman xarakterin tərbiyəsi istiqamətində mədəni islahatlar aparmaq istəyir.

Bu mərhələdə islahat və dəyişikliyə xidmət edən effektiv-elmi üsul düzgün qurulmuş tərbiyə işidir. Düzgün tərbiyə işi sağlam sosial dünyagörüşü formalaşdırır, dəyərlər və prinsiplər aşılır, müsəlman şəxsiyyətdə fərdi və kollektiv tərəfləri balanslaşdırır, ona mədəni cəsarət bəxş edir, elmi təfəkkürü inkişaf etdirir, uşaqlıq yaşından təşəbbüskarlıq, yaradıcı-tənqidi şüur, əxlaq, qanacaq meydana gətirir.

Əgər ilk addım düşüncə tərzini islah edib, ənənəni təmizləməklə biliyi islamlaşdırmaqdırsa, ikinci addım ailə və valideyn münasibətlərini sevgi, inam və əmin-amanlıq əsasında qurmaqla, uşaqların düzgün tərbiyəsi üçün sağlam ailə mühiti formalaşdırmaqla tərbiyədə islahat aparmaqdır. Üçüncü addım ailənin imkanlarını sevgi, inam və əmin-amanlıq mənbəyindən effektiv müsbət tərbiyə üsuluna daşıyan pedaqoji maariflənmə işidir.

---

materialları arasında verilmişdir); Biliyin islamlaşdırılması: layihə və nailiyyətlər (Şəhid professor İsmayıl Faruqinin elmi redaktorluğu altında Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir); Müsəlmanın düşüncə böhranı (Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuşdur (1986).

Dördüncü addım müəllimlər üçün elmi-pedaqoji vasitələri təmin etməkdir. Bu məqsədlə onlar hər növ pedaqoji yeniliklərə bələd olmalıdırlar. Bununla yanaşı, lazımı ədəbiyyat hazırlanmalıdır. Bu ədəbiyyat müəllimlərin biliklərini dərinləşdirəcək, onları hər mərhələyə uyğun bilik və üsulla təmin edəcəkdir.

Bu dörd addım uşaqları tərbiyə işində bir-birini tamamlamalı, balanslaşdırılmalıdır. Bu vaxt Peyğəmbərin tərbiyə ritorikası və təcrübəsi nümunə götürülməlidir.

Nümunə-layihənin ardı kimi institutun fəaliyyət planında tərkibinə bir sıra beynəlxalq islam məktəblərinin daxil olduğu təhsil qurumunun yaradılması nəzərdə tutulur. Məqsəd budur ki, belə beynəlxalq təhsil qurumunda qəbul edilmiş nöqtəyi-nəzər, metodika və üsullar ailə və məktəbin rolunu aktivləşdirən nümunə rolunu oynasın, onlara öz vəzifələrini icrada köməklik göstərsin. Yəni, bu məktəblərin fəaliyyəti təkcə sinif otaqları ilə, dərs saatları ilə məhdudlaşmasın, həm də ailələrə uzansın.

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu tərbiyə layihəsini, təhsil metodikasını, məktəblərini mənəvi, mədəni, elmi və fiziki fəaliyyətini sağlam Quran dünyagörüşü, Peyğəmbər nümunəsi və saf islam mədəni irsi üzərində qurur, bilik və mənəviyyata söykənən şəxsiyyət tərbiyə etməyə əhəmiyyət verir. Bunun üçün harmoniya və bütövləşmə əsas götürülür, lazımı pedaqoji vəzifənin icrası üçün bütün mərhələlərdə mümkün imkanlar səfərbər edilir.

### **6.2.5. Beynəlxalq islam məktəbləri**

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu bu işə Malayziya Beynəlxalq İslam Universiteti təcrübəsi ilə başlamışdır. Universitet ümumi təhsil və tərbiyə metodikasına dair

tədqiqatlar mərkəzi təsis etmiş, universitetin nəzdində nümunəvi məktəbin yaradılması üzərində işləmişdir. Mərkəz ixtisaslı pedaqoqlar vasitəsilə, hazırlanmış plan əsasında, universitet rəhbərliyinin birbaşa nəzarəti altında, müxtəlif akademik sahələrdə çalışan universitet müəllimlərindən ibarət ixtisaslaşmış komissiyalarla əməkdaşlıq çərçivəsində ümumi təhsilin mərhələlərinə dair pedaqoji üsulların qaralamasını təqdim etmişdir. Universitetin nəzdində ümumi təhsilin müxtəlif mərhələlərini ehtiva edən məktəb faktiki olaraq yaradılmışdır. Bu məktəbdə qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun şəkildə davam etdirilməsi ümid olunan proqramlar (metodika) həyata keçirilmişdir. Həmçinin ümid olunur ki, Pedaqoji Tədqiqatlar Mərkəzi həmin proqramların təkmilləşdirilməsinə davam edəcək, təkmilləşdirilmiş proqramlar əsasında metodik vəsaitlər hazırlayacaqdır.

Universitetdə metodik tədqiqatlar və pedaqoji layihələr mərkəzini rəhbər qurumdan müstəqil vəziyyətə gətirməkdə məqsəd onu inzibati qurumların problemləri və gündəlik qayğılarından azad etmək, əsas diqqəti pedaqoji araşdırmalara vermək, eyni zamanda onların arasında elmi və pedaqoji əməkdaşlığın vəhdətinə səy göstərməkdir. Bu əməkdaşlıq isə hər iki qurumun baş idarəçiliyi vasitəsilə mümkündür. Analoji addım gələcəkdə institutla beynəlxalq islam məktəbləri, yaxud mədəni-pedaqoji fərqlənmə məktəbləri arasında atıla bilər. Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu Müsəlman dünyasındakı aidiyyəti orqanlarla əməkdaşlıq çərçivəsində qabaqcıl pedaqoji çalışmaları davam etdirmək, metodik vəsaitlər ərsəyə gətirmək, beynəlxalq islam məktəbləri, onlara nəzarət üçün ümumi pedaqoji müəssisə yaratmaq üçün elmi araşdırma və fəaliyyəti davam etdirəcəkdir.

Biliyin islamlaşdırılması və islam fikri metodlarının təkmilləşdirilməsi layihəsinin başa çatması üçün Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu və Beynəlxalq İslam Məktəbləri Assosiasiyası islam mədəni fikri qurumları ümumi birliyi çətiri altında və eyni məqsəd üçün çalışan müxtəlif mədəni-fikri mərkəzlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Biliyin islamlaşdırılması çərçivəsində görülən işlərin mədəni-fikri inkişafın ikinci mərhələsinə keçirilməsi olduqca mühümdür. Bunun üçün fikri-mədəni və metodoloji islahatçılıq effektiv sürətdə aparılmalı, metodik ədəbiyyat və araşdırmalarla təkmilləşdirilməli, ictimai, humanitar, iqtisadi və strateji araşdırmalar sahəsində islam prizmasından nəşrlər buraxılmalıdır. Həmçinin elmi qurumların fəaliyyəti, xüsusən elmlərin fəlsəfəsi, elmi-texnoloji işlərə nəzarət istiqamətində olmalı, buna dair islam nöqteyi-nəzərini təqdim etməlidir. Eləcə də tədqiqatçılar müsəlman fərdin hüquqları məsələlərini öyrənməli, bu istiqamətdə obyektiv araşdırmalar aparmalı, informasiya hazırlamalı, bu informasiyanın böyük dürüstlüklə ümmətə, rəhbər elitaya və mediaya təqdim etməlidirlər.

### **6.2.6. Metodoloji və fikri prinsiplərin elan edilməsi zərurəti**

İslam fikrinin bu mərhələsində müsəlman ölkələrindəki təhsil və ictimai qurumların vəziyyətinin ağırlığına baxmayaraq, düşünürəm ki, seçilmiş müsəlman ziyalı və mütəfəkkirlərin beynəlxalq konfransda toplaşaraq, ümmətə ümumi prinsiplər bəyannaməsi təqdim etməyin vaxtı çatmışdır. Bu bəyannamədə Müsəlman ümmətində həyatın əsas sahələrini tənzimləyən prinsiplər

göstərilməli, əsaslar təyin edilməli, məqsədlər, başlıca və dəyişməz anlayışlar, prioritetlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu bəyannamə metodologiyanın əsaslarını müəyyənləşdirən, çərçivəni cızan, bilik, mədəniyyət, tərbiyə və təhsildə dəyişiklik və islahatın yolunu göstərən, səhv fəhmə əngəl olan, azmaq və azdırmaqdan qoruyan fəaliyyət bələdçisi rolunu oynayacaqdır.

Gerilik və tənəzzülün, xaosun davam etdiyi bir vaxtda indiyə qədər belə bir bələdçinin olmamağı böyük səhv, bağışlanmaz çatışmazlıqdır.

Allahdan diləyim budur ki, ümmətin başbilənləri və dərrakəli oğullarına ümmətə və insanlığa xidmət etmək, missiyanı icra məqsədilə boşluqları doldurmaq, gedişi istiqamətləndirmək üçün ilham versin. O, hər şeyə qadirdir!

## *Son söz əvəzi* **Bilmək və real işlər görmək üçün**

Dediklərimizin yekununda kitabın əsas məzmununu, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirləri xülasə halına salmaq məqsədüeyğün olardı.

Müsəlman ümməti hidayət və nur mesajını bütün bəşəriyyətə çatdıracaq daşıyıcıdır. O bu vəzifəni keçmişdə bəşər mədəniyyətinin gedişinə düzəliş verməklə həyata keçirmiş, onu elmi-mənəvi “üfüq”ə daşımış, ona müasir mədəni nailiyyətlərin rüşeymləri sayılan töhfələr bəxş etmişdir.

İslamın meydana gətirdiyi böyük iman və mədəni gücə, enerjiyə baxmayaraq, ənənə, mədəniyyət və fəlsəfə tör-töküntüləri, siyasi bazanın qəbilə və millətçilik istiqamətinə dəyişməsi müsəlman dünyagörüşünün təhrifə uğramasına, islamın düşüncə və bilik metodologiyasının sıradan çıxmasına, İslam mədəniyyətinin “bulanması”na səbəb olmuşdur. Nəticədə ümmət ümumi aspektindən məhrum olmuş, xurafat və mövhumat zehniyyəti möhkəmlənmişdir.

Etiqad, düşüncə tutqunluğu və mədəni şikəstlik ətalət və gerilik doğurmuş, ümmətin rəhbər elitasına acizlik və zəiflik miras buraxmış, bu da öz növbəsində geriliklə, siyasi və dini terrorla nəticələnmişdir. Ümmətə fərdiyyətçilik, qorxu və təşəbbüs göstərməmə ilə səciyələnen kölə psixologiyası hakim kəsilmiş, ümmət birlik və həmrəylik ruhundan, cəsarətdən, bacarıq, yaradıcılıq



və təşəbbüskarlıqdan xali ölü cəsəd halına gəlmiş, düşmənin şikarına çevrilmişdir.

Səmimiyyət və fədakarlığa baxmayaraq, islahatçılıq cəhdləri natamam olmuşdur. Düzdür, bu cəhdlər həmişə ümməti ayağa qaldırmaq, təcavüzə sinə gərmək və onu ümmətdən dəf etmək məqsədi daşmışdır, amma bu cəhdlərdə ümmətin bilik, mədəniyyət, düşüncə, mənəviyyət problemləri tam şəkildə dərk edilmirdi.

Siyasi ritorika təbiət etibarını ilə cərgələri birləşdirməyə, ümid yaratmağa səy göstərsə də, tənqidi fikri ritorikaya imkan vermədikcə ümmət problemlərlə mübarizədə öz potensialını yeniləyib artırma bilməyəcəkdir.

Bilik problemini, biliklə mənəviyyətin münasibətini dərk edə bilməmək müsəlman bilik sisteminin bir-birinə qarşı qoyulmuş dini və mədəni (dünyəvi) bilik sahələrinə bölünməsinin mühüm səbəblərindən biridir. Nəticədə "Filosofların tutarsızlığı" və "din elmlərinin cansız əşya olmağı", yəni aksioloji ümumun ətaləti, rolunun cılızlığı, humanitar və sosial elmlərin "qısırlığı" halları meydana çıxmışdır. Bu da öz növbəsində bizə səmərəsiz və "qısır" məlumatlara kvantitativ maraq miras buraxmışdır və biz bu biliklərin praktika və mənəviyyətlə əlaqəsini, psixikaya təsirlərini dərk edə bilməmiş, humanitar elmlərə, uşaqılıq dövrü və tərbiyəsinə laqeyd yanaşmışıq. Halbuki uşaqları düzgün tərbiyə dəyişiklik yaradır, bacarıqları inkişaf etdirir, ümməti lazımi keyfiyyətli enerji ilə təmin edir.

İntibah və tərəqqi təkərrini hərəkətə gətirmək, iradə və qabiliyyət, elmi bilik doğuran mənəvi-psixoloji güc formalaşdırmaq üçün mütəfəkkirlər, alimlər, universitet müəllimləri, ziyalılar, müsəlman hakim elita nöqsanları aradan qaldırmaq, mədəni islam islahatçılığı və abadlaş-

dırma layihəsinin həyata keçirilməsi üçün ümmətin övladlarının səfərbər edilməsi məqsədilə bilik və psixoloji hazırlığı təmin etmək üçün öz rollarını icra etməlidirlər.

Tövhidə, mədəni abadlaşdırma və xeyirxahlığa söykənən islam dünyagörüşü forması bərpa edilməli, bilik metodologiyasında islahat aparılmalı, dini-aksioloji biliklərlə sosial-humanitar biliklər vəhdətdə götürülməli, islam mədəniyyəti “kirlənmə” və “qeyri-məhsuldar elementlər”dən təmizlənməlidir.

Bundan sonra müsəlman fərdin formalaşmasında bilik və mənəviyyat tərbiyə üsulu olaraq seçilməlidir. Məhz belə tərbiyə üsulu sayəsində mömin, xeyirxah, yaradıcı, problemləri həll etmək üçün lazımi bacarıq və enerjiyə sahib fərdlər yetişəcəkdir.

Mütəfəkkir və ziyalılar bilik sahəsində islahatçılıq istiqamətinin, tərbiyə işi və pedaqoqlar isə mənəvi-psixoloji istiqamətin vurucu qüvvəsini təşkil etməlidirlər. Bununla da universitet müəllimləri və ali təhsil düşünmədə islahatçılıq əməliyyatının mühüm vasitələrini təmsil edə biləcəklər. Mənəvi-psixoloji islahatçılıq sahəsində isə tərbiyə və ümumi təhsil ailənin köməkçi vasitələri hesab olunur.

Müxtəlif qurumlar mövcud vəziyyətin qorunub-saxlanması üçün əllərindən gələni edir, baş verəcək istənilən dəyişikliyin mövcud vəziyyət daxilində olmağını istəyirlər. Bu səbəbdən islahat aparmaq və dəyişiklik istəyən tərəflər dəyişikliyi “işə salacaq” açara bələd olmalıdırlar. Bu açara və onunla işəsalma qaydalarına bələd olmadan dəyişiklik yaratmaq mümkün deyildir. Belə olduqda islahatçılar dəyişiklik maşınının təkərlərini əllə hərəkətə gətirməyə cəhd göstərən kimsələri xatırladacaqlar.

Cəmiyyətdə sivil dəyişikliyin açarı valideynlərin daxilindəki fitri qüvvədə, öz övladlarının xeyri üçün çalışmaq istəyində gizlidir. Bu qüvvə və istəyi valideynə Allah bəxş etmişdir. Uşaqların mənəviyyat və düşüncələrinin formalaşmasında bu qüvvənin təsiri böyükdür. Buna uyğun olaraq, mütəfəkkir və tərbiyəçilərin valideynlik və uşaqlıq məsələlərini öyrənmədə əməkdaşlığı, islam fikri və mədəniyyətinin problemləri daxilində tərbiyə (pedaqoji) tədqiqatların aparılması müsəlman valideynlərin lazımi tərbiyə ədəbiyyatı ilə təmin edilməsində, onların maariflənməsində çox mühümdür. Bu üzdən Malayziya Beynəlxalq İslam Universiteti biliyin islamlaşdırılması prinsipindən çıxış edərək tələbələr üçün üç fənn və bu dərsləri başa vuranlara diplomlar təsis etmişdir. Bütün tələbələr üçün nəzərdə tutulan bu fənlərə daxildir: ailə və valideynlik fənni; yaradıcı tefəkkür və problemlərin həll edilməsi fənni; sivilizasiyaların qurulması və dağılması fənni.

Məktəb və müəllimlərin bilik rolu valideynlərin mənəvi-tərbiyəvi rolunu tamamlayır. Əgər lazımi maarifləndirmə aparılarsa, müəllimlərin rolu valideynlərin rolu ilə bütövləşəcəkdir. Çünki müəllim adətən şagirdin qayğısına qalmaqda, onu həyatda uğur qazanmağa qabil hala gətirməkdə istəkli olur.

Nəhayət, bizə aydın olur ki, müsəlman tarixində islahatçı hərəkətlərin müvəffəqiyyətsizliyinin başlıca səbəblərindən biri ümmətin düçar olduğu psixoloji çürüklüyün aradan qaldırılmasında mənəvi məsələnin, həmçinin mənəvi-psixoloji dəyişiklik yaratmada, ümməti kölə psixologiyasından xilas etmədə, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq mərhələsinə keçiddə uşaqlıq dövrünün oynadığı rolun nəzərə alınmamasıdır.

O da bizə aydın olur ki, mütəfəkkirlər, pedaqoqlar, ziyalılar, müəllimlər təşəbbüsü ələ almaqda, sivil dəyişiklik və köklü islahat açarını işə salmaqda məsuliyyət daşıyırlar. Bu, ümmətin vicdanını hərəkətə keçirmək, islahat vasitələrini tamamlamaq, bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün itirilmiş uşaqlıq dövrü elementinin aktiv hala gətirilməsi vəzifəsidir. Elmi araşdırma mərkəzləri tərbiyə ədəbiyyatı və proqramları hazırlamaq istiqamətində mümkün hər şeyi etməlidir. Onlar bu işdə ümmətin bütün səmimi, ixləsli ziyalıları, islahatçı hərəkət nümayəndələri, sivil qurumların rəhbərlikləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu, müsəlmanlara quruculuq işində təşəbbüsü ələ almaq imkanı verən yeganə yoldur. Məhz belə olduqda rəsmi qurumlar da buna uyğun hərəkət edəcək, bu işdə kömək olacaqlar: necəsinizsə, elə də idarə olunursunuz!

Valideynlər başa düşməlidirlər ki, bu mərhələdə onlar ümməti xilas edəcək, enerjisini yeniləyəcək, gələcəyi formalaşdıracaq açar rolunu oynayırlar. Onlar düzgün istiqamətdə addımlamasalar, izzət və xilas olmayacaqdır.

Son sözüüm mütəfəkkirlər, ziyalı və islahatçıların rolları və fəaliyyətləri haqqındadır. Uğur qazanmaq üçün onlar ciddi-cəhdlə çalışmalıdırlar. Bunun üçün sivil yanaşma tərzinə sahib olmalı, müsəlman mədəniyyətinin problemlərini və həll yollarını görə bilməlidirlər. Peyğəmbərin həyatı çalışqanlıq və səbir üçün ən yaxşı nümunədir. Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* düz 13 il səbir və çalışqanlıq göstərərək Məkkədə qalmış, özülləri atmış, kədr hazırlamışdır. Ona görə ki, bundan sonrakı onilliklər ərzində dünyanı və tarixin gedişini dəyişdirəcək islahatçılıq enerjisi meydana çıxsın.

Özümüzə güvənməsək, arzulardan imtina edib, xilaskar Özgəni gözləsək, asan və tez həll axtarışına çıxsaq, hələ onilliklər və yüzilliklərlə gözləyəcəyik, acizlik, alçalma və tənəzzül girdabında boğulacağıq. Əgər mütəfəkkirlər, ziyalılar, islahatçılar öz rollarını icra etməsələr, bilik və mənəviyyat sarıdan ümməti islah etmədə, mənəviyyat və biliklə yoğurulan nəsillər yaratmada ciddi surətdə işləməsələr, gələcəkdə bizi daha çox böhran, fəlakət gözləyir və biz daha çox enerji itirəcəyik, halbuki həmin enerjiyə özümüzü islah etmək, bacarıqlarımızı inkişaf etdirmək üçün ehtiyacımız var!

Uca Allah buyurur:

“Hər hansı bir tayfa öz tövrünü (özünü) dəyişmədikcə, Allah da onun tövrünü (onda olanları, onun əhvalını) dəyişməz” (ər-Rəd, 11);

“And olsun axşam çağına ki, insan ziyan içindədir.

Yalnız iman gətirib yaxşı əməllər edən, bir-birinə haqqı tövsiyə edən və səbri tövsiyə edən kimsələrdən başqa!” (əl-Əsr, 1-3).

Uca və Pak Allahdan kömək, uğur və dərrakə diləyirik! Son duamız belədir: “Allaha şükür olsun!”

## MÜNDƏRİCAT

Ön söz . . . . .	3
------------------	---

### *Birinci fəsil*

#### **Problem və böhranın kökləri**

- 7 -

1.1. Problem və tədqiqatın motivi . . . . .	7
1.1.2. Tədqiqatın motivi . . . . .	10
1.2. Metod . . . . .	10
1.2.1. Metodoloji bütövlük və natamamlıq . . . . .	10
1.2.2. Hərtərəflilik və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi . . . . .	14
1.3. Özünüdərkin əhəmiyyəti. . . . .	19
1.3.1. Dünəni bugünə "peyvəndləmə" yanlılığı. . . . .	19
1.3.2. Tərbiyə işi və ictimai dəyişiklik . . . . .	22
1.4. Böhranın "köklər"i . . . . .	24
1.4.1 İman və mədəniyyətin təkanverici gücü və maddi-mədəni yığım. . . . .	25
1.4.2. İman və mənəvi enerjinin zəifləməsi . . . . .	28
1.4.3. Siyasət, əxlaq və din: rəhbərliyin bölünməsi və nəzəri sxolastikanın yaranması . . . . .	30
1.4.4. Bölünmə və tənəzzülünün nəticələri, kollektiv şüurun olmamağı. . . . .	32

### *İkinci fəsil*

#### **Xəstəliyə diaqnozun qoyulması**

- 35 -

2.1. Müsəlman fikri və mədəniyyətində təhriflər və sapmalar. . . . .	35
---	----

2.1.1. Kompleks yanaşmanın təhrifə məruz qalması . . .	35
2.1.2. Metodoloji təhrif. . . . .	41
2.1.3. Anlayışların təhrifi . . . . .	48
2.1.3.1. Bəndəolma məfhumunun təhrifi . . . . .	48
2.1.3.2. Tövhid məfhumunun sentrizm təbiəti və əməli təzahürləri . . . . .	51
2.1.3.2.1. Tövhid, bəndəolma və tərbiyə . . . . .	52
2.1.3.2.2. Varislik, islah və abadlaşdırma . . . . .	53
2.1.4. Ritorikada təhrif. . . . .	55
2.1.5. Şarlatanlıq və xurafat zehniyyəti . . . . .	60
2.1.5.1. Təvəkkül və passivlik (laqeydlik) . . . . .	62
2.1.5.2. Terror, despotizm və gerilik xurafat və şarlatanlığa zəmin hazırlamışdır . . . . .	64
2.1.5.3. Fəlakət budur ki, din və müqəddəslik anlayışı xurafat və şarlatanlığın xidmətinə verilmişdir . . . . .	65
2.1.5.4. Dua və rüqyə mənəviyyat məsələsidir, peşə və Allahın adından danışmaq deyildir . . . . .	69
2.1.5.5. Rəvayətlərin, anlayış və izahların redaktəsi işinin davam etdirilməsi . . . . .	71
2.1.5.6. Xurafat düşüncəsini və ədəbiyyatını yaymaq dinə qarşı cinayətdir. . . . .	72
2.1.5.7. Xalqlar xurafatla deyil, elmlə, biliklə inkişaf edir . . . . .	73
2.1.5.8. Əcdad şüuru və qurub-yaratma . . . . .	75
2.1.5.9. Başlıca anlayışların redaktəsi zəhmət tələb edir . . . . .	76
2.1.6. İrqçilik . . . . .	80
2.1.6.1. İrqçilik ideoloji-mədəni və ictimai xəstəlikdir. . . . .	82
2.1.6.2. Haqq və nur dünyası cəngəllik və zülmət dünyasına qarşı . . . . .	84
2.2. Acı meyvə və ideoloji təhriflərin ümmətin mədəni quruluşuna təsiri . . . . .	85

*Üçüncü fəsil*  
**Uşaqlıq dövrü – başlanğıc nöqtəsi kimi**  
- 89 -

3.1. İslahatçı hərəkətlər və qiymətləndirmə. . . . .	89
3.1.2. Uşaq – naməlum əsgər . . . . .	92
3.1.3. Kütlə və seçilmişlər ənənəsi: bünövrəni oyan paslanma . . . . .	92
3.1.4. Tərbiyə şüurunun formalaşması və təhsildə dəyişiklik islahatçılıq işinin əsasıdır . . . . .	95
3.1.5. Musa təcrübəsi və ictimai dəyişiklik . . . . .	97
3.2. Ümmətin böyük problemləri və düşüncə tərzii . . .	100
3.2.1. İslam ümmətin olan-qalan müsbət keyfiyyətlərinin mənbəyidir . . . . .	102
3.2.2. Müstəmləkəçilik ağırlaşma və xəstəlik deməkdir. . . . .	104
3.2.2.1. Çin . . . . .	104
3.2.2.2. Hindistan . . . . .	105
3.2.2.3. Avropa . . . . .	106
3.2.3. Din, ağıl və maraqlar bizə birləşməyi və həmrəyliyi əmr edir . . . . .	107
3.2.4. Müsəlman mədəniyyətində kollektiv şüurun təhrifi: itirdiyini kiməsə verə bilməzsən! . . . . .	108
3.2.5. İslam fikrində kollektiv şüur. . . . .	109
3.2.6. Kollektiv şüurun zəifləməsinin mədəniyyət və tərbiyə işinə təsiri. . . . .	114
3.2.7. Mədəniyyət və tərbiyədə kollektiv şüuru formalaşdırmaq zərurəti . . . . .	117
3.3. İctimai dəyişiklik və tərbiyə ritorikası . . . . .	118
3.3.1. İslamın tərbiyə ritorikasını necə başla düşməliyik? . . . . .	120
3.3.2. Humanitar tədqiqatların azlığı aspekt və sahələrin dolaşdıqlığına səbəb olmuşdur . . . . .	120
3.3.3. Şəxslərə görə ritorikanın dəyişməsi. . . . .	122



3.3.4. Ritorikaya müqəddəslik kəsb etdirməyin dağıdıcı nəticəsi: kölə psixologiyası . . . . .	124
3.3.5. Tərbiyə və hüquq ritorikası: cinayət hüququ nümunəsi əsasında . . . . .	126
3.3.6. Peyğəmbərin tərbiyə ritorikası – nümunə kimi . . . . .	130

*Dördüncü fəsil*

**Başlıca çıxış yolu: uşaqlıq  
mərhləsinin düzgün təşkili**

- 135 -

4.1. İslahat üsulu və problemlərlə mübarizə . . . . .	136
4.1.1. Problemlər . . . . .	136
4.2. Mədəniyyət problemi: xəyali savaşı başa çatdırmaq, islamın ağıl, əminlik və elmlə əlaqəli anlayışlarını təshih etmək. . . . .	138
4.2.1. Dönüklüyün cəzası imanla əlaqəli məsələ deyildir . . . . .	139
4.2.2. Köhnə və yeni üsullar: dini və sivil yanaşma . .	140
4.2.3. Dünyəvilərin maraqları və metodoloji mülahizələri . . . . .	144
4.2.4. Məzmun və istinad tənqidi ilə əlaqəli yeni imkanlar və üsullar (metodologiya) . . . . .	147
4.2.5. Mətni tənqid nümunələri: qeyb elmi və korlanmış ənənə . . . . .	152
4.2.6. İslamdan əvvəlki və sonrakı dünya . . . . .	157
4.2.7. Metodoloji təkmilləşmə və mədəni təshih zərurəti . . . . .	161
4.3. Tərbiyə problemi: metod və prinsip. . . . .	162
4.3.1. Tərbiyədə bilik və mənəviyyətin vəhdəti. . . . .	163
4.3.2. Tərbiyə şəüurundakı tənəzzülü ictimai şüurdakı ətalət doğurmuşdur . . . . .	164
4.4. Nümunəvi tərbiyə prinsipləri və Peyğəmbərin tərbiyə üsulu: dünən və bugün. . . . .	166

4.4.1. Sevgi, əminlik və cəsarət – Peyğəmbərin tərbiyə ritorikasının prinsipləri kimi. . . . .	169
4.4.2. Sevgi böyük qüvvə olub, səmərəli və effektiv tərbiyənin rəhnidir. . . . .	171
4.4.3. Azadlıq: sərəhdələr və qaydalar . . . . .	172
4.4.4. Sistem və nizam-intizamın əsası: vərdis, alicənablıq və məsuliyyət şüuru . . . . .	176
4.4.5. Uşaqlığın inkişaf mərhələləri və qaydalar . . . .	177
4.4.6. Müvəffəqiyyətli tərbiyəçinin xüsusiyyətləri . . .	180

### *Beşinci fəsil*

#### **Müsəlman ailəsi – mənəviyyat mənbəyi kimi**

- 183 -

5.1. Ailənin formalaşmasında şəriətin sirləri: əsaslar və üsullar. . . . .	183
5.1.1. Fərdin ailə və cəmiyyətdə rolu . . . . .	191
5.1.2. Müasir müsəlman cəmiyyətində ana olmaq və işləmək. . . . .	195
5.2. Müasir Sınayda səyahət bələdçisi . . . . .	198
5.2.1. Ailənin rolu . . . . .	198
5.2.2. Rejimler və qurumlar: asılı rol . . . . .	199
5.2.3. Fitri valideynlik qüvvəsi sosial dəyişikliyin açarıdır . . . . .	201
5.2.4. Valideynlərin tərbiyəvi və mənəvi rolu. . . . .	202
5.2.5. Müsəlman dünyasında tərbiyə və təhsil defisiti. . . . .	203
5.2.6. Valideynlər üçün tərbiyə ədəbiyyatının əhəmiyyəti . . . . .	206
5.2.7. Tərbiyə biliklərinin effektivliyi: ailə təcrübəsi . .	209
5.2.8. Müəllim ailədən sonra gəlir . . . . .	212
5.2.9. Dini müqəddəslik ritorikası: biliklə mənəviyyatın əlaqəsi . . . . .	213

*Altıncı fəsil*  
**Fəaliyyət planı**  
**- 218 -**

6.1. Fəaliyyət istiqamətləri . . . . .	218
6.1.1. Ziyalı və mütəfəkkirlərin maarifləndirilməsi . . .	218
6.1.2. Tənqidi müsəlman ictimai fikrinin inkişafı. . . .	220
6.1.3. Tərbiyə islahatçılığı və ailələr üçün tərbiyə ədəbiyyatı. . . . .	223
6.1.4. Ali təhsildə islahatçılıq . . . . .	225
6.2. Biliyin islamlaşdırılması və müsəlman fikrinin möhkəmləndirilməsi məktəbi layihəsi . . . . .	227
6.2.1. Yaranma və fəaliyyət . . . . .	227
6.2.2. Uşaqlıq mərhələsi tədqiqatları üzrə ixtisaslaşmış qurumlar . . . . .	231
6.2.3. Uşaq İnkişaf Fondu . . . . .	231
6.2.4. Alternativ kadrların hazırlanmasında biliyin islamlaşdırılması təcrübəsi . . . . .	233
6.2.5. Beynəlxalq islam məktəbləri . . . . .	235
6.2.6. Metodoloji və fikri prinsiplərin elan edilməsi zərurəti . . . . .	237

*Son söz əvəzi*  
**Bilmək və real işlər görmək üçün**  
**- 239 -**



*Əbdülhəmid Əhməd əbu Süleyman*

- Əbdülhəmid Əhməd əbu Süleyman 1936-cı ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur.
  - Orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1959-cu ildə Qahirə universitetinin İqtisadiyyat fakültəsinə qəbul olunmuşdur.
  - 1973-cü ildə ABŞ-ın Pensilvaniya universitetində "Beynəlxalq münasibətlər" ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.
  - Bir müddət Səudiyyə Ərəbistanında, Kral Məhəmməd ibn Səud adına Mədinə İslam Universitetində fakültə dekanı vəzifəsində işləmişdir.
  - 1988-1999-cu illərdə Malayziya Beynəlxalq İslam Universitetinin rektoru olmuşdur.
  - 1999-cu ildən ABŞ-dakı Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun direktorudur.
  - ABŞ və Kanada Müsəlman Tələbələri İttifaqının yaradıcılarından biridir.
  - Professor Əbdülhəmid Əhməd əbu Süleyman sosiologiya, hüquq və islam düşüncəsində novatorluq üzrə çoxsaylı kitabların, monoqrafiya və məqalələrin müəllifidir.
- Əsərləri:
- İslam iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi: fəlsəfi və müasir metodlar
  - Müsəlmanın düşüncə böhranı
  - İslam maarifçiliyi: layihələr və nailiyyətlər
  - İslam düşüncəsində metod problemi
  - Müsəlman ailənin biblioqrafik məlumat kitabı
  - Müsəlmanın iradə və mənəviyyat böhranı
  - Müsəlman dünyasında ali təhsil sisteminin canlandırılması
  - İki şəriət prizmasından insana baxış və s.